

Минги Кая Элбурс

- РАСУЛ ГАМЗАТОВХА – 100 ЖЫЛ.
- ПОНИЗОВКИН Андрей бла ПОНИЗОВКИНА Елена.
Жулдузлагъа жыл ачхан.
- Пётр ХАТУ. Танкала бла хоккула.
- ДУДАЛАНЫ Мусса. Назмула.
- Ёзденланы Альберт. Жалгъан терслеу. Романдан

4. 2023

ШАРТ СЌЗТЕ

* * *

Малынг барда – биринчи къакъла,
Малынг азда – билимни къатла.

* * *

Малын жойгъан мал табар,
Бетин жойгъан бет тапмаз.

* * *

Мараучу кечикген – хайыргъа,
Жолоучу кечикген – къайгъыгъа.

* * *

Мараучуну эм халалы, тириси
Марал этден тойдурур тийресин.

* * *

Марачыла – уста мараучула.

* * *

Марда билген – марда бла,
Билмеген а – маржа бла.

* * *

Марданы, масхапны сюрген – жигитди,
Сыйрат кёпюрде жюрюген кибикиди.

* * *

Марданы бир чёп бузар.

* * *

Март келди, шарт келди.

* * *

Махкемеден къоркъма,
Махкемечиден къоркъ.

* * *

Махтанчакъ башына тау башда сый излер.

* * *

Махтанчакъ – эринчекге оюнчакъ.

* * *

Малчы малчы болса,
Мал мал болмай къалмаз.

Малкъар жазуучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (230) июль – август 2023 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Бейтуугъанланы Исмаил
Гадийланы Ибрагим
Газаланы Амина
Додуланы Аминат
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Мусукаланы Сакинат
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2023

Мени осуятым – мен жазгъан китапладады. Дагъыстанны ёсюп келген тёлсюне, кесим да ата-бабаларыбыздан алгъан, – суймекликни, умутну, къууанчны, ариу къызланы, ёхтем тиширыуланы бла эр кишилени жерин къояма. Ансыз мени жашауум да, туугъан къаяларым кеслери да жокъ... Ахыратха биргеме бу иги, огъурлу, ахшы, ариу дуниядан бир зат да элтмейме. Аны себепли тилейме: сакълагъыз Дагъыстаныгъызны. Сакълап, аны айтхылыкъ атын иги бла андан да бек айтдырыгъыз. Дагъыстан – сизни жашауугъузду, сизни ёхтемлилигизди эм сизни суймеклигизди...

A handwritten signature in cursive script, likely the name of Rasul Gamzatov, written in dark ink on a light-colored background.

ДАГЪЫСТАННЫ ЖЫРЧЫСЫ

Расул Гамзатович Гамзатов (8 сентябрь 1923 – 3 ноябрь 2003) – аварлы поэт, прозачы, публицист, совет эм россей жамауат эм политика кзулукчу, кечюрмечи. Социалист Урунууну Жигити (1974), Дагъыстан АССР-ни халкъ поэти (1959), Дагъыстан Республиканы искусстволарыны сыйлы кзулукчусу (2003), Сталинни III даражалы (1952), Ленинни (1963) эм РСФСР-ни М. Горький атлы (1980) саугаларыны лауреаты, Святой апостол Андрей Первозванныйни орденини (2003) эм Ленинни төрт орденини (1960, 1973, 1974, 1983) кавалери.

*Поэзия – ол талпыныулукъду,
Поэт аны, учуп баргъан чыпчыкъны
тутханча, тутаргъа керекди.
Адамлада талпыныулукъ болса,
жюрек жюреки тансыкълайды.*

Р. Гамзатов

Туугъан кюнюмдю бюгюн да мени,
Бири кюзю къысха кюнлерини.
Кёреме, арбазны сыйпай, биреу
Акъгъан чапыракъдан этди тебе.

Жазда жашил болгъан чапыракъла
Ма энди аздыла, саргъалгъанла!
Чыпчыкъ да, тебирей узакълагъа,
Айтады жыр жалан бутакълада.

Къартны агъач сибиртгиси хыны,
Ол тебеге сыйпайды хар нени:
Ол мен жашап келген озгъан жылны,
Алда сыйпалмай ненчасы къалды?

Угъай, манга десенг да сен къалай,
Ойнай, алгъышлагъа да тынгылай,
Алай а, отуздан сора, къара,
Туугъан кюн айланады мудахха.

Мусукаланы Сакинат кечюргенди.

Расул Гамзатов, 100 жыл мындан алгъа, 1923 жылда 8 сентябрьде, Дагъыстанда туугъанды.

Атасы Гамзат Цадаса – Дагъыстанны халкъ поэти, СССР-ни Къырал саугъасыны лауреаты – аны биринчи устазы эм насийхатчысы эди. Ол жашына кесини назмуларын, тауда жашагъанланы белгили адамларыны, миллет жигитлерини – Шамильни, Лев Толстой повестинде суратлагъан айтхылы Хаджи-Муртаны, суймекликни жырчысы Махмудну – юслеринден айта эди. Жашчыкъ Крыловну тамсиллерин кёлден билгенди, атасы анга Пушкинни авар тилге кёчюрюлген назмуларын, Чеховну хапарларын эм Лев Толстойну «Хаджи-Мурат» повестин да окъуй эди. Халкъ жырла, таурухла, айтыула эм орус адабият жаш поэтни чыгъармачылыкъ жолуну айныууна себеплик этгендиле.

Расул биринчи назмуларын тогъуз жылында жазып башлагъанды. Аны биринчи назмусу «Большевик гор» деген газетде ол 7-чи классда окъугъанда басмаланнганды. Ызы бла жазылгъан назмулары да газетледе чыгъа тургъандыла. Расул, атасыны атын тукъумуна алып, Расул Гамзатов деп басмаланып башлайды.

Педагогика училищени бошагъандан сора, Расул кеси окъугъан школуна устаз болуп къайтады, ызы бла театрда режиссёрну болушлукъчусу болуп ишлейди, артда – журналист да болады. Бир-бирде сахнада кеси да ойнагъанды. Театр кёп жерледе болгъаны себепли, Расул узакъ тау эллени школларында кесини чыгъармаларын окъугъанды. 1943 жылда, Расулгъа жыйырма жыл болгъанда, аны Уллу Ата журт урушда совет халкъны жигитлигине жораланнган «Горячая любовь и жгучая ненависть» деген биринчи назму жыйымдыгъы чыгъады. Уруш жыллада Гамзатов «Большевик гор» деген газетде басмаланып тургъанды. Ол солдатланы жигитликлерини, Дагъыстанны урушда уланларыны юслеринденден очеркле бла заметкала жазгъанды.

Расул Гамзатов Москвада А. М. Горький атлы Адабият институтда окъугъанында (1945–1950), кесине орус поэзияны дуниясын ачады – А. Блокну, В. Маяковскийни, Б. Пастернакны. А.С. Пушкинни, М. Лермонтовну эм Н. Некрасовну уа поэзияны бек фахмулу адамларына санай эди. «Алапат авар поэзиягъа юч тапчыкъ окъуна къошхан эсем, – дей эди ол, – мени назмуларымда от бар эсе, ол отну кючю юч тютюнню къабындыра эсе, аны ючюн мен Москвагъа борчлума, орус адабиятгъа, мени шуёхларыма бла устазларыма».

Жыйылыуда

Институтта белгили жазыучула бла филологла окъутуп тургъандыла: поэт эм кечюрмечи Павел Антокольский, литературоведле Сергей Радциг бла Геннадий Поспелов. Ала назму къурауну жорукъларын, адабиятны тарыхын юйретгендиле, чыгъармаларыбызны басмаларгъа болушхандыла.

Институтну бошагъандан сора Гамзатов Дагъыстаннга къайтады. Окъуй тургъан заманында, туугъан элине, ата-сына-анасына келип, бир къызны суюди, аны бла юленирге оноу этеди. Патимат Юсупова къоншуда жашай эди. Расул аны гитчелигинден бери таний эди. Ала 1951 жылда тойларын этедиле.

1948 жылда Расул Гамзатовну «Земля моя» деген биринчи назму жыйымдыгъы орус тилде Дагъыстанда чыгъады. Аны Наум Гребнев бла Яков Козловский кечюредиле.

Бир жылдан сора 1949 жылда Москвада «Молодая гвардия» деген китап басмада «Песни гор» деген назму жыйымдыгъы чыгъады. Жаш поэтни назмуларыны юсюнден адабиятчыла кеслерини оюмларын айтадыла, газетле бла журналла уа китапдан алыннган назмуларын басмалайдыла.

Расул институтта аны назмуларын орус тилге кечюрлюк Наум Гребнев, Яков Козловский, Владимир Солоухин эм Елена Николаевская бла бирге окъугъанды. «Мен Москвада Адабият институтта окъугъанда, – деп жаза эди Расул, – мен кеп орус

Расул юйдегиси Патимат бла

*В.Г. Казанцев, Евгений Примаков, Расул Гамзатов,
Залиханланы Михаил*

поэтле бла, интситутну студентлери бла да шуёх болгъанма. Ала мени назмуларымы кёчюрюп башладыла. Кёчюрмеле кёп тюрлю газетледе басмалана тебиредиле. Ол кёчюрмелени хайырындан мени назмуларым бла Дагъыстанны башха миллетлери шагъырей болдула».

Расул Гамзатовну назмуларын бла поэмаларын орус тилге дагъыда Илья Сельвинский, Роберт Рождественский, Сергей Городецкий, Андрей Вознесенский, Юнна Мориц, Семён Липкин эм башхала кёчюргендиле.

Гамзатов кеси уа авар тилге орус адабиятны чыгъармаларын кёчюргенди – А.С. Пушкинни, М. Лермонтовну, Н. Некрасовну, Т. Шевченкону, В. Маяковскийни, А. Блокну, С. Есенинни эм башхаланы.

Расул Гамзатовну жыйырма жети жыллыгъында Дагъыстанны Жазычуларыны союзуну председатели болады, ол къуллукъда ахыр кюнуне дери ишледи.

Гамзатовну макъамдан толгъан назмулары композиторланы эслерин кеслерине бурдурадыла. Аны назмуларына макъамны Ян Френкель, Дмитрий Кабалевский, Александра Пахмутова, Раймонд Паулс, Юрий Антонов жазгъандыла, жырлагъан а Марк Бернес, Муслим Магомаев, Иосиф Кобзон, Валерий Леонтьев, Анна Герман, Галина Вишневская, София Ротару, Дмитрий Хворостовский эм башхала этгендиле.

1958 жылда Расул Гамзатовну «Горянка» деген поэмасы чыгъады. Автор чыгъармасында таулада адет-тёре бла байламлы сорууланы кётюреди эм тиширыугъа къаллай кёз къарам бла къарагъанларын ачыкълайды. Поэманы баш жигити – бир гитче элден дагъыстанлы къыз Асият. Атасы Асиятны соймегенине зор бла эрге берирге оноу этди. Къыз жигит иш этди, жашха угъай деп, аны бла атасыны кёлюн сындырды. Атасына чюйре баргъаны ючюн, аны юйден къыстадыла. Асият шахаргъа кетип, педагогика институтха киреди, анда бир жаш адамгъа тюбеп, аны сюеди. Алай атасы къурагъан жаш анга дерт жетдирирге умут этди – къызны ауур жаралы этеди. Асиятны врачла сау этедиле, анга жара салгъан аманлыкъчы уа тутулады.

Поэманы орус тилге Яков Козловский кёчюреди. Чыгъарманы кёп кере къайтарып басмалайдыла, башха тиллеге да кёчюредиле. Поэманы сюжети Гамзатов жазгъан пьсеаны ёзегин къурайды. 1975 жылда поэмагъа кёре фильм да салынады. Сценарийни юсю бла Расул Гамзатов бла режиссёр Ирина Поплавская бирге ишлейдиле. «Горянка» деген фильмни ахыры поэманы ахырындан башха бошалады: ачыкълай къалады ол. Кинону Дагъыстанны бек ариу жерлеринден биринде Чох элде алгъандыла. Бу фильмде Гамзатовну назмуларын Сергей Бондарчук окъугъанды.

Расул Гамзатов, Е. А. Фурцева, С. А. Герасимов

1962 жылда Расул Гамзатов СССР-ни Баш Советини депутаты болады. Депутат к'уллугъунда Гамзатов к'еп тыш к'ыраллада болгъанды: Болгарияда, Германияда, Италияда, Тюркде, Иранда, Японияда, Индияда эм башха жерледе.

Расул Гамзатовну назмуларына жазылгъан бек белгили, хар ким да суйген жырны уа – «Зурнукланы» – кесини тарыхы барды. Бу назмуну поэт Япониягъа барып к'айтханындан сора жазгъанды. Анга анда бир к'ызчык'ны юсюнден хапар айтдыла – атом бомба атылгъандан сора, ол к'ызчык'ъ, к'яаны ак'гъа айланып, аман ауруудан ауруп, к'ягъытдан минг зурнукну этсем, сау боллукъма деп итине эди, алай болалмады... Алай этип, анга ак'ъ зурнуклагъа жораланнган эсертмени да к'ергюзтдюле, ол кезиуде анасыны ёлгенин да эшитди. Артха к'айтып келе, самолётда ол атасын, анасын, урушда ёлген к'яарындашларын, япон к'ызчык'ны, зурнукланы да эсгере келди. Ма алай бла «Зурнукла» деген назму жаратылды:

*Билеме мен, к'яая кибик, оюлмай,
Сермешледен к'айталмай к'алгъанла
Ак'ъ турнала¹ болгъандыла, жоюлмай,
К'екден бизге к'анат да к'яак'гъанлай...*

¹ Турна – зурнук.

Бу назму 1968 жылда, Наум Гребнев кёчюрюп, «Новый мир» деген журналда басмаланады. Назму бла байламлы эки оюм барды – муну биринчи Марк Бернес жаратханды, анга дагыда Иосиф Кобзон бла Ян Френкель эс бургъандыла. Ян Френкель макъам жазгъанды, назмуну сёзлерин бир кесек тюрлендирип, биринчи жырны айтхан Марк Бернес болгъанды.

ТУРНАЛА

Билеме мен, къая кирик, оюлмай,
Сермешледен къайталмай кългъанла
Акъ турнала болгъандыла, жоулмай,
Кёкден бизге къанат да кългъанлай...

Эрттеледен бери ала, аямай,
Идиле белги адамлагъа.
Ёрге къарагъанда, бир сёз да айтмай,
Анданмы тынгылайбыз алагъа!

Ингир аласында эслейме энди,
Туманлада, турна жыйын арып,
Кюзде хар ким кеси кёргенди,
Аскерчиле кирик баргъанларын.

Жолларында барадыла тохтамай,
Айта кимни эсе да атларын,
Ол тил авар тилге ушайды таймай,
Турнача ангылайма антларын.

Турна жыйын кёкде учуп барады,
Ингирди, кечди демей, туманда.
Турна аралада бир жер а барды,
Ма ол болур мени жерим анда!

Заман келир, турна жыйын бла мен да
Жюзерме, аз да бузмай ол ызны,
Атыгъызны айта кюндюз, эрттен да,
Жерде кьалгъан битеу барыгъызны.

Додуланы Аскер кёчюргенди.

Расулну бу назмусуна жораланып, поэзияны байрамларындан бирине Акъ Зурнукланы Байрамы деп аталгъанды. 22 октябрь – Акъ Зурнукланы Байрамы – Дагъыстанны халкъ поэтини башламчылыгы бла поэзияны эм урушлада ёлгенле ни кюнуне саналады. Алгъа ол байрамны къуру Дагъыстанда ётдюре эдиле, артда уа Россейде ётдюрюп башладыла. Беш жыл болады, 2009 жылдан башлап, ол ЮНЕСКО-ну халкъла аралы байрамларыны тизмесине киргенли.

Поэзияны бу байрамы бар урушладан къайтмай къалгъанлагъа, кеслерини жерлерин, Ата журтларын къоруулай, жан бергенлеге жораланады.

Расул Гамзатов жюзге жууукъ китап жазгъанды.

1967 жылда Расул Гамзатовну «Мени Дагъыстаным» деген лирика повести чыгъады. Бу китап терен магъаналыды, кеси да кёп сюжетлиди: жазыучуну чыгъармачылыгъын суратлагъан автобиография китапды, чам бла лирика бир бирлерин алышындыра келген жыр китапды, оюм, сагъыш этдирген китапды, мында таурухла, алгъышла, нарт сёзле бериледиле. Бу чыгъармада Гамзатов туугъан жерини эм аны адамларыны юсюнден жазады. Расул мында жашауну, адабиятны, маданиятны, поэзияны, чыгъармачылыкъны юсюнден оюмларын ачыкълайды. Повестьде поэт бу чыгъарманы жазылыуу къалай жаратылгъаныны юсюнден да айтады. Бир редактор Гамзатовдан Дагъыстанны юсюнден жазарыгъын тиледи – дагъыстанлыларыны жигитликлерини, иш кёллюлюклерини, жетишимлерини ючюнден. Поэтге бу ишни тамамлар ючюн, 25 кюн бла 10 бет жазаргъа бердиле. Ол аны ачыуландырды: туугъан жерини юсюнден аллай къысха заманны ичинде жазаргъа, ачыкълар-

гъа къыйынды, бютюн да он бетде. Алай бла бу уллу чыгъарманы юсю бла ол бир ненча жыл ишледи. Алгъа китапны биринчи кесегин жазды, аны 1967 жылда басмалайдыла; дагъыда бир ненча жыл ётгенден сора, экинчи кесеги чыгъады. Повестьни Владимир Солоухин кёчюргенди. Гамзатов биринчи кере жаза эди проза бла, чыгъарманы бетлерине ол назмуларын да къошду.

Расул Гамзатов кесини миллети бла ёхтемлене эди. Ол бир заманда да букъдурмагъанды къайда туугъанын – кесини гитче дагъыстан элин.

Расул чамны бек суйген адам болгъанды. Болгъан суратларыны кёбюсюнде ышырып тюшюп турады.

Расулну атын Дагъыстанны Миллет китапханасы, Хасавюртну ара китапханасы, Гунибни гидроэлектростанциясы, самолёт Ту-154, чекни сакълагъан кеме, астероид эм башха затла жюрютедиле.

Расул Гамзатов кесини юсюнден былай жаза эди: «Сабийлигимде кесими гитче элими жашауу бла жашагъанма, жетген жаш болгъанда, Дагъыстанны миллетлерини жашауларын билгенме, эр киши болгъанда уа, дуния манга ачыкъ болду. Къадар къайры атса да мени, къайда да мен кесими атха иери салыргъа юйреннген элими, тауларымы келечиси болгъанын сезгенме. Хар жерде да кесими Дагъыстанны келечисине санайма».

Расулну миллетине былай осуят этгенди: «Мени осуятым – мен жазгъан китапладады. Дагъыстанны ёсюп келген тёлюсюне, кесим да ата-бабаларыбыздан алгъан, – суймекликни, умутну, къууанчны, ариу къызланы, ёхтем тиширыуланы бла эр кишилени жерин къояма. Ансыз мени жашауум да, туугъан къаяларым кеслери да жокъ... Ахыратха биргеме бу иги, огъурлу, ахшы, ариу дуниядан бир зат да элтмейме. Аны себепли тилейме: сакълагъыз Дагъыстаныгъызны. Сакълап, аны айтхылыкъ атын иги бла андан да бек айтдырыгъыз. Дагъыстан – сизни жашауугъузду, сизни ёхтемлилигизди эм сизни суймеклигизди...»

Жууукълары поэтни дагъыда бир осуятын толтургъандыла – сын ташында туугъан кюнюн бла ёлген кюнюн жазмазгъа. Ол сын ташында жалан да бир сёз болса сие эди: Расул.

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля

РАСУЛ ГАМЗАТОВХА АТАЛГЪАН НАЗМУЛАДАН

КЪУЛИЙЛАНЫ Къайсын

**РАСУЛ ГАМЗАТОВХА
ЖАЗЫЛГЪАН КЪАГЪЫТ**

Тенглерибизге сакъ болургъа
Керекбиз – тюзсе, Расул, сен, –
Къарап къалабыз къара къаргъа,
Тенгибиз – ийнагъыбыз ёлсе.

Ушкоклары быргъыларында
Жукълап тургъанларында окъла,
Суула жарыкъ баргъанларында,
Турдукъ биз, тенг тенгни ийнакълап.

Уянып, ушкок быргъыладан
Окъла, сызгъырышып, чыкъгъанда,
Жер арий къанлы ырхыладан,
Баллиле къан къатыш чакъгъанда,

Къутхаралмадыкъ кёп тенглени,
Къан жугъу башларын къучакълай,
Кюллерине кюйген эллени
Къарагъанында жаралы ай.

Къарда юслерине къапландыкъ
Къатыбызда жыгъылгъанлары,
Ала кюл болдула, биз къалдыкъ,
Бардыкъ топла бузгъан жоллары.

Бир терслик болмаса да бизде,
Терсге санайбыз кесибибизни,
Унуталмай ёмюрюбюзде –
Жетмей къалгъанын кючюбюзню.

Кюйсюзлюкню къурч жели жетип,
Алып кетди кёп уланлары,
Къутхаралмадыкъ биз аланы,
Бизден кючлю кюч оноу этди!

Заман тюзлени терс этгенде,
Тынгылап турдукъ, тилсиз болдукъ,
Аланы жел алып кетгенде,
Амалсыз болуп, къарап къалдыкъ!..

Ах, нечик къыйынды сакълагъан
Тенглени, Расул! Алай биз
Дайым саулукъ тилей саулагъа,
Етер бу къысха ёмрюрюбюз.

Ах, къалай аздыла тенглерин,
Не болса да, сакълай билгенле,
Отха тюшгенинде бирлери,
Ызындан отха секиргенле!..

Жашайма, алагъа сукълана,
Эшите кишиликни ауазын.
Тенгин хаталадан сакълагъан
Болду мени иги устазым!..

Ах, Расул, къыйынды нечик
Къара кюн тенгинги къутхаргъан,
Окъдан да къоркъмай, аны ючюн,
Чынтты эрле баргъанча, баргъан!

1972

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля

РАСУЛ ГАМЗАТОВХА

Дагъыстанны ата юйюмча сюеме,
Бери, ашыгъып, тансыкъ болуп келеме.
Дагъыстанда жыр патчахы сакълайды,
Атымы да татлы, шатык къатлайды.

Къучакъ жая, эшиклерин ачханда,
Аякъ тюпге къая гюлле чачханда,
Мен кесими кёкден тюшген сунама,
Бир насыпда ол гюллени жыяма.
Бу кюнюм да ол кюнледен бириди,
Аллах манга насып ийген кюнюдю.

Хар атламы юлгюлеге салыннган,
Хар сёзюне акъылманла табыннган,
Сау дуняяны ийнагъы Гамзат улу,
Тар да, тик да болмагъанча тау жолу:

«Элтеме, – дей, – сени ёлмез саугъагъа»,
Элтип барад мени авар таулагъа.
Кюлдюреди, безирейди Расул,
Бу дуняда болмагъанча бир жарсыу.

Чамларына биз харх этип кюлебиз,
Жаннетгеча, тау журтлагъа киребиз.
Ачылалла аллай жарыкъ къучакъла,
Башланалла аллай татлы ушакъла.

Тау сууланы акъ ташлары къарс къагъа,
Тёгерекде гюлле жашнай, акъ чагъа.
Таула сюйюнч айтхан кибик бир бирге,
Келген сунуп биз алагъа ёрлерге,

Сюелелле, булутлагъа кёмюле,
Къарт эталмай аланы минг ёмюрле,
Бой салмайын сынаулагъа, ёлюмге,
Сакълагъанча закийлерин кёрюрге.

Авар таула, баш уругъуз, кёрюгюз,
Келгенди да закийигиз, кюнюгюз –
Жырчы Расул – сизни кёкге кётюрген,
Бу журтлагъа ёлмез махтау келтирген.

Башмы иелле, мен сейирде къарайма,
Бу ёмюрлю закийлени санайма.
Аланы ичинде Расул да, Къайсын да,
Чингиз, Мустай, Олжас, Нафи, Турсун да.

Была мени керти эгешча кёрелле,
Сау болсунла, уллу хурмет берелле.
Билалмайма, ким сунадыла мени,
Эркелете, этип къоялла тели.

Бирде мен а, махтаулагъа ийнана,
Была бла бир къангада сыйлана,
Тёрге чыгып, сёз айтыргъа базама,
Бир-бирде уа назмула да жазама.

Жашаялсам мен кёллерин чыгъармай,
Намыс-сыйда, не аз да айыплы болмай, –
Ол а насып туююмюдю, айтыгъыз?
Сукълана да болурмусуз жартыгъыз?

Бу закийле жашагъан къаты ёмюр,
Отха атса да, этип къоялмаз кёмюр.
Расул а – барындан да айырма.
Аллах, аны дуниядан сен сыйырма!
Жерге жаугъан палахладан сен сакъла!
Ол файгъамбар туююлдю деп да айтма.

МЕНИ ДАГЪЫСТАНЫМ

... Зурнукла учадыла, кырдыкла ёседиле, бешикле тебиретилинедиле. Мени юйюмде да бешик юч сабийни тебиретгенди, мени юч къызымы да. Башхада уа – төрт, бирсиледе – он, киминде уа – он беш иш да. Цада элде жюз бешик тебиретилинеди, жюз минг бешик а – Дагъыстанда. Туугъанланы саны бла Дагъыстан Россей Федерацияда биринчи жерни алады. Биз жарым миллион болдукъ. Адам не кёп болса да, ол къадар кёп той болур, не къадар кёп той болса уа, ол къадар адам кёп болур.

Юч затны мычымай этерге керекди дейдиле тауда: ёлгенни асырагъанда, къонакъны сыйлагъанда эм жетген къызны эрге бергенде.

Ол юч ишни хар биринде да Дагъыстанда кеч къалмайдыла. Ма дауурбас урулуп, зурна согъулуп, тойла башландыла. Биринчи алгъыш аякъны кётюре, быллай алгъыш этедиле: «Келин жаш тапсын!» – деп.

Тауда жашагъаннга дагъыда бу юч затны этерге борчду: жугъутур мюйюзню ичиндеги ичгини ахырына дери ичерге, намысын сакъларгъа эм къыйынлыкъда кишилигин тас этмезге.

Таудагъыла уа аз къыйынлыкъ сынамагъандыла. Къадар Дагъыстанны юйлерин, аланы чачар ючюн, аз кере урмагъанды, алай ала сынмагъандыла.

Алай бюгюн-бюгече да дуняда тынчлыкъ жокъду. Жер башында анда-мында окъ-топ атылгъан тауушла эшитиледи-ле. Хар замандача, анала уа сабийлерин кеси кёкюреклерине кысадыла.

Кёкню къара туманла бассала, жер бла кюрешген адам чалынган затны теркирек жыяргъа ашыгъады. Дуняны кёгюн бассала уа, халкъла мамырлыкъны къорууларгъа итинедиле, урушну кюкюрегенинден сакъларгъа.

Дагъыстанда былай айтадыла: къутургъан бугъаны мюйюзлерин кеседиле, къапхан итни шынжырда тагъып тутадыла. Дуняда аллай тере болса эди, жашаргъа женгил боллукъ эди. Энди гитче Дагъыстан уллу дуняны сагъышын эте жашайды.

Эртте тауда жашагъанла чабыуулгъа баргъанда, мыйыкъ урмагъан жаш адамланы биргелерине алмагъандыла. Алай Шамиль аллайланы да алыргъа керекди дегенди. Чыкынай¹ уллу туююлду, алай ансыз жумдурукъну кючу болмайды.

Сау уллу кыралны ауур жумдуругъуну Дагъыстан чыкынайы болсун. Ол заманда жаула, не бек кюрешселе да, жумдурукъну ачаллыкъ туююлдуле. Ол жумдурукъ жалан да жаулагъады, шуёхунгу инбашында уа ачыкъ къол аязынг турады.

Башха кыраллада болсам, бек алгъа поэтле бла танышама. Жыр жырны иги ангылайды. Дагъыда жерлешлерим бла, аллайла болсала, танышыргъа сюеме. Сёзсюз, жерлешле тыш кыралда бир кибик туююлдуле. Жерлешлерине, ала бирчала болмагъанлары ючюн, кесин кётюргенни тезалмайма. Мен алагъа Тюркде, Сирияда, ФРГ-да, дагъыда къайда тубемедим!

Бир-бир дагъыстанлыла Шамильни заманындан бери окъуна Ата журтларындан кенгдедиле. Юйлеринде тапмагъан насыпны излей, от жагъаларын кююп кетгендиле.

Бир къаууму, революцияны ангылап неда ангыламай, кюркзуп кетгендиле, башахларын революция кеси кыстады. Тёртюнчю къаууму уа барып тохтагъан ыспассызла, жазыкъла, ётлери болмагъанла. Была уа ахыр урушну заманында Ата журтларын сатхандыла.

Кёп тюрлю дагъыстанлыны кёргенме. Тюркде дагъыстанлыла жашагъан элде да болгъанма.

– Бизде мында да гитче Дагъыстанды, – дегендиле анда жашагъан адамла.

¹ Чыкынай – чыкына, чикчина, чикчинай, чынакай.

– Угъай, сиз терсиз, Дагъыстан жалан да бирди. Эки Дагъыстан болур амалы жокъду.

– Сени оюмунга кёре, биз кимбиз сора, къайданбыз?

– Хау, кимсиз эм къайдансыз сиз?

– Каратдан, Батлухдан, Хунзахдан, Акушда, Кумухдан, Чохдан, Согратлдан. Биз, бу элде къабырлада жатханла кибик, Дагъыстанны тюрлю-тюрлю эллеринденбиз. Биз да гитче Дагъыстанбыз!

– Сиз – болгъансыз. Бир къауумла энтта болургъа суюдиле. Была да дагъыстанлыламы болурла? – деп сордум мен, Гоцинскийни, Алиханны эм Узун-Хаджини суратларын кёрюзте.

– Да кимле боллукъдула да ала? Ала бизни миллетдендиле, бизни бла бир тилли миллетден.

– Дагъыстан аланы тиллерин ангыламады, ала уа – Дагъыстанны тилин.

– Дагъыстанны хар ким да кесича ангылайды. Хар кимни жюрегинде кесини Дагъыстаны барды.

– Алай а Дагъыстан хар кимни да санамайды кеси жашына.

– Кимни санайды да?

– Келигиз ары, сабийлерибизни бешиклери тебиретилген жерге.

– Анда уа бизни юсюбюзден на зат айтадыла?

– Дагъыстан къурлагъанда, хунагъа жарашмагъан ташла атылып къалдыла. Кюз артыны жели алып кетген чапыракъла, пандурну¹ къылларына келишмеген къылла.

Киши жеринде жашагъан жерлешлерим бла ма алай халпар айтханма. Аланы ичинде – байы, жарлысы да, огъурлусу, огърсусу да, намыслы, намысын тас этген да, алданганла бла алдагъанла да. Ала мени аллымда лезгинканы тепсей эдиле, алай макъамы уа бизники туююл эди.

Жарым миллион барбыз деп, кесибизни дагъыстанлыланы санасакъ, аланы къошмайбыз.

Мен Сириядан кетип тебирегенимде, бир аварлы тиширыу Гергебилде шаптал терекге салам беририми, анга къолум бла тиеригими тилей эди.

Мермер тенгизни жагъасында жашагъан, аталары Маккагъа хаж къылыргъа кетген аварлы сабийле манга былай айтдыла:

– Бизге уа Макка – Дагъыстанды. Маккада болгъанлагъа хажы дейдиле. Энди уа Дагъыстанда болгъан боллукъду бизге хажы.

Махачкъалада бир кере манга туугъан жеринде къыркъ жыл болмагъан бир хажы келди.

¹ Пандур – Шимал Кавказны миллетлерини къыл къобузлары.

– Къалайды? – деп сордум мен андан. – Тюрленнгенмиди Дагъыстан?

– Айтып башласам, киши ийнанырыкъ туююлдю. Алай бир зат а айтайым:

– Дагъыстан барды! Барды мени Дагъыстаным! Барды республика! Барды миллет, тил, атла, адет-тёре. Ма Дагъыстанны къадары. Тойла этиледиле, бешикле тебиретилинедиле, алгъыш аякъла кётюрюледиле, жырла айтыладыла.

СЁЗ

«Миллат» деген авар сёзню эки магъанасы барды: миллет бла адамгъа къайгъырыу. «Кесини миллетине къайгъырмагъан сау дуниягъа да къайгъырлыкъ туююлдю», – деучю эди атам.

«Миллет а миллетим демегенни юсюнден къайгъырыргъа уа керекмиди? – деп сора эди Абуталиб.

«Тауукъланы, къазланы, чыгханланы, баям, миллетлери болмаз, алай адамлада ол болургъа керекди», – дей эди анам.

Бир миллетли эки республика да болады, бизни къоншуларыбыз дюгерлиледеча. Бир республикада 40 миллет да болады.

«Тау тенгли бир тил бла миллет», – деген эди бир жолоучу Дагъыстанны юсюнден.

«Минг башлы желмаууз», – дей эдиле Дагъыстанны жаулары.

«Кёп бутакълы терек», – дейдиле Дагъыстаннга шуёхлары.

Кюндюз чыракъ жандырып айлансанг да дуния башында, жер башында быллай жер табаллыкъ туююлсе – аз адамы болгъан бла алай кёп миллети болгъан», – дей эдиле жолоучула.

Абуталиб чам эте эди:

– Биз гюржю маданиятны айныууна болушханбыз.

– Сен неле дейсе? Аланы минглик маданиятлары барды. Шота Руставели сегиз жюз жыл мындан алгъа жашагъанды, биз а энди юйреннгенбиз жазаргъа. Биз алагъа къалай болушурукъ эдик?

– Ма алай. Бизни хар элибизни кеси тили барды. Бизни къоншуларыбыз, гюржюлюле, ол тиллени тенглешидирип тинтирге оноу этдиле. Аланы тинтген адамла тиллени юслеринден статьяла, илму китапла жазып, алимле болуп, кандидатла, докторла болдула. Алада аллай бир доктор боллукъму эди, Дагъыстанда жалан да бир тил болса? Ма алай.

Хау, дагъыстан тиллени грамматикаларыны, синтаксислерини, фонетикаларыны, лексикаларыны юслеринден тюрлю-тюрлю китапла жазыладыла эм жазылып турлукъдула. Мында барды жазарыкъ затла. Келигиз, алимле, сизге да, сизден туугъанлагъа да жетерикди.

Алимле даулашадыла. Бирле айтадыла: Дагъыстанда быллай бир тил барды деп, бирсилери уа – быллай бир барды деп. Бирлери айтадыла – тилле былай жаратылгъандыла, башхалары уа – былай деп. Ала этген оюумлада бла ала келтирген шартлада кёп даулашлы зат барды.

Мен билген а жалан да – бизде бир арбада беш тилде сёлешген адамла барыргъа боллукъдула, жол айырылгъанда беш арба тохтаса уа, отуз тил окъуна эшитирсе.

Уллубий Буйнакскийни башчылыгъы бла жашырын ишлеген биригиуню илишаннга салгъанда – ала алтаулан эдиле – ала ёлюрден алгъа жауларына беш тилде къаргъыш этген эдиле.

Къумукълу Уллубий Буйнакский.

Аварлы Саид Абдулгалимов.

Даргинли Абдул-Вагаб Гаджиев.

Къумукълу Меджид Али-оглы

Лезгинли Абдурахман Исмаилов.

Оруслу Оскар Лещинский.

Дагъыстанлы жазыучу Магомед Сулимановну он беш дагъыстан миллетни он беш Магомедни юсюнден он беш жарыкъ хапары барды. Китапны аты да алайды: «Он беш Магомед».

Орус жазыучу Дмитрий Трунов отуз эки миллетни келечиси ишлеген колхозну юсюнден очерк жазгъанды.

Эффенди Капиевни жазыу этген китабында ол бла юч дагъыстанлы жазыучу – Сулейман Стальский, Гамзат Цадаса эм Абдула Магомедов – бир поездде, бир купеде СССР-ни жазыучуларыны Биринчи съездине Москвагъа баргъанлары жазылады. Жолда юч кюн барадыла, барысы да Дагъыстанны халкъ поэтлери, бир бирлери бла уа сёлешпалмай эдиле. Хар бирини кесини тили. Ангылатырыкъ затларын къоллары бла, кёз-къаш бла ангылата эдиле. Алай эте, бир бирни кючден ангылай эдиле.

Партизан жашаууну юсюнден хапар айта, Абуталиб эсгереди:

«Бир къууут котелокну артында олтуруп, жыйырма тилде сёлеше эдик. Бир машок унну жыйырма миллетге беле эдик».

Бизде Тёбен Дженгутай бла Огъары Дженгутай барды. Ала ны аралары юч кычырмды. Тёбен Дженгутайда къумукъ тилди, Огъары Дженгутайда уа – авар тил.

Даргинлиле Мегебде даргинлиле жашайдыла дейдиле, аварлыла Мегебде аварлыла жашайдыла дейдиле. Мегебчиле кеслери уа не дей болурла? Ала уа былай айтадыла: биз даргинлиле да, аварлыла да тюйюлбюз. Биз – мегебчилебиз. Бизни кесибизни мегеб тилибиз барды! Мегебден жети кычырымгъа узайсанг, Чохха тюшесе. Мегеб тил бла ары бир да барма, Чохну кесини энчи тили барды.

Кубачиден алтын бла кюрешген темирчилени, тиллерин киши ангыламагъандан, усталыкъларын андан киши билмей тургъанды дейдиле. Усталыкъны жашырын затларын айтама десенг да, кимге айтырыкъ эдинг?

Дагъыда былай айтадыла Хунзахны ханы Гидатлиге кесини тасхачысын ийгенди, базарлада бла годеканлада¹ аланы сёлешгенлерине тынгылап, гидатличилени сагъышларын билирге.

Тасхачы кереклисича турмай, терк окъуна къайтып келди.

– Хар нени да билдингми?

– Зат да билмедим.

– Да къалай болады да алай?

– Хар бири кеси тилинде сёлешеди. Бизге аланы тиллери ангылашыныуусузду.

Тауда жашагъан бир жаш бир къызны суйгенди. Анга «Мен сени сюеме» деп, юч сёз жазаргъа оноу этди. Алай письмо бла угъай, ол къыз айланган жерде не да ол къыз кёрю жерде: къаяда, шауданнга элтген жаяу жолчукъда, къызны юйюню къабыргъасында, кесини пандурунда. Анда уллу къыйынлыкъ да жокъ эди. Алай суймеклик бийлеген жаш ол сёзлени битеу Дагъыстанда болгъан тилледе жазаргъа акъыл этди. Ол мураты бла жаш жолгъа атланды. Ол жолоучулугъу кёпге созулмаз деп сагъыш этди, алай жангылды, хар элде ол сёзлени кеслерича, башха тюрлю айтадыла:

Дие мун йокъула (авар).

Заз вун кланда (лезгин).

Ттун ина ччай бура (лак).

ХІу наб ригулла (даргин).

Мен сени сюемен (къумукъ).

Узуз уву ккундузуз (табасаран).

Ме тугъре хосденуым (тат).

Анда уа дагъыда ботлихчиле, чохчула, цунтинчиле...

Ол жаш бюгюн-бюгече да таулада айланады дейдиле, суйген къызы уа эртте окъуна эрге чыкъгъанды, къарт да болгъанды, бизни жигит а энтта да кесини сёзлерин жазып айланады.

– «Мен сени сюеме» деген сизни тилде къалай болгъанын билемисе? – деп, бир къарт киши жаш адамдан соргъанды.

Ол кезиуде жаш, къатында сюелип тургъан къызны къу-чакълап, жууаплады:

– Ма былай айтадыла суймекликни юсюнден мени тилимде.

Дагъыстанда хар гитче чыпчыкъчыкъны, хар гюлчюкню, хар шауданчыкъны жюз аты барды.

¹ Годекан – ныгыш.

Конституциягъа кёре бизде сегиз баш миллет барды: авар-лыла, даргинлиле, къумукълуула, лезгинлиле, лаклыла, татла, табасаранлыла, ногъайлыла.

Биз беш тилде беш адабият альманах чыгъарабыз. Аланы атлары: «Дуствал», «Дослукъ», «Гъалмагъдеш», «Гъудулгъи», «Дусшиву». Аланы барысыны да атлары уа бирди – «Шуёх-лукъ».

Дагъыстанда китапла тогъуз тилде басамланадыла. Алай ненча тилде жыр айтылынады? Хар кюйюзню кесини оюу барды. Хар къаманы кесини юсюнде жазыуу барды.

Алай бир къолда аллай бир бармакъ къалай болду? Дагъыстанда аллай бир тил къайдан жаратылды?

Алимле аны кеслерича ангылатсынла. Мени атам а былай айта эди:

«Жерде Аллахны келечиси, эшекде бара, уллу хуржунундан чыгъарып, хар миллетге тилле юлеше эди. Къытайлылагъа къытай тилни берди. Араплылада болду да, алагъа арап тилни берди. Греклилеге – грек тилни, оруслуулагъа – орус тилни, французлуулагъа – француз тилни. Тилле кёп тюрлю эдиле: бирлери макъамлы, башхасы къыйын, ючюнчюсю ариу, тёртюнчюсю жумушакъ. Миллетле, аллай саугъагъа къууанып, олсагъатлай кеслерини тиллеринде сёлешип башлай эдиле. Тиллерини хайырындан адамла бир бирни иги биле эдиле, миллет а башха миллетни – къоншу халкъны – игирек таный эди.

Ма ол адам эшек бла бизни Дагъыстаннга да жетди. Тюз бусагъатда ол гюржюлеге тиллерин берди, артда ол тилде Шота Руставели кесини поэмасын жазарыкъды, бусагъатда дюгерлилеге да дюгер тилни берди, ол тилде уа Коста Хетагуров жазарыкъды.

Ол адам Дагъыстанны къаяларында къар боран этген кюн келди. Тарлада къар боран этдирип, кёкге кётюрюлюп, жукъ кёрюнмей къалды: жол да, юй-журт да. Жалан да ол къарангылыкъда желни сызгъыргъаны, арада къая оюулгъан тауушла, алагъа уа тёрт черекни гюрюлдеп келгени, бизни тёрт Къой суубуз, эшитиле эди.

– Угъай, – деди тилле юлешген, мыйыкълары къырпакъ этип, – бу къаялагъа ёрлерик тюйюлме, бютюн да быллай ахырзаманда.

Ол тюбюнде эки уууч чакълы юлешинмеген тиллери болгъан хуржунну алып, битеу болгъан тиллерин бизни таулану башларындан къуйду.

– Ким къаллайын сюе эсе да, аллайын алсын, – деди да, Аллахха къайтды.

Тюшген тиллени жел алып, ауузлада, къаялада артха бла алгъа элтип башлады. Алайлай битеу дагъыстанлыла юйлерин-

ден чартлап чыкдыла. Ашыгъа, бир бирни тюрте, ёмюрле бла сакълагъан огъурлу алтын жауунну аллына чабышдыла. Сермеп, жыйып башладыла, къайсына къалай тюшсе да, алтын бюртюклени. Ол заманда хар ким кесине ана тил тапды. Тауда жашагъанла, алалгъанларын алып, жел бошалгъынчыгъа дери юйлерине къачдыла.

Эрттенликде турадыла: кюн тийип, къарны уа чууу да жокъ. Къарасала – къая! Энди ол – «къаяды». Энди аны аты бла айтыргъа боллукъду. Къарасала – тенгиз! Энди ол – «тенгизди». Аны да аты бла айтыргъа боллукъду. Хар кёз аллына тюшгенни энди атын айтыргъа боллукъду. Къалай къууанчды! Ма – гыржын, ма – анам, ма – юй, ма – ожакъ, ма – жашым, ма – къоншум, ма – адамла.

Табылынган адам тышына орамгъа къуюлдула, бары да бирден къычырдыла: «Тау!» Къычыргъанларына тынгыласала, хар бири да башха тюрлю къычырдыла. Дагъыда бары да бирден: «Тенгиз!» – деп къычырдыла. Биягъы хар бири да башха тюрлю къычырдыла. Ма ол кюнден башлап жаратылдыла аварлыла, лезгинлиле, даргинлиле, къумукълула, татла, лаклыла... Барыны да бирге уа ол замандан бери атлары Дагъыстанды. Адамла къойладан, бёрюледен, атладан, сенгирчкеледен айырылдыла... «Ат адам болургъа аз къалды» дейдиле.

Аллахны келечиси! Нек къоркъдунг сен ол заманда къарлы борандан бла тик къаяладан? Нек атдынг бу тиллени бизге, къарагъан да этмей? Не этдинг сенг! Жанлары-къанлары, жүреклери, адет-тёрелери, жашау турмушлары бирча болгъан адамлары сен бир бирден айырдынг, тиллери бла бёлдюнг.

Да, охо да, аны ючюн да сау бол. Аман тилле жокъдула. Андан къалгъаны бла уа, къалай-алай болса да, кесибиз араны айырыбыз. Бир бирге жол табарбыз, тилибизде башхалыкъ бизни айырмазча, бир болурча этербиз.

Арта бизге акъсакъ Тимур да, араплыла да, Иранны шахы да чапдыла, ала барысы да кеслерини тиллерин бизге зор бла алдырыргъа сюе эдиле.

«Туугъан жеринги сакълагъанча, тилинги да алай сакъларгъа керекди», – дегенди Шамиль.

«Сёзле – ала да окъладыла, керексизге жойма», – деп кёшханды Хаджи-Мурат.

«Адамны атасы ёлсе, ол кесини жашларына юйню, ёзенни, къаманы, пандурну къояды. Тамата тёлю уа ёсюп келген тёлюге тилни къояды. Тили болгъан кесине юй ишлерикди, жер сюрлюкдю, къама этерикди, пандурну жарашдырып, анда согъарыкды», – деп айта эди мени атам.

Ана тилим! Билмейме ыразымыса сен манга, алай мени жашауум сени блады эм сени бла ёхтемленеме. Шауданны таза

сууу жерни теренинден кесин ёрге кёк кырдыкга атханча, ана тилими сёзлери да мени жюрегимден ауузума кеслери келеди-ле. Эринлерим шыбырдайдыла. Кесими шыбырдаума тынгылайма, санга тынгылайма, мени тилим, тынгылайма да, алай кёрюнеди манга, жар ортасы бла келген кючлю тау суу кесине жол ызлап келгенча. Сюеме сууну гюрюлдеуюн. Къурчну тауушун да сюеме, къынларындан чыгъарылгъан эки къама бир бирлерине урулсала. Ала барысы да мени тилимде бардыла. Дагъыда скоймекликни шыбырдауун да сюеме мен.

Манга къыйынды, мени ана тилим, сени хар ким да билирча этерге. Къалай байса сен тауушларынг бла, къалай кёпдюле ала сенде, къалай къыйынды аварлы болмагъаннга аланы айтыргъа, алай къалай татды, айта билсенг, аланы айтхан! Оннга дери бош санауну окъуна алайыкъ: цо, кIиго, лъабгго, ункъго, щуго, анлъго, анкъго, микъго, ичIго, анцIго. Авар тилде оннга дери санай билген адамгъа тюбесем, мен аны жайылгъан черекни бир жагъысындан башха жагъасына, инбашында да ауур ташы бла ётген адамны жигитлиги бла тенгleshдиреме. Оннга дери тюз санай билсенг, андан ары да билликсе. Энди сен жюзе да билесе. Къоркъмай алгъа бар.

Башха миллетлени келечилерини юсюнден а не айтхын! Бизни авар сабийлерибизге къартла: «Бир кёрчю тыйгъычсыз, жангылмай бир бири ызындан юч кере: "Къода гъоркъ къверк къвакъвадана"», – былай бир айтчыгъыз дей эдиле. Аны магъанасы уа: «Кёпюр тюбюнде макъа гъурулдайды». Жалан да төрт сёз, алай, биз, элли сабийле, кюнле бла юйрене эдик, аны тюз да, терк да айтыр ючюн.

Абуталиб аварча селеше биле эди, ол кесини жашын бизни элге Цадагъа иеди, ол авар тилни билирча. Жашы къайтханда, Абуталиб андан сорду:

- Эшекде айланганмыса?
- Айланганма.
- Оннга дери санай билемисе?
- Билеме.
- Бир бири ызындан юч кере былай айт: «Къода гъоркъ къверк къвакъвадана».

Жашы айтды:

- Ой, кесинги жингиригинги къапханнга сана да къой!

Ма алайдыла къая орталада къысылгъан эллерибизни тиллери. Бизни селешгенибизни, тауушларыбызны жазар ючюн, алимлеча айтханда, тилни тауушларыны транскрипциясын берирге бир алфавитде да харф табылмады. Аны себепли бизни жазмабызны тохташдыргъанда, орус алфавитни харфларына дагъыда харфла къошаргъа тюшдю. Кёбюсюнде ала къысыкъ

тауушладыла. Ма аладан бир кѳаууму: гь, х1, г1, ч1, хг, хь, ц1и, кѳъ, кѳъ, лѳъ, лѳлъ...

Авар китапны орус тилге кѳчюрсенг, жукѳаракѳ кѳрюн-нгени, баям, аны ючюн болур. Аны юч ай ораза тутхан адам бла тенгленширирге боллукѳду.

Шамильден ким эсе да сорду:

– Дагѳыстаннга аллай бир миллет неге керекди?

– Бири кѳыйынлыкѳгѳа тюшсе, бири бирине билеклик эте-реча.

Бир миллет жырласа, башхасы да анга кѳошулуп жыр-ларча.

– Алай эсе, – деп сорадыла энди менден, – чыгѳамы эдигиз бир бирни кѳорууларгѳа?

– Чыгѳа эдик. Бир миллет да кенгде кѳалмагѳанды.

– Алай эсе, жыр а бирден айтыламы эди?

– Айтыла эди. Ата журтубуз барыбызны да бирди.

Макѳам кѳпдю, алай аладан бир жыр кѳуралады. Тилле-ни араларында чекле бардыла, алай жюреклене араларында уа чекле жокѳдула. Тюрлю-тюрлю адамланы жигитликлери ахырында бир жигитлик болду.

– Кѳалай-алай болса да, ол миллетлени араларында башха-лыкѳ бармыды? Кѳаллайды ол?

– Ол соруугѳа жууап этген бек кѳыйынды.

Бизни миллетлени юслеринден былай айтадыла: бирлери уруш этерге жаратылгѳандыла, башхалары – ушкок этерге, ючюнчюлери – кѳой кютерге, тѳртюнчюлери – жерде ишлер-ге, бешинчилери – бахча этерге... Алай ол бош хапарды. Хар миллетни да барды аскерчилери, кѳойчулары, темирчилери, жер бла кюрешгенлери да. Хар кимни да барды жигитлери да, жырчылары да, усталары да:

Аварлыла: Шамиль, Хаджи-Мурат, Гамзат, Махмуд, Ма-хач.

Даргинлиле: Батырай, Багатыров, Ахмед Мунги, Рабадан Нуров, Кара Караев.

Лезгинлиле: Сулейман, Эмин, Тагир, Агасиев, Эмиров.

Кѳумукѳлула: Ирчи Кѳазакѳ, Алим-Паша, Уллубий, Сол-тан-Саид, Зайнулабид Батырмурзаев, Нухай.

Лаклыла: Гарун Саидов, Саид Габиев, Эффенди Капиев, Сурхай, дагѳыда мени шуѳхум Абуталиб.

Ол кѳп миллетни ичинде биринчи акѳылыма келгенлени эс-гердим. Эсиме хар миллетни ичинде биринчи акѳылыма келген жигитлерин тюшюрдюм. Алай бизде миллет да, аланы жигит адамлары да кѳпдюле.

Бирлерини юслеринден айтадыла, уллу кѳллю адамладыла деп, бирсилени – телирекдиле деп, ючюнчюле – урлауукѳчула-

ла, төртюнчюле – ётюрюкчюле. Мени оюмуна кёре, ала бары да ётюрюкдюле.

Хар миллетни да барды игиси-аманы да, ариуу-эришиси да. Урлауукъчу, ётюрюкчю да табарыкъса. Алай ала миллетни бети туйюлдюле, ала аман хансдыла.

Дагъыда мени бир танышым алай айта эди:

– Мен бир кёргенимлей айырлыкъма адам къайсы миллетден болгъанын.

– Къалай?

– Бош алай. Бир дагъыстан миллетни адамлары (къайсы миллет болгъанын айтмайым), Махачкъалагъа келселе, бек биринчи ресторанда олтурургъа эм ариу къызла бла танышыргъа излейдиле. Аланы юч адамлары бир уллу жыйылыуну тутадыла. Башха миллетни адамлары уа (аланы да айтмайыкъ) киногъа, театр гъа, концертге ашыгъадыла. Быладан ючеулен болгъан жер оркестр болуп къалады, бешеулен а – жыр-тепсеу къауум. Ючюнчюлери – библиотекагъа ашыгъадыла, институтха кирирге, диссертация къорууларгъа итинедиле. Аладан ючеулен бир болса, илму совет болады, бешеулен а – Илмула академияны филиалы. Төртюнчю къауумну уа (биягъы айтмайбыз кимле болгъанларын) сагъышлары жалан да къалай машина алайым, не да таксини шофёру къалай болайым, не да, бир да болмаса да, ГАИ-ге къалай кирейим дегендеди. Быланы ючюсю жыйылса уа – автобаза, бешеулен а – таксомоторный парк. Бешинчи миллет а неден да бек бир тюкенлери, базалары, ашханалары не да ларёклары болса сюдиле. Быладан ючеулен бир болса – универмаг, бешеулен а – промкомбинат.

Бу бары да оюн, кюлкю ючюн айтылады. Ариу къызланы суймеген, ресторанда олтурургъа да суймеген эр киши бармыды не миллетде да?

Хар кимни да кесини театры, тепсеулери, жырлары бардыла. Бизни барыбызны да бирикдирген бир миллет ансамблибиз барды: «Лезгинка». Хар миллетде да табыллыкъды «Волга» алыргъа суйген не да тюкенде ишлерге суйген. Олмуду да миллет энчилик? Абуталиб бир кере бир аурууну айтды, Дагъыстанда бюгюннге дери эшитилинмеген: ичгичилик.

Абуталиб былай айтды: «Эртте бизни элде бир ичгичи бар эди да, аны бла белгили эди, тегерекде аны билмеген жокъ эди. Бусагъатда уа бизни элде жалан да бир ичмеген барды. Энди уа анга къараргъа, сейирге къарагъанча, узакъдан келедиле. Аны бла байламлы Абуталиб кёп тюрлю хапар айтады, алай биз аны хапарларыны ызындан барсакъ, нени юсюнден хапар айтханыбызны да унутургъа боллукъбуз. Бизни сёзюбюз а Дагъыстанны миллетлерини адамын бир бирден не шартлагъа кёре айырыргъа боллугъуну юсюнденди. Ким биледи, ол кийимми болур?

Бёркюню сыфаты, аны къалай жюрютгени? Алай бусагъатда барысы да бирча костюмла, бирча кёнчекле, бирча чурукъла, бирча къалпакъла киедиле. Угъай, миллетлени бир бирден башха этген жалан да бир зат къалгъанды, ол да тилди. Дагъыда бир сейир зат барды, лезгинли не да тат, аварлы не да даргинли орусча сёлешселе, аланы сёлешгенлерине кёре, къумукълуну лаклыдан, лезгинлини къумукълудан айырыргъа боллукъду.

Аварлыла, сёз ючюн, «с» бла башланган хар сёзню аллына сёлешу тилде «и» къошадыла. Алада ол былай болады: «Истамбул» (Стамбул), «истакан» (стакан), «Истальский» (Стальский), «исон» (сон).

Сёзню ортасында «и» таууш болса уа, аны айтмай къоядыла: «Сибирь» дегенни орунуна аварлы «Сбирь» дерикди, «белиберда» дегенни орунуна – «белберда». «Т» тауушдан сора биз солуп айтханча, абынган этгенча айтабыз: «товарищи» – «тловарищи».

Даргинлиледе «о» тауушну орунуна «у» эшитилинеди, «ю» тауушну орунуна да – «у»: «пучта» (почта), «кушка» (кошка), «любовь» (любовь). Сёзню ахырында «и» келсе, аны ахыр да айтмайдыла: Стальский дегенни орунуна – «Стальски».

Лаклыла «х» тауушну жумушакъ айтадыла – «хъ»: «хъдожник», «хъомут». Абуталиб, сёз ючюн, былай айтырыкъды: «Къ Хъапалиеву Хъузангай приехъл».

Къысха айтханда, бирлери ачыкъ тауушланы созадыла, башхалары къысха айтадыла, кетерип окъуна къоядыла, бирлери къаты айтадыла, башхалары – жумушакъ. Кёпле «ф» орунуна «п» айтадыла.

Бир кере биз тиллерибизни юсюнден Абуталиб тургъанлай хапар айтабыз. Мени ушакъ нёгерим а тилледе башхалыкъны эриклей кёргюзте эди. Абуталиб, биринчи тынгылап туруп, арда уа, сёзню бёлюп, былай айтды:

– Олтур да, бир тынгыла. Кёп дауур этдинг, энди мен айтырыкъма. Бир адамны кемчиликлерин битеу миллетге атмагъыз. Агъач бир терекден къуралмайды. Юч терекден окъуна къуралмайды. Жюз терекден окъуна – ол алыкъа агъач туююлдю. Бизни тиллерибизни юсюнден соруу – кыйын сорууду. Бу туююмчек мылы баудан туююлген юч туююмчекденди. Бир кезиуде бу сорууну жууабы – ол соруу болмагъанча, кеслерин алай жюрютюрге эди. Аны юсюнден айтмазгъа, анга тиймезге – оноулары ол эди! Алай ол барды. Бурун заманлада миллет чойреликча, башха зат адамланы къамаларына алай терк узалтмагъанды.

Мен Махачкъалада ётген бир пресс-конференцияны эгереме. Жыйырма тогъуз къыралны атындан отуз сегиз корреспондент Дагъыстаннга келген эдиле. Биринчи ала элlege

айланып, тауда жашагъанла бла ушакъ бардырып, артда уа пресс-конференциягъа жыйылдыла. Фотоаппаратла, кинокамерала таууш этип тебиредиле. Корреспондентле карандашларын кыйып, таза къагъытланы кеслерине тартдыла.

Биз барыбыз да уллу столну артына олтурдукъ. Бизни арабызда тамата Абуталиб болду. Пресс-конференцияны ачаргъа анга буюрдула. Абуталиб башлады:

– Жолдашла!.. (Биз юйретдик анга аны, быллай сёзле бла конференцияны ачаргъа кереклисин. Анданы арысын а кеси айта эди). Келигиз танышайыкъ. Ма бизни юйюбюз. Ма биз кесибиз. Ма бизни белгили адамларыбыз. Абуталиб къабыргъада тагъылып тургъан суратлагъа кёргюзтдю. Суратладан къонакълагъа къарай эдиле: Батырай, Къазакъ, Махмуд, Сулейман, Гамзат, Эффенди...

Хар поэтни юсюнден Абуталиб бир ненча сёз айтды: ким къайсы миллетден болгъанын, ким къайсы тилде жазгъанын, ким къалай жашагъанын, ким къаллай бийикликлеге жетгенин. Кезиу Абуталибни суратына жетгенде, ол жунчумай ангылатды:

– Бу уа мен кесимме. Алай бу стол артына къабыргъадан тюшген сунмагъыз. Къабыргъагъа былайдан баргъанма, стол артындан.

Андан сора Абуталиб къонакъланы стол артында олтургъан поэтле бла танышдырды да, былай къошду:

– Ким биледи, быланы бир къауумуна да бу къабыргъада бир жер табылыр. Танышыгъыз: Ахмедхан Абубакар – Кубачиден алтын бла кюрешген темирчи, Дагъыстанны халкъ жазыучусу.

Фазу бла Муса. Бир юйдегиледиле. Бир юйде эки жазыучу, эки романист, эки поэт, эки драматург. Бирде бирге жазадыла, бирде – башха.

Муталиб Митаров – авар халкъны киеую, табасаранлы поэт.

Шах-Эмир Мурадов – «Мамырлыкъны кёгюрчюню». Лезгинли поэт. Къуру да кёгюрчюнлени юсюнден жазады.

Жамидин – бизни сатиригиз, бизни Марк Твен. Аны бла бирге бизни Литфонд.

Анвар – Дагъыстанны халкъ поэти, беш адабият альманахны баш редактору.

Трунов – Дагъыстанда жашагъан орус жазыучу.

Хизгил Авшалумов – ана тилинде да, орус тилде да жазгъан тат жазыучу.

Дагъыстанлы жазыучуланы къонакълагъа танышдыра, Абуталиб Бадавани, Сулейманны, Саша Грачны, Ибрагимни, Алирзаны, Меджидни, Ашуг Рутульскийни ёрге туругъа онг-

суз этди. Ол, къонакъланы адабият альманахланы баш рекдакторлары бла танышдыргъандан сора, былай айтды:

– Къонакъбайлыкъ төреге кёре, бизге къонакъланы атларын сорургъа жарамайды...

Тюз ол алай айтханлай, къонакъла, бирем-бирем къобуп, кими къайсы кыралдан, кими къайсы газетден болгъанларын айтдыла.

Андан сора, пресс-конференцияда болгъан төредеча, соруула бла жууапла башландыла.

Соруу: Сизде аллай бир тил барды, аллай бир миллет, адамны башы къатышырыкъды. Сиз бир бирни къалай ангылайсыз?

Абуталиб жууаплайды: Биз селешген тилле башхадыла, ауузубузда болгъан тилле уа – бирчала. (Къолун жюрегине салып): бу иги ангылайды. (Кесини къулакъларындан тартып): была уа – аман.

Соруу: Мен болгарлы газетни корреспондентиме. Дагъыстан тиллени араларында болгар бла орус тиллени араларында болгъан жууукълукъча байламлыкъ бармыды?

Абуталиб жууаплайды: Болгар тил бла орус тил – туугъан къарындашладыла. Бизни тилле уа төртге да айланмайдыла. Бирча сёз ахыр да жокъду. Жазыучулары араларында бир-бирде къауумчулукъ эсленеди, тилледе уа аллай зат жокъду. Хар ким – кеси аллына.

Соруу: Къайсы тилле бла жууукъдула сизни тилле, тиллени къайсы къауумуна киредиле?

Абуталиб жууаплайды: Татла айтадыла, таджик тилни ангылайбыз, Хафизни да окъуялабыз деп. Алай мен аладан сорама: сиз Саадини бла Хайямны тиллерин ангылай эсегиз, алача нек жазалмайсыз деп.

Бурун заманда келечиле, киеуню махтай, былай айта эдиле: «Ол къумукъ тилни биледи», – деп, ол а киеу бек билимли адамды, аны бла апчымазса деген магъананы тутта эди.

Кертиси бла да, къумукъ тилни билсенг, тюрк, азербайджан, татар, малкъар, къазакъ, узбек, къыргъыз, башкир эм кёп башха тюрк тиллени билликсе. Тилманчсыз, кёчюрюлмей Хикметни, Къулийланы Къайсынны, Мустай Каримни... окъурукъса. Алай мени тилим а! Бизни кесибизден сора, лаклыладан, мени тилими жалан да битеу жашауларын тилиме берип, доктор диссертация къорууларгъа деп итинген алимле биледиле.

Бир белгили лаклы битеу дунияны айланып, Эфиопиягъа тюшеди, анда министр болады. Ол айта эди кесини жолунда лак тилге ушагъан бир тил да тюбемегенин.

Омар-Гаджи: Бизни авар тил бир тилге да ушамайды.

Абуталиб: Даргин, лезгин, табасаран тиллеге ушагъан тил жокъду.

Соруу: Ол бир бирге ушамагъан тиллени сиз къалай юйренгенсиз?

Абуталиб: Кеси заманында мен Дагъыстанда кёп айланганма. Адамлагъа жыр керек эди, манга уа – гыржын. Киши элине кирсенг, тилин билмесенг, итле да огъурсузуракъ чабадыла. Керекли болуп билдим дагъыстан тиллени.

Соруу: Не болса да, тынгылыракъ айтсагъыз эди тиллени жууукълукъларыны бла башхалыкъларыны шарталарыны юслеринден? Быллай гитче жерде бу къадар тюрлю тил къайдан чыкыгъанды?

Абуталиб: Бизни тиллени бирчалыкъларыны бла башхалыкъларыны юсюнден кёп китап жазылгъанды. Мен алим туйюлме, алай кесим ангылагъанымча айтайым. Ма былайда биз олтурабыз. Бирлерибиз таулада туугъанбыз, анда ёсгенбиз, башхаларыбыз – тюзде. Бирлерибиз – сууукъ жерледе, башхаларыбыз – жылы жерледе, бирлерибиз – черек жагъада, башхаларыбыз – тенгиз жагъада. Бирлери – анда, ёзен болгъан жерде, алай бугъа болмагъан жерде, башхалары уа – бугъа болгъан, ёзен болмагъан жерде. Бирлери от болуп, суу болмагъан жерде туугъандыла, башхалары – суу болуп, от болмагъан жерде. Анда – эт, мында – гыржын, башха жерде уа – кёгетле. Бишлакъ болгъан жерде гылыгу чычханла жайыладыла, къойла кютген жерде – бёрюле. Андан тышында – тарых, уруш, география, тюрлю-тюрлю къоншула, табийгъат.

«Табийгъат» деген сёзню бизде эки магъанасы барды. Бир магъанасы – жер, кырдык, терекле, таула, башха магъанасы уа – адамны хали. Хар жерни табийгъаты башхады, ол а тюрлю-тюрлю атланы, адет-тёрелени жаратылыгуна себеплик этгенди.

Хар жерде бёркню, кийимни да башха тюрлю киедиле, башха тюрлю юйле ишлейдиле. Бешик юсюнде башха жырла жырлайдыла. Махмуд, пандурну эки жанында да ойнай, алай жырлай эди жырларын. Ирчи Къазакъны пандуру уа юч къыллы эди. Лезгинли Сулейман Стальский тарда ойнай эди. Бир къауум къыл къобузну къылларын эчкини чегилеринден эте эдиле, башхаланы уа – темирден.

Миллет кёпдю, хар миллетни да – кесини адет-тёреси. Хар жердеча. Адам тууса, бир халкъда сабийге жор саладыла, башхада – сюннет этедиле, ючюнчюсюнде – туугъанына шагъатлыкъ къагъыт бередиле. Адам акъылбалыкъ болуп, жетген жаш бла къыз болсала, башха адет-тёреле боладыла. Анга къызны тилейдиле... Тюзюн айтханда, келечилик – ол кеси энчи адетди. Айтыргъа суйгеним – адам юйленсе, башхы тюр-

лю адетле чыгъадыла. Дагъыстанны той бла байламлы адетлерин айтып бошаргъа бир кюн да жетерик туююлдо. Суюген адамыбызгъа биз «Обычаи народов Дагестана» деген китапны сауугъагъа беребиз. Юйге къайтсагъыз, окъурсуз.

Соруу: Адет-тёре башхады, алай сизни не зат жууукълашдырады, не зат бирча этеди?

Абуталиб: Дагъыстан.

Соруу: Дагъыстан... Бу сёз «Тауланы кыралы» деп кёчюрюледи дегендиле бизге. Алай эсе, Дагъыстан – ол бош, жерни атыды?

Абуталиб: Жерни аты угъай, Ата журтубузну, республикабызны. Бу сёз барысына да бирчады, бийик таулада жашагъанлагъа да, тюзде жашагъанлагъа да. Угъай, Дагъыстан – ол бош, жерни аты туююлдо. Аны кесини бети, кесини муратлары, умутлары бардыла. Барыбызны да бирикдирген бир тарыхы, къадары, жарсыуу-къууанчы да барды. Къолну бир бармагъы аурутса, ол къалгъан бармакъланы да аурутмаймыды? Бизни барыбызда да жюрютюлген бирча сёзле бардыла: Октябрь, Ленин, Россей. Бу сёзлени хар тилге да кёчюрюр кереклиси жокъду. Ала ансыз да ангылашынадыла. Бизде, жазычулада, кёп тюрлю даулаш да болады. Бу юч сёз бла байламлы уа бизде даулаш болмайды. Ангылашындымы?

Соруу: Аны ангыладыкъ. Алай бир сорлугъум барды. Бюгюн газетлени биринде Адалло Алиевни назмусун окъудум. Аны орус тилге Анатолий Заяц кёчюргенди. Анда уа дагъыстан тилден кёчюрюлгенди деп турады. Ол не тилди?

Абуталиб: Ол тилни уа мен да билмейме. Тюнене мен Адалло Алиевни кёргенме, аны бла хапар айтханма. Тюнене аварлы эди. Билмейме не болуп къалды анга. Алай жарсымагъыз, ол бош, халат болур.

Соруу: Бизде Америкада да кёп миллет барды, кёп тил да. Алай энчи, кырал тил – инглиз тилди. Хар зат да, не къагъыт да ол тилде жарашдырылады. Сизде уа? Къайсы тил саналады энчи, кырал тилге?

Абуталиб: Хар адамгъа да баш тилге аны анасыны тили саналады. Кеси тауларын суюмеген ол киши тюзлерин да сюерик туююлдо. Юйюнгде тапмагъан насыпны тышында табарыкъ туююлсе. Кесини анасына тюркюрген башханы тиширыууна да тюркюрлюкдо. Къаманы тутханда не да шуёхунгу къолун къаты къысханда, къолда беш бармакъ да керекдиле.

Соруу: Мен Муталиб Митаровну поэмасын окъугъанма. Анда ол не аварлы, не тат, не табасаранлы, не дагъыстанлы туююлме дейди. Анга сиз не дериксиз?

Абуталиб (кёзлери бла Митаровну излеп): Митаров, эшитемисе, сени не аварлы, не къумукълы, не тат, не ногъайлы, не

лезгинли болмагъанынгы мен эрттеден да биле эдим. Алай сен табасаранлы да болмагъанынгы уа биринчи кере эшите турама. Кимсе сен?

Тамбла сен, ким биледи, мен Муталиб да, Митаров да тюй-юлме деп жазарса. Ма мен, сёз ючюн, Абуталиб Гафуровма. Мен, биринчиден – лаклыма, экинчиден – дагъыстанлыма, ючюнчюден а – Совет къыралны поэтиме. Не да артын аллына айтыргъа боллукъду: биринчиден – совет поэт, экинчиден – Дагъыстан республикада жашайма, ючюнчюден а – миллетим бла лаклыма эм лак тилде жазама. Анга сёз да жокъду. Ол манга бек багъалыды. Аланы биринден да артха турлугъум келмейди. Ала ючюн отха кирликме.

Соруу (ГДР-ден корреспондент): Ма мен медицина илмуланы кандидатыны жолдаш Аликишиевни китабын тутуп турама. Аны аты «Долголетие в Дагестане». Мында ол жюзден атлап жашагъан адамланы юслеринден жазады, Дагъыстан кёп жашагъанланы саны бла Совет Союзда биринчи жерни алады деп шартлайды. Алай андан ары дагъыстан миллетлени жууукълаша баргъанларын, келир заманда уа Дагъыстанда бир миллет боллугъун айтады. Бир ненча жылдан аварлы да, даргинли да, ногъайлы да кеслерин дагъыстанлылагъа санарыкъдыла, паспортларында да алай жазып къоярыкъдыла. Дагъыда сизни бир алимигизни статьяларын окъугъанма. Алада ол адабият миллет чеклени къурутуп, битеулю дагъыстан адабият этеди. Илмуланы кандидатлары бла докторлары быллай сорууланы кётюре эселе кеслерини китапларында бла статьяларында, бу соруула кереклимидиле эм теренмидиле?

Абуталиб: Жолдаш Аликишиевни мен да таныйма. Ол бизни районданды. Бу алим кёп къартларыбыздан соруп айланганды, ала анга кеслерини жашауларыны юсюнден хапар айтырча. Алай битеу миллетледен бир миллет къууаргъа деп, анга бизни багъалы акъсакъалларыбыздан хазна киши айтсын. Ол аны кесини сагъышларыдыла. Мен аз кёрмегенме аллай «мичуринлени» кеслерини «лабораторияларында» гибридлини ёсдюрюрге кюрешип, тюрлю-тюрлю тиллени къатышдырып, алада сынаула салып, къоянлагъа этген кибики. Бир театркъа жети миллет театрыны къошаргъа сюе эдиле. Беш дагъыстан газетден бир газет этерге кюрешидиле. Жазыучу бёлюмлени бир Жазыучуланы союзу этереге суйдюле, алай ол бутакълы терекни бутакъсыз къойгъандан башха тюйюлдо.

Соруу: Мен индус газетни корреспондентиме. Бизде Индияда да кёп тил барды: хинди, урду, бенгали... Бир-бир миллетчиле Индияда къырал тил аланы тил болса сюе эдиле. Аны бла байламлы даулашла да болдула, къан тёгюлген кезиу да болду. Аллай затла уа сизде боламыдыла?

Абуталиб: Аллай даулаш бизде да болду эки жашчыкыны арасында. Эки жашчык – аварлы бла къумукълу – бир эшек-де бара болгъандыла. Аварлы жашчык кычыра эди: «Хла! Хла! Хлама!». Къумукълу жашчык а былай кычыра эди: «Эш! Эш! Эшек!». Экиси да бир затны айтып кычыра эдиле: «эшек». Жашчыкъла алай туююшдюле, ахырында экиси да эшекден жыггылып, хламасыз, эшексиз да къалдыла. Мени оюмуна кёре, ол сабий даулашды. Бизни тиллерибиз бёрюле туююлдюле. Ала бизде жыртышмайдыла. Бизде дагыда былай айтадыла: «Юйдеги тели кесини къоншуларын аманлайды, элчи тели къоншу элчилени аманлайды, миллет тели башха кыралланы аманлайды». Башха тилни юсюнден аман айтхан адам бизде адамгъа саналмайды.

Соруу: Сиз аны бла бу соруу бла бизде не даулаш, не ангылашыныгусуз иш болмагъандымы дерге сюесиз?

Абуталиб: Даулашла болгъандыла. Алай кёлю бла бизни тиллеге киши зат айтмагъанды. Бизни атларыбызгъа да алай. Хар ким да кеси суйген тилинде жазсын, окъусун, жырласын, сёлешсин. Даулашыргъа боллукъду, бу аманды, бу уа игиди деп, бу тюздю, бу уа терсди деп, бу ариуду, бу уа эришиди деп. Битеу тилле да, халкъ саулай не да миллет саулай терсле, аманла, эршиле болмайдыла да? Аллай даулашла болсала да бу соруу бла байламлы, ол даулашлада хорлагъан, кытдыргъан да боллукъ туююл эди.

Соруу: Не десегиз да, Дагыстанда бир миллет бла бир тил болса иги боллукъ туююлмю эди?

Абуталиб: Алай кёпле айтадыла: «Эх, бизни бир тилибиз болса эди!» – деп. Акъсакъ Ражбадин Гюржюге чабыууллукъ этгенде, Ираклий патчахха былай айтханды: «Битеу бу хата андан болгъанды – биз бир бири тилибизни билмегенден». Хаджи-Мурат Хайдак-Табасарандан кесини иймамына былай жаза эди: «Биз бир бирни ангыламадык», – деп.

Сёзсюз, адамла бир бирни тынч, бир айтханлай бир бирни ангыласала, къайда иги эди. Кёп зат бош болур эди, кёп затны кыйналмай бирге этер эдик. Алай, мени оюмуна кёре, юйюрге кёп сабий болса, ол аман туююлдю. Юйюр аланы хар бирине да къараргъа керекди. Аз ата-ана сокъуранадыла артда, кёп сабийибиз барды деп.

Бирле айтадыла: «Кимге керекди бизни тил Дербентден тышында? Не да эт, бизни киши ангыларык туююлдю».

Бирсиле айтадыла: «Аракан ауушдан ары бизни тил кимге керекди?» – деп.

Ючюнчюлери тарыгъадыла: «Бизни жырларыбыз тенгизге дери да бармазла», – деп.

Ала асыры бек ашыгъадыла ана тиллерин архивге берирге.

Соруу: Келишмекликни юсюнден не айталлыксыз?

Абуталиб: Келишмеклик керекди башха адамлагъа, бир бирге жуукъ болмагъан адамлагъа. Къарындашлагъа келишмеклик керекмейди.

Соруу: Алай къарындаш къарындаш бла сёлешир ючюн, алагъа бир тил керекди.

Абуталиб: Бизде аллай тил барды.

Соруу: Къаллай?

Абуталиб: Сизни бла сёлешген тил. Орус тил. Аны аварлы да, даргинли да, лезгинли да, къумукълу да, лаклы да, тат да, аны барысы да ангылайдыла. (Лермонтовну, Пушкинни, Ленинни суратларына кёргюзте): ала бла биз бир бирни иги ангылайбыз.

Соруу: Мен Расул Гамзатовну эки томлугъун окъугъанма. Биринчи томда «Ана тил» деген назмусунда ол авар тилни атын айтдырады, экинчи томда уа ол ат бла башха назмуда орус тилни багъалайды. Эки атда бирча олтурургъа жараймыды да? Къайсы Гамзатовха ийнаныргъа керекбиз биз: биринчи томдагъынамы огъесе экинчидегинеми?

Абуталиб: Ол соруугъа уа Расул кеси жууап этсин.

Расул: Мен сагъыш этгеннге кёре, эки атда бирча олтурургъа жарамаз. Алай эки атны бир арбагъа жегерге болады. Тартсынла. Эки ат – эки тил Дагъыстанны алгъа элтедиле. Аладан бири орус тил, башхасы уа – бизни: аварлыгъа авар тил, лаклыгъа – лак тил. Манга мени ана тилим да багъалыды. Манга экинчи ана тилим да багъалыды. Ол тил мени бу тауланы башы бла, тау жолчукъланы башлары бла эркин жерлеге чыгъаргъанды, уллу да, бай да дунягъа. Кесимикине кесимики дейме. Башха тюрлю мен болалмайма.

Соруу: аны бла байламлы мен Расул Гамзатовдан энтта да бир зат сорлукъ эдим. Кесини назмусунда ол былай жазады: «Авар тилге тамбла ёлюрге къадар эсе, бюгюн мен ёлейим, жүрегим жарылып». Алай сизде дагъыда былай айтылады: «Тамата кирсе, кичи къобаргъа керекди». Ма орус тил келди. Мындагъы тилле анга кеси жерлерин берирге керекмеймидиле? Иш анга бармаймыды? Сизни сёзлеригиз бла айтханда: башда эки бёркню бирге жүрютюрге жарамайды. Не да эки тютюнню бирча ауузгъа элтирге неге керекди?

Расул: Тилле – бёркле бла тютюнле туююлдюле. Тил тил бла жау болмайды. Жыр жырны ёлтюрмейди. Дагъыстаннга Пушкин келгенди деп, Махмуд кесини туугъан жерин къоюп кетерик туююлдю. Лермонтовха Батырайны алышындырып кереклиси жокъду. Иги адам сени къолунгу тутхан эсе, сени къолунг аны къолунда тас болмаз. Ол бютюн жылы эм къарылу боллукъду. Тилле тютюнле угъай, ала жашауну чыракъла-

рыдыла. Мени эки чырагъым барды. Бири ата юйюмю терезе-синден мени жолуму жарытханды. Аны, мен ажашмазча, мени анам жандыргъанды. Ол чыракъ ёчюлсе, кертиси бла да, мени жашауум да ёчюллюкдю. Мен ёлюп кетмесем да, жашауум къарангы боллукъду. Экинчи чыракъны мени уллу къыралым, мени уллу Ата журтум, Россей жандыргъанды, кенг дуниягъа элтген жолда ажашмазча. Ансыз мени жашауум къарангыды, жукъгъа жараусузду.

Абуталиб: Ташны къалай кётюрюрге тынчды: инбашдан бир къол бламы не да кёкюрөкден эки къол бламы?

Соруу: Не десегиз да, тауда жашагъанла, аналары чыракъ жандыргъан юйлени къоюп, тюз жерлеге кёчедиле да?

Абуталиб: Кёчгенде, ала биргелерине тиллерин да, кеслери-ни ёз атларын да аладыла. Бёрклерин алыргъа да унутмайдыла. Аланы терезелеринден ургъан чыракъ жарыкъ да алайлай къалады.

Соруу: Жангы баргъан жерлеринде жашла башха миллетни къызларына юленедиле. Къайсы тилде сёлешедиле ала? Артда аланы сабийлери да къайсы тилде сёлешедиле?

Абуталиб: Бизде быллай эрттеги хапар жюрюйдю: бир жаш башха миллетден бир къызны суйюп, аны бла юленирге оноу этди. Къыз айтды: «Мен санга барлыкъма, сен манга бир жюз ишни этсенг». Жаш аны хар айтханын этип турду. Биринчи ол къыз аны ары-бери чыкыгъаны болмагъан тик къаягъа ёрлетди. Ызы бла ол къаядан секиртди. Жаш секиргенде, аягъын ачытды. Ол заманда ючюнчю иши – зор бла аны акъсатдыртмазгъа болду. Охо, акъсамай башлады. Кёп тюрлю зат этдирди: хуржунун суу этдирмей, черекни жюзюп ётдюрдю, чабып баргъан атны тохтатдырды, атны тобукъландырды, къыз кесини ёшюнуне салдыртып, алманы эки тенг этдирди... Жаш къызны токъсан тогъуз айтханын этди. Бири къалгъанда, ол заманда къыз айтды: «Энди уа анангы да, атангы да, тилинги да унут». Ол алай айтханлай, жаш секирип атына минип, артына-аллына къарамай кетди.

Соруу: Бу ариу жомакъды. Кертиси бла уа къалайды?

Абуталиб: Кертиси бла уа, жаш бла къыз бир юйюр къурусала, ала боюнларына кёп затны аладыла. Алай бири бирин онгсуз этмейди, кеси тилинги унут деп. Бютюн хар бири да бир бири тиллерин билирге кюрешедиле.

Кертиси бла ата-ана сёлешген тиллерин билмеген сабийлеге биз жарсып да, тырман этип да къарайбыз. Бара баргъанда, сабийле да аталарын бла аналарын терслейдиле, ана тилге юйретмегенлери ючюн. Насыпсыз адамла.

Кертиси бла да биз сизни аллыгъызда олтурабыз. Ма бизни назмуларыбыз, хапарларыбыз, повестьлерибыз, китапларыбыз.

Ма газетлерибиз бла журналларыбыз. Тюрлю-тюрлю тилдеде чыгъадыла ала. Жылдан жылгъа ала кепден кеп басмаланадыла. Уллу кырал бизни тиллени бир жанына тюртюп кыймагъанды. Кыйрал тилле бла байламлы жорукъ чыгъарды, бегим этди, ала уа жулдузла кибик жандыла. «Жулдуз да жулдуз бла селешеди». Биз башхаланы, башхала уа бизни кередила. Ол затла болмасала эдиле, сиз бизни юсюбюзден бир зат да эшитмез эдигиз, бизни сан этмез эдигиз. Бу тюбешиу да боллукъ туююл эди. Ма кертиси бла да болгъан затла...

Соруула – жууапла, соруула – жууапла. Заман болса эди, бу конференция ёмюрде да бошалмазлыкъча алай эди. Хар миллетде да, хар заманда да тил бла байламлы даулашла болуп тургъандыла эм боллукъдула, алай бу хапарны ахыры керюнмейди.

– Бу пресс-конференция бирле жууап берип, башхалары соруу этип, бизни тегерек айланган оюнларыбызгъа ушайдыла, – дегенди Абуталиб, юйренмеген жыйылыууну ахырына ырмах болуп.

Соруу – насыпха деп, бир жары атылгъан садакъ окъду. Жууап – илишаннга тийген садакъ окъ. Соруу – жууап. Соруучу белги – кетюрюучю белги. Озгъан – соруу, бусагъатдагъы – жууап.

Эски Дагъыстан ташда олтургъан къарт къатынчыкъгъа ушайды. Ол соруучу белги эди. Бююннгю Дагъыстан – кетюрюучю белгиди. Ол кынындан суурулуп чыгъарылгъан, ёрге кетюрюлген къамады.

Дагъыстаннга революция келгенде, миллетле, тилле, атла, тюрсюнле жокъ боллукъдула деп къоркыгъандыла. Меседу – Маруся, Муса уа Вася болады деп. Адамны заманы да боллукъ туююлдю кыйсы миллетден эм ким болгъанын оюмларгъа. Барысын да бир жууургъан тюбюнде жатдырлыкъдыла. Арта къарыулуракъла жууургъанны кеслерине тартырыкъдыла да, къарыусузуракъла уа юшюп турлукъдула.

Дагъыстан ол адамлагъа тынгылай турмады. Тау правительствону келечиси Гайдар Баматов, аны тыш кыйралгъа элтип баргъан пароходда: «Мени сёзлерим аланы жюреклерине ётмеди. Керюрбюз арта не боллугъун», – деди.

Арта не болгъанын хар ким да кердю. Аны юсюнден китаплада жазылгъанды, жырлада айтылгъанды. Къулагъы болгъан – эшитсин, кёзлери болгъан – керсюн.

Тауда жашагъан биреулен ол бир жууургъандан къоркъуп, Дагъыстанны кююп, Тюркге кетди. Элли жыл озгъандан сора, ол бизге таулагъа не бола тургъанына къараргъа келди. Мен аны Махачкъалада айланыргъа чакъырдым. Алгъыннгы Порт-Петровск. Орус патчахны атын жюрютген шахар энди дагъыстанлы революционер Махачны атын жюрютеди. Къонакыгъа

мен Батырайны, Уллубий Капиевни – Дагъыстанны жигит жашларыны – атларын жюрютген орамланы кёргюзтеме. Къонакъ тенгиз боюнунда скверде орналгъан Сулейман Стальскийни эсгертмесине кёп къарап турду. Ленин атлы орамда мени атамы Гамзат Цадасаны эсгертмесин да кёрдю. Тыш къыралгъа кетгинчиге дери ол мени атамы таный кёре эдим.

Аны Илмуланы академиясыны филиалыны алимлери кеслерине чакъырдыла. Ол тарыхны, тилни эм адабиятны илмуизлем институтуну ишчилери бла да сёлешди. Дагъыстанны тарых эм искусство бла байламлы музейинде да айланды. Он беш факультетде жашла бла къызла окъугъан университетде да болду. Ингирде биз Авар къырал театркъа бардыкъ. Аварлыны атын жюрютген авар театрда аварлыла аварлы жаш аварлы къызны юсюнден жазгъан пьесагъа къарай эдиле. Ол Гаджи Заловну «Анхил Марин» деген пьесасы эди. Маринни жырын, эски авар жырны, сахнада РСФСР-ни халкъ артисти Патимат Хизроева жырлагъанда, къонагъым кесин тыялмады, аны кёзлери жилямукъдан толдула.

Майданда ол Ленинни эсгертмесини къатында кёп сюелди. Артда уа айтды:

– Мен тюшюмде туююлмеми?

– Ол тюшню Тюркде аварлылагъа айтырсыз.

– Ийнанырыкъ туююлдюле. Мен кесим да ийнанырыкъ туююл эдим, кесим кёзлерим бла кёрмесем.

Абуталиб былай айтды: «Биринчи кере къамишни кесип, сыбызгъы жонуп, анда ойнадым. Мени сыбызгъымы тауушун сау эл эшитди. Артда мен терек бутакъны кесип, башха сыбызгъы этдим да, башха макъамны сокъдум. Мени узакъда таулада эшитдиле. Артда мен терекни кесип, зурна этдим, аны тауушун а битеу Дагъыстан эшитди. Артда бир гитче карандашны алдым да, къагъытда назму жаздым. Ол а Дагъыстандан тышына учуп кетди».

Алай бла, тилле юлешген, энтта да бир кере сау бол, сау бол бизни тауларыбызны, эллерибизни, жюреклерибизни сансыз этип кетмегенинге...

Сиз да, жырлагъанла, кеслерини ана тиллеринде сагъыш этгенле, сау болугъуз.

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля
кёчюргенди.

Расул ГАМЗАТОВ

* * *

Терезеден экеу къарай:
Бири кёрдю жауун, балчыкъ.
Бири уа жаз кёреди: ай,
Жашил кырдык, кёгю – ачыкъ...
Экеу терезеден къарай...

* * *

Атларын жазыгъыз жашны, къызыны
Къамалада – хар бир женгил адам
Эсгергенлей турурча тюз ызыны,
Ойламай этилмезча бир атлам.

Ушкок къалакълада уа суратын
Ишлегиз ананы, биге къарай,
Эсге салырча хар кимни антын –
Айып этсин, турсакъ тюзню марай.

* * *

Махтау, тохта да, тийме саулагъа!
Несин билесе аланы?..
Къайсы деуню да сенсе аулагъан,
Адам билген а – даулагъан.

Махтау, ёлгенлеге керексе сен
Исси солуу бла жан сала,
Керти ёмюрлюкню берликсе сен,
Сени сакълайдыла ала.

* * *

Бир кюн бир къалсам темир болуп,
Менден, тилейме, этмегиз ачча.
Сюймейме, къайгъыладан толуп,
Зынгырдаргъа къайда болса ачча.

Этерсиз сиз менден жютю къама,
Мен керти да къурч болсам мында.
Сермешледе къанлы жауну къаба,
Тюш кёре, жукъларча къынымда.

* * *

Жабалакъ эркин жауады,
Булутлу кёкден эне.
Сора ол жауун болады.
Хапула эригенде.

Мен да тик тикден энеме,
Хар неден эрикгенлей.
Бир сени кёрсем, эрийме,
Къар жазда эригенлей.

ТУРНАЛА

Билеме мен, къая кибики, оюлмай,
Сермешледен къайталмай къалгъанла
Акъ турнала болгъандыла, жоюлмай,
Кёкден бизге къанат да къакъгъанлай...

Эрттеледен бери ала, аямай,
Иедиле белги адамлагъа.
Ёрге къарагъанда, бир сёз да айтмай,
Анданмы тынгылайбыз алагъа!

Ингир аласында эслейме энди,
Туманлада, турна жыйын арып,
Кюзде хар ким кеси кёргенди,
Аскерчиле кибики баргъанларын.
Жолларында барадыла тохтамай,
Айта кимни эсе да атларын,
Ол тил авар тилге ушайды таймай,
Турнача ангылайма антларын.

Турна жыйын кёкде учуп барады,
Ингирди, кечди демей, туманда.
Турна аралада бир жер а барды,
Ма ол болур мени жерим анда!

Заман келир, турна жыйын бла мен да
Жюзерме, аз да бузмай ол ызны,
Атыгъызны айта кюндюз, эрттен да,
Жерде къалгъан битеу барыгъызны.

Додуланы Аскер кёчюргенди.

КЪАРА ЖАУЛУКЪ

«Аналагъа сакъ болугъуз» деген поэмадан

* * *

– Сен дайым болупму тургъанса къара?
Болгъанмыса акъ сен шо бир заманда?
– Тенгиз кѣмюгюча, мен акъ да болдум,
Кѣкде тюз чарлакъча уча да турдум.
Чарлакъча, ол акъ кѣмюкге да тие...

Аны акълыгъын булутла элтдиле.
Не акъ эдим мен, тюз да сютча, анда,
Ананг жаш, ариу да болгъан заманда.
Анга деп, атанг, сенден жаш болгъанда,
Жашил сыртланы гюллерин жыйгъанда...

* * *

Атанг тюз кюнлей жарыгъанды анда,
Къызын къолуна биринчи алгъанда,
Хунзах да, эштип: «Ма къарагъыз, – деди. –
Мени къолумда – дуня кенглери!
Сабийди неден да татлы бу жерде!
Боллукъса сен, къызым, жырым ёмюрге!

* * *

– Къызыл а болгъанмыса, айтчы манга?
– Болгъанма, тюз отча тургъанма жана.
Аны кюбюрге букъдурур кюч къайда?
Чарсдан да къарайды кѣкде кюн, чыгъа.
Аны къызылын юлешгенди ананг,
Хунзах жигитле юлюшлюлле андан –
Къызыл жулдузла жандыла бѣркледе,
Ала къазауат этерге кетгенде...
Къызыл жаулукъла уа – ёхтем байракъла
Кѣкде жюздюле, тешселе да окъла...

* * *

Минг эр киши санга келечиле
Хазырбыз дегенде жиберирге,

Гамзатланы Расул – андан бири
Боллукъма мен, ийнан, ма ол мингни.

Сени ауларынга жюз эр тышсе,
Улан къаны жанса, гюрюлдесе,
Ичлеринде кёрлюксе аланы
Расул деген тауда ёсген жашны.

Он жаш сени суйюп болгъанында,
Керти эрле, жана отларында,
Ортасында, къууанч эте, жарсый
Турама мен – Гамзатланы Расул.

Сени суйсе жалан да бир адам,
Суймеклиги керти болуп, баям,
Бил менме ол – бийикледен келген
Таулу улан, ма ол Расул деген.

Сени суйген жан болмайын къалса,
Жанынг батхан кюнден мудах болса,
Тауда къара ташлы бийикледе
Гамзатланы Расул жатады де.

МЕНИ ДАГЪЫСТАНЫМ

Болуп анда-мында къыраллада,
Арып келгенимде Дагъыстаннга,
Ол, ийилип, алай сорду манга:
«Суйдюнгмю сен башха жерни анда?»

Ары чыкъдым да, къарадым таудан,
Айтдым анга, солуп хауасындан:
«Болгъанма, хау, мен кёп къыраллада,
Алай сенича жокъ дунияда.

Суйгеними къатлайма аз, баям,
Суйген да, ант да – эскиле, андан
Мен тынгылап сюеме, къоркъгъандан
Къатланыучу сёз терк онгнанындан.

Сени хар уланынг да бу жерде
Къычыргъанлай турса, антла эте,
Бу къаяла андан эригирле,
Ойто тауушлары да эрирле.

Жилямукъда, къанда батханында,
Сёзню оздурмайын айтхан жашла,
Аямай жан, баргъандыла алгъа,
Сюймекликни анты – къама жырла.

Сермеш сабыр болгъан заманлада,
Санга, мени Дагъыстаным, ала
Этгендиле тынгылауукъ антла,
Къолларына жугар, чалгъы ала.

Ёмюрледе сен юйретдинг алай –
Ётгюр болуп, жашай дауурсузлай,
Атдан багъады сёз деддинг бизге,
Таулу болмаз атын бош жерлерге.

Болсада, мен къайтсам узакъладан –
Ол дауурлу, алдау шахарладан,
Туралмайма сёзсюз болуп, алай,
Тауда, сууда жыргъа да тынгылай.

ЭРТТЕ КЮНЛЕРИМДЕ НЁГЕРЛЕРИМ...

Эртте кюнлеримде нёгерлерим,
Алай а аз жашап кетгенлерим!
Къалгъан болурма мен андан жерде,
Жашап турурча сиз менде эсде.

Уруш тюзлеринде жыгъылгъанла –
Къалай сюе эдигиз жашаргъа!
Сиз кёп болуп, жалан да мен къалдым,
Турур ючюн сизден хапар айтып.

Мусукаланы Сакинат кёчюргенди.

САУСУЗ КЮНЮМДЕ

Къайсыннга

Больницаны арбазында къызып,
Кюн бурууну башы бла ауду ...
Келип къонду ингир къарангысы –
Тереземе салкъын аяз урду.

Кёреме мен ол узакъда къара
Агъачны шош сагъышда аумасын,
Эшитеме мен, терезеден къарап,
Ийнек кютген сабий къыз ауазын.

Кертиди ол, баям, бу жолланы
Дауурундан – къаугъа тийресинден,
Ингир кёкде къайгъылы, жабулу
Турналадан, мени тереземден.

Кёксюл чарс ау атды кёзкёргеннге,
Жюрегиме ышанмайма – угъай:
Къыйнап турду, саулукъ кюсегенде,
Салта бла ургъан кибик ура.

Мен чынгылгъа кетмез ючюн, келип,
Чал дохтур да тынгылады анга,
«Онгузду», – деп, бу халымы кёрюп,
Хар кюн сайын жазып турду алай.

Чыгъады ай, сары чачын ийип,
Мен тыш кёрдюм, аз къалкъыугъа кирип,
Битеу дуния бу саусузла ююю
Болуп, анда кесим бакъгъан кибик.

Сездим да мен борчну уллулугъун,
Да «махтаудан – сагъыш иги», – дедим.
Жазама мен адам улусуну
Жарсыларын, ала болуп дертим.

Хакимме мен. Хыйла сёз айталмам –
Не айтырыкъ туюлме ёмюрде.

Да мен къалай къалырма адамлай,
Бир саусузну къутхармай ёлюмден?

Мен алайсыз сени да жарангы
Сау эталмам, бёлмезча ишингден...
Сенден къалай аярма жанымы,
Къалай кюймез жаранг да ичимде?

Мен ёлейим андан эсе – угъай,
Билесе сен нечик суйгеними.
Андан болур ачыгъаны былай
Жангы жара кибик, жүрегими.

ЮЧ ЖЫР

Юч жыр берилгенди жерде адамгъа –
Жарсыу да бар, къууанч да бар алада,
Биринчисин айтадыла анала,
Бешик тебирете кече арада.

Экинчи жырны да айтады ана,
Жашы ёлюп, сарын салгъанда анга,
Къуугъун келип, кюню болса къарангы...
Ючюнчю жыр – жырланы къалгъанлары.

БАБАЛАНЫ Ибрагим кёчюргенди.

Академик ЭНЕЙЛАНЫ ТИМУР – теоретикалы эм прикладной космонавтиканы мурдорун кбураугъа уллу кыйын салгъан айтхылы россейли механик, физика-математика илмуланы доктору, 1968 жылдан башлап – Россейни Илмула академиясыны член-корреспонденти, 1992 жылдан башлап – академик .

**ПОНИЗОВКИН Андрей,
ПОНИЗОВКИНА Елена**

ЖУЛДУЗЛУ МАТЕМАТИКА

Энейланы Тимурну саугзалары:

Ленин атлы саугза – 1957.

Ленинни ордени – 1961.

Урунууну Кзызыл Байраггыны ордени – 1956, 1975.

Октябрь Революцияны ордени – 1984.

«Сыйлылыкны Белгиси» ордени – 2005.

Энейланы Тимурга жоралап, 1978 жылда 27 сентябрьде астроном Л. И. Черных ачхан гитче планета–5711-ге «Энеев» деп аталганды.

Россейни Илмула академиясыны Ф.А. Цандер атлы Алтын майдалы – кзымылдауну теориясы эм ракеталаны бла алам аппаратланы учууларына башчылык этген бир ненча кзауум иши ючюн 1992 жылда берилгенди.

2006 жылда теория эм прикладной космонавтиканы мурдоруна салган кыйыны ючюн Демидов атлы саугзаны алганды.

...Гъаршны ачхан жигитлени атлары да, бет сыфатлары да хар кимге белгили болгъаннга саналады. Алай болгъанлыкъ-гъа, гъаршны жырып чыкыгъаннга уллу кыйын салгъан кеп адамны аты эркин жюрютюлмейди. Аланы санына академик, Демидов атлы илму саугзаны лауреаты, С. П. Королёв бла бирге ишлеген Энейланы Тимур киреди. Магометни жашы Тимурну биргесине ишлеген, 1996 жылда Демидов атлы саугзаны лауреаты Н. Н. Красовский кеси сынагъан затны къатлап айтханды: ишлей баргъанда, математика тинтиуле тап барсала, аны киши да эслемейди; тинтиуле тапсыз болсала уа – кеп чырмаула чыгып, хар кимни кезюне илинип, белгили болады. Бизни гъаршны алаамат математикасы барды, Магометни жашы Тимур а – аны кзурагъанланы санында эм биринчиледенди. Лауреатны эм аны ишлерини юсюнден материалны биз, аны шуёхлары, биргесине ишлеген негерлери бла Москвада Россейни Илмула академиясыны Прикладной математика институтунда аны бла отуз жыл чакълы урунган айтхылы академик М. В. Келдышны мемориал музей-кабинетинде этген ушакъны мурдорунда хазырлагъанбыз.

Биринчи спутник

Башламчылыкъ

...Тимурну битеу жашауунда бардырлыкъ иши Уллу Ата журт урушдан сора озгъан ёмюрню къыркъынчы жылларыны ахырында фахмулу механик, МГУ-ну студенти Энейланы Тимур гъаршны адамгъа бойсундурургъа итинген, механика тел переменной массы деген билимде белгили алим Аркадий Александрович Космодемьянскийни – К. Э. Циолковскийни биографыны – семинарына жюриуп башлагъанында тохташдырылгъанды. Семинар планеталаны араларында жолоучулукъ къурау мурат бла кёлленген адамланы тюбешген жерлери эди. Ол заманда алагъа уллу эс бурмагъандыла: аланы болмазлыкъ затдан умутчу, къужур адамлагъа санагъандыла. Алай болгъанлыкъгъа, ол семинарны юсю бла космонавтикада кёп айтхылыкъ, «болмазлыкъ затны керти этген» устала ётгенди. Энейланы Тимур аладан бири болгъанды. Ол кёп жылланы ичинде кеси бла бир ниетли алимле Д. Е. Охоцимский, Э. Л. Аким, В. А. Сарычев, А. К. Платонов, В. В. Белецкий, В. А. Егоров эм башчала бла анда танышханды.

Бусагъатда кимге да белгилиди: заманны излемине кёре, жулдузлагъа жол салыугъа аскер тинтиуле башламчылыкъ этгенди. Къырал оночуланы ракета тематикагъа

СССР-де болгъанындан эсе, тынгылы эс бурургъа къыралла араларында «сууукъ урушну» башланнганы кёллендиргенди. Аны ючюн Илмула академиясыны Математика институтунда М. В. Келдышны башчылыгъында механика бёлюм къуралады. 1950 жылда ары Энейланы Тимурну да чакъырадыла (артда бёлюмню башха бёлюмле бла бирге СССР-ни Илмула академиясыны Прикладной математикадан энчи бёлюмюне айландырадыла (1953), кечирек а – 1966 жылда – институт этедиле, Магометни жашы Тимур жарым ёмюрню таймай анда ишлейди). Андан алгъаракълада, 1948 жылны жайында, Энейланы Тимур С. П. Королёв бла танышады. С. П. Королёв алгъа кеси эс бурады Тимургъа. Айтханларына кёре, Сергей Павлович, конференцияланы бирини ахырына жетип: «Жарсыугъа, Эней улуну докладына тынгылаялмадым», – дейди. Аны къатында сюелген Тимур: «Энейланы Тимур – менме», – деп, кесин танытады. Ма алай бла башланнганды аланы кёп жылланы бирге урунуулары.

Айхай да, белгили эм кючлю «ракетчи» усталаны эслерин студентге, ызы бла аспирантха, илмуланы кандидатына аны илму ишлерини магъаналылыкълары, кишиге да ушамагъан оюмлары бла бийик даражалары бурдура эди. Университетни бошагъынчы окъуна энди алим боллукъ жаш эки тынгылы илму статьяны жазады, ала энчи жашырынлыкълары болгъан журналлада басмаланадыла. Д. Е. Охоцимскийни статьяларында эм Энейланы Тимурну кандидат диссертациясында айтылгъан амаллагъа таянып, механика бёлюмде ракетала бла байламлы иги кесек бек магъаналы, тындырылмамай амалы болмагъан ишле этиледиле. Математикада ол тинтиулени уллу магъаналылыкълары артда кенг белгили болгъан «метод максимума Понтрягина» деген амалгъа мурдорлукъ этгендиле дейдиле. Ол иш бла кюрешгенлеге ол даражадан уллу бийикликге жетиширге онг жокъду. Тинтиулени жашауда хайырланыу магъаналарыны юсюнден энчи къагъытда былай жазылады: «В 1951 году будущий демидовский лауреат рассмотрел общую задачу о выборе оптимального управления ориентацией оси составной ракеты; результаты её решения впоследствии легли в основу расчётов по выбору программного управления при выведении искусственного спутника Земли (ИСЗ) на орбиту. Вместе с коллегами он рассмотрел также задачу об эволюции орбиты ИСЗ, движущегося в верхних слоях атмосферы. Ими впервые была создана простая и надёжная методика оценки времени существования ИСЗ, требовавшая минимума вычислительной работы при анализе большого числа орбит».

Сейирлик шарт: бир ненча жыл мындан алгъа Тимурну ишчи нёгерлеринден бири Португалияда болгъанда, гъарш

бла энди кюрешип башлагъан къырал кесини биринчи жалгъан спутнигин гъаршха учура туруп, Энейланы Тимурну жарым ёмюрню мындан алгъа ачхан амалын хайырланнганларын билгенде, кёлю кётюрюлгенди. Алай бла, алыкъа жер башында адам улу андан мажал амал табалмагъанды...

«Санау фабрикадан» – Гагаринни къууанчына

Алгъадан СССР-ни Илмула академиясыны Прикладной математика бёлюмю (ол заманда уллу жашырынлыгъы болгъан П/Я 22-87) атом сауутну эм аны керекли жерине тапдырыугъа уллу тергеу-эсеплеу амалланы, тергеу-эсеплеу техника арталлы да болмагъан заманда, чыгъарыргъа деп ачылгъан эди. Аны себепли 1954 жылгъа дери – бизни биринчи «Стрела» ЭВМ кийирилген заманнга – мында керти да «санау фабрика» ишлей эди. Ол керти да жигитча урунуу эди. Университет дипломлары болгъан санау-тергеу этген къауумла, бири бирин алышындыра, кече-кюн да ол замандагъы эм жангы «Мерседес» маталлы электромеханика калькуляторлада санай эдиле, ызларындан ишге суюлген ишчилеге санауладан толгъан энчи планшетлени бере. Илму даражалары болгъан къауумла, ол тергеулеге, санаулагъа къарап, аланы эсеплерин физикле бла сюзгендиле. Алай бла, белгили ишлени тындыргъандан тышында да (бизникиле уа американлыладан эсе, иги тергегендиле – аланы халатлары кёбюрек эди), илмуда жангы жол ыз – эсеплеу математика – жаратылгъанды, ол иште да Энейланы Тимур башламчылыкъ этгенледен бириди.

...1954 жылны апрелинде – алам ёмюр жууукълашханы ачыкъ болгъанда – академик М. В. Келдыш кесини кабинетинде (ол бусагъатда мемориал музейди) – тарых магъанасы болгъан кенгешни жыйгъанды. Кенгешде биринчи кере гъарш тинтиулени бардырыулары сюзюлгенди. Кенгешге, адамны къуллугъун, сынамын угъай (ол 35 жылында академик болгъанды), акъылын багъалагъан М. В. Келдышны жашау жоругъуна кёре, атлары айтылгъан закий алимле эм ишни къурагъанла – С. П. Королёв, П. Л. Капица, И. А. Тихонравов, А. Ю. Ишлинский, С. Н. Вернов бла бирге жаш адамла да, аланы ичлеринде Энейланы Тимур да, къатышхандыла. Энейланы Тимурну ары чакъбырылгъаныны сылтауу – аны билиминде эди.

Энчи къагъытда былай жазылады: «1953 жылда тынгылы теория тинтиуледен сора Энейланы Магометни жашы Тимур жалгъан спутникден Жерге алам аппаратны баллистикалы тюшюрюуюн космонавтни орбитада учуундан сора зарансыз къайтырыгъыны амалына жарарыгъын айтханды... Жерге алай тюшюуде адам сынагъан эм уллу ауурлукъну ёлчеми он кере-

ден уллу болмагъанын, керекли мардадан озмагъанын (беш ёлчемден аслам ауурлукъ сынау бир минутдан кёп бармайды) кёргюзтгенди. Аны бла бирге тюшюрюлген аппаратны жаннган газдан эм хауада къызыу учхандан тышыны къызгъаны да тинтилгенди.

Демидов атлы саугъаны аллыкъ лауреат, алам аппаратны учарыкъ жолун эм астрономияда ол жолла бла планеталаны къымылдауларыны юслеринден белгили шартлагъа таянып, амалланы эсеплеген къауумгъа таматалыкъ этгенди. Ол амалла Жерни биринчи жалгъан спутниклерини учууларыны ызларыннан тынгылы эм айдалы къараргъа онг бергендиле эм тюрлю-тюрлю къуллукъланы толтургъан алам аппаратланы учууларына оноу этерча автоматизациялы комплекслени къуараргъа мурдорлукъ этгендиле.

Магометни жашы Тимур аппаратны жерде къалайгъа тюшеригини амалларын хазырлап жарашдыргъанды. Ол хазырланган амалланы хайырындан автомат аппаратланы эм ичинде космонавты болгъан аппаратланы тюз да белгиленген керекли жерге къонуулары тинтилгенди».

Бу иш бла кюрешген устала къадалып тинтген къургъакъ жорукълада ары дери киши да тамамламагъан кыйын соруулары дуня башында болмагъан амалла бла тындырылгъанлары турады. Жерге къонаргъа деп энишге тюшюп баргъан аппарат, хауада кюйюп къалмазча, аны ичиндеги адам а, санына-чархына тюшген ауурлукъну кётюрюрча не этерге керекди? Сора артда ол аппаратны Жерни кенг аулакъларында къалай табаргъа боллукъду, аны къайры къонарыгъын къалай билирге боллукъду? Дагъыда аны кибики, анга кёре соруула... Келдышны институтунда биринчи ишлеп башлагъанла: «Бизни насыбыбыз тутхан эди. Гъарш жангъдан жангы чурумла чыгъара, адамланы ишге кёллендире, ол сейирлик иш бошалмай эди...» – деп айтадыла. Алай ол ишлени тамамларгъа хар кимни да къолундан келип къалмайды. Прикладной математиканы «таза», абстракт математикадан башхалыгъы – салынган оюмну, муратны «бир сан белгиге» не да чырт да халат жибермеген амалгъа жетдирирге кереклигиди. Энейланы Тимур эм аны бла бирге урунганла къурагъан амалланы хайырындан, Юрий Гагаринни, учуп, жерге къоннганы жетишимли тамамланганды. Аллай саугъа, эшта да, Магометни жашы Тимур 1957 жылда алгъан саугъадан сыйлыракъ болур эди. Жерни биринчи жалгъан спутниги Королёвну Р-7 ракетасы бла гъаршха жетишимли учурулгъанындан сора, Энейланы Тимургъа, бу иш бла биринчи кюрешип башлагъанланы санында, Ленин атлы саугъа берилгенди.

Узакъ планеталаны къумлу жолларына дер

Кертиси бла, Гагаринден сора гъаршха жиберилген аппаратла, Гагаринни кесини учханы да, жалгъан спутникле бла тинтиуле да уллу муратха жетер ючюн хазырланыула эдиле: башха планеталагъа учаргъа. Аны юсюнден эдиле Циолковскийни бла Космодемьянскийни умутлары, къыралла араларында аскер къаршчылыкъдан тышында да, кёп жылланы ичинде эм кючлю къыралла СССР-ни бла АБШ-ны араларында: ким терк? ким биринчи? деп эришгенлерини магъаналары ол эди. Бу Королёвну ай бла байламлы программасы ахырына нек жетмегенин эм американлыланы Айгъа биринчи къоннганларын сюзерик жер туююлду. Былайда эм магъаналы зат – совет алимле, бютюн да Магометни жашы Тимур, планетала араларында учуу бла тынгылы кюрешгенлери эм жангыдан сейирлик жетишимлеге жетгенлериди.

Энчи къагъытдан: «Академик Энеев внес определяющий вклад в теорию и практику полетов к планетам Солнечной системы. Он предложил использовать для разгона межпланетных космических аппаратов активные участки с паузой в работе двигателей, во время которой ракета-носитель с космическим аппаратом движется по промежуточной орбите искусственного спутника Земли. При этом пауза должна подбираться таким образом, чтобы повторное включение двигателей и вместе с ним окончательный разгон космического аппарата происходили в низких широтах Земли. Применение такого способа разгона, ставшего впоследствии универсальным, существенно облегчило решение ряда баллистических проблем межпланетных перелетов».

Энейланы Тимурну биргесине ишлегенле бу ишни магъанасын бизге жик-жиги бла ангылатыргъа кюрешгендиле. Биз ангылагъаннга кёре, алгъа гъаршха чыгъарылгъан аппарат аны элтген ракетадан айырылса, аны тюртген кючден «керекли жерге» учарыкыгъа саналгъанды. Алай болгъанлыкыгъа, алам аппаратны жеринден мычымай терк учурулууу не жаны бла да тутхучсуз эди: шарайыпсыз туююлду, къоранчлыды. Былайда Магометни жашы Тимур аппаратны бираз «тёгерек айланыргъа» къоюп, алай а Жерни тёгерегине толу айландырмагъанлай, учаргъа тап жерни сайлагъандан сора, аны ракетадан андан ары жиберип кёрсе уа, не боллукъ болур деген оюмун айтады. Бу жангы оюм ишни халын мурдору бла игиге айландырады, алимлени сейир-тамашагъа къояды. Ол кюнден башлап, алай учадыла.

Энчи къагъытдан: «Под руководством Т. М. Энеева была разработана схема операций управления межпланетным поле-

*Башында солдан онгнга – А. К. Платонов, Д. Е. Охоцимский,
түбүндө – Энейланы Тимур,*

том космического аппарата, которая обеспечивала максимальную точность управления полетом при минимальных весовых затратах».

Былайда аны ангылатып кюреширге керек болмаз.

Дагыда бир ишге эс бөлүргө тийишлиди. Энци кыагытда былай жазылады: «Т. М. Энеев предложил новый эффективный метод структурного моделирования больших дискретных систем в механике и его реализацию на многопроцессорных вычислительных системах. Одним из приложений этого метода были проведенные исследования процессов структурообразования при исследовании эволюции протопланетных систем и моделей процесса аккумуляции применительно к объяснению образования планет Солнечной системы. Этот же метод использовался затем для изучения структурообразования биологических макромолекул не только как отдельного явления, но и как процесса зарождения структуры в целом».

Дорогой Тимур Магомедович!

Дирекция, Ученый Совет и весь коллектив Института прикладной математики им. М.В. Келдыша РАН сердечно поздравляют Вас со славным 80-летним юбилеем.

Ваша научная деятельность неразрывно связана с нашим Институтом; Вы стояли у его истоков и более полувека, со дня основания Института, работаете в нем. Вы один из тех, чья деятельность определила лицо нашего, основанного незабвенным Мстиславом Всеволодовичем Келдышем, всемирно известного Института прикладной математики.

Научной работой в области динамики ракет и космонавтики Вы начали заниматься еще во время учебы на механико-математическом факультете МГУ. В частности, Вами вместе с В.А. Егоровым был основан кружок по космонавтике, вскоре преобразованный в семинар по динамике космического полета. Этот семинар функционирует на механико-математическом факультете МГУ – более полувека! – до сих пор.

Объем Ваших исследований, представленных Вами постановок и решений новых и важных проблем – трудно обобщим. Отметим некоторые ключевые результаты Вашей деятельности:

Постановка и оригинальный метод решения задач оптимального выведения ракет на траекторию;

Приоритетные исследования по теории орбит искусственных спутников Земли и методу расчета этих орбит.

Эти исследования были опубликованы в значимом номере журнала «Успехи Физической Науки» 1957 г., вышедшем до пуска первого Искусственного Спутника Земли. Этот номер журнала проинформировал всему миру о готовности Советского Союза к пускам искусственных небесных тел, что и было реализовано впервые в мире в октябре 1957 г.

Отметим также, что Вы, дорогой Тимур Магомедович, приняли участие в историческом пуске первого Советского Искусственного спутника Земли!

Вы были первым, кто предложил способ неуправляемого «баллистического пуска» для пуска на Землю пилотируемых космических аппаратов. Проведенные Вами и Вашими сотрудниками расчеты показали, что такой пуск возможен и желателен! Что и было использовано в Советских пилотируемых космических аппаратах, начиная с палета Ю.А. Гагарина.

Вам принадлежат приоритетные постановки и исследования проблемы определения параметров траекторий и орбит космических аппаратов по данным измерений. Вы предложили успешно используемый на практике способ выведения космических аппаратов на траектории полетов к Луне и планетам с превратительным выведением на орбиту искусственного спутника Земли;

Для расчета полетов космических аппаратов с двигателями малой тяги Вы предложили метод транспартирующих траекторий, удобный для быстрого и

достаточно точного вычисления баллистических и энергетических характеристик таких полетов.

Вы внесли существенный вклад в разработку теории автономной навигации;

В последние годы Вы успешно исследуете проблему астероидной опасности и методов борьбы с ней;

Вы проводите исследования проблемы полетов к малым телам Солнечной системы, в том числе с использованием двигателей малой тяги;

Вам принадлежит разработка эскизного проекта доставки на Землю реликтового вещества – образца грунта малого небесного тела (проект «Фобос-грунт»).

Вы и Ваши сотрудники выполнили оригинальные исследования по проблемам космогонии. В проблеме эволюции галактик получили удивительно красивые результаты.

Вами разработана новая модель образования Солнечной системы, учитывающая нелинейные взаимодействия, объясняющая многие явления на основании общих предположений и единого процесса, непреодоленные по числу взаимодействующих частиц;

Отдельную и важную область Вашей и Ваших сотрудников научной деятельности являются собой новые методы расчета больших систем и процессов;

Использование этих методов в молекулярной биологии позволило получить яркие результаты в проблеме структуризации молекул РНК.

Вы являетесь руководителем научной школы «Механика и управление движением космических аппаратов. Функционирование этих методов в естественных и технических системах», объединяющих несколько десятков сотрудников ИГиМ им. М.В. Келдыша, студентов и аспирантов ИГиМ, МГУ, ИГиМ.

Нельзя не отметить и Вашу плодотворную и четкую по гражданской позиции общественную деятельность. Всем помнится Ваша энергичная борьба против проекта поворота северных рек. Много сил Вы отдали также деятельности на посту Главного редактора журнала «Космические исследования».

Дорогой Тимур Магомедович! Мы счастливы работать вместе с Вами. Мы ценим Ваш всегда принципиальный подход как к научным, так и общественным проблемам. Мы поражаемся Вашей эрудиции как в научно-естественных, так и гуманитарных проблемах.

Родина высоко оценила подвиг Вашей жизни. Вы являетесь академиком Российской Академии Наук, Вам присуждена Ленинская премия и Вы награждены многими правительственными наградами.

Российская Академия наук наградила Вас Золотой медалью имени Цандера. Решением Международного Астрономического Союза малой планете 1978 504 присвоено имя 5711 Египек.

Доброго Вам здоровья и много лет творчества, дорогой Тимур Магомедович!

Лётчик-космонавт Георгий Михайлович Гречко бла Энейланы Тимур академик Мстислав Всеволодович Келдышны суратыны аллында. 2001 ж.

Сёз, эсеплеу математиканы хайырланып, аламны гитче- эм уллудуния келишген битеулю жорукъларын ангылаугъа жуу- укълашыргъа жетишимли кюрешгенни юсюнден баргъаннга ушайды.

«Болмагъанча адамлыкъны юлгюсю»

Академик Энейланы Тимурну илмуда уллу сыйы болгъаны- на ишеклик жокъду – Келдышны институтунда да, Россейни Илмула академиясыны Урал бёлюмюню Математика эм меха- ника институтунда да аны дайым чертгенлей турадыла. Энейла- ны Тимурну адамлыкъ даражасы да эм бийикдеди. Аны ишчи нёгерлери ол ишине кесин толусунлай бергенин, «андан жан- гы оюмла бюркюп тургъанларын» айтадыла. Аны бла бирге, хар замандача, Магометни жашы Тимур административ къул- лукъладан къачады. Айтхылыкъ институтха директор бол де- генлеринде, ол: «Сюйген ишим бла кюреширге сюеме», – деп унамагъанды. Ол кесини ишчи нёгерлери чакълы бир вуздада кёп ишлемегенди. Алай болгъанлыкъгъа, аны сохталары, аны ызын алгъанла жокъдула дерге жарамайды. Энейланы Тимур

РАН-ны академиклери Залиханланы Михаил бла Энейланы Тимур

кѐп аспирант бла энчи ишлегенди, аланы жашау халларына, кѳолундан келгенича ахча бла да болушуп тургъанды, кесине уа зат тилемегенди, тилей да билмегенди. Ол аспирантла эртте кандидатла, докторла да болгъандыла, аланы кеслерини да аспирантлары бардыла. Ала бары да аны бек сюедиле эм багъалайдыла. Кесини халына кѳре, Магометни жашы Тимур «укуду»: кеч жатады, кече ишлерге, оюмларгъа сюеди. Ол, илму иш бла тохтаусуз кюрешген алим болгъанына да къарамай, магъаналы жамауат ишлеге тири къатышханды, кеси тутхан оюмну кѳоруулай билгенди. Анга шагъатлыкъ этген: шимал сууланы ызларын башха жанына буруу деген проектни ишчи комиссиясына къатышханыды. Белгилисича, табийгъатны тюрлендириу деген болмачы даулаш бир ненча жыл баргъанды, сора жазычуланы, алимлени, ол санда Энейланы Тимурну да, хайырындан ол иш тыйылгъанды.

Энейланы Тимурну эм суйген затлары – ариу жерлеге къарар мурат бла жолоучулукъ (бютюн да жаш заманында, кючюкъарыуу кѐп болгъанда), тарых тинтиuledиле (бегирек да юй бийчеси Людмила Владимировна – тарых илмуланы доктору – сау болгъанда). Гуманитар билимлеге уа аны кызы Наталья,

искусствовед, итиндиргенди. Энейланы Тимурну халыны, кылыгыны эм белгили шарты – аны кишиде болмагъанча бети, адамлыгы болгъанды. Институтда: «Бизге Магометни жашы Тимур – болмагъанча адамлыкъны юслгюсюдю», – дейдиле. Биз оюм этгенден, ол къуру математиклеге юлгю туююлду.

Энейланы Тимур 1924 жылда 23 сентябрьде Грозный шахарда туугъанды. Аны атасы Энейланы Магомет таулу коммунист эди. Ол Энейланы Алийни (Алий эфендини) – дин ахлуну жашы болгъанды. Шимал Кавказда Совет властью орнатыугъа Магомет тири къатышханды. 1918 жылны май айында ол Теркни халкъларыны III съездини оноу этген къауумуна айырылгъанды. Энейланы Магомет Шимал Кавказда Тау Совет Социалист Республиканы къураууна уллу кыйын салгъанды. 1921 жылда Тау Республикадан малкъар миллет автономия айырылгъанда, Магомет малкъар округну исполкомуну председатели болгъанды. 1923 жылны декабрь айында РКП(б)-ны Чечен бюросуну секретарына салыннганды. Артда Шимал Кавказ округда оноу этген къуллукълада ишлегенди. 1928 жылда ажымлы жоюлгъанды. Магометни жашы Тимурну анасы Евгения Петровна ёсдюргенди. Энейланы Магомет малкъар тилни биринчи харфлыгыны автору болгъанын да чертирге тийишлиди.

ДОДУЛАНЫ Аминат
кёчюргенди.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

АНСЫЗ ДУНИЯ ТАРДЫ

Ол тийреде арт заманда асыры кѐп тюкен ачылгъандан, Миналданнга, зат излей чыкъса, артыкъ узакъ барыргъа керек болмайды. Ол а бек игиди, бютюн да туудукъчугъу Халимат биргесине къалгъанлы. Олду да тюкен, башха зат да излетген ансы, Мамма бла, баш иеси Магометге алай айтычуду, анга кѐпмю керекди?

Юйден чыгъа келип, Миналдан бау аллында ёсген акътерекге къарап сюелди. Ол алай ариу саргъалгъанды, кюн бояуланы барысын да бирге жыйып, къызгъылдым-сары болуп жанады, тийрени жасай. Аны бери жашы Шыкъыдан келтирген кюн кѐз аллына келип, ол кюз арты кюнню бюгюн бла тенгleshдирди да, бир зат ачыды жюрегини теренинде. Сора:

– Я Аллах, сени оноунгдабыз. Сен буйрукъ этмей, адамны башындан тюк да тюшмейди. Бу сынауну жангыз балама бошдан берген болмазса. Я Аллах, аны тюз жолгъа сал! – деп тиледи.

Миналдан, челекни толтурмай, белинден ёргерек суу алып, шаудандан бурулгъанлай, аллына къоншу жашчыкъ чыкъды. Аны жолун кесмейме деп, ол жол жанында сюелди:

– Толуду челегим. Жолунг боллукъду. Бар, жашым, бар. Кюнюнг болсун. Аллахдан къууанып къайт.

Жашны тиширыуну челегине узалгъанын кѐрюп, къарындашын ашыра чыкъгъан Марзият, къабакъ къатындан атлап:

– Бар сен, окъууунга кеч къалма, – деп, челекни андан сыйырып, Миналдан бла ёрге айланды.

«Элдардан не хапар?» – деп сорлукъ эди да, тил къыйырында тургъанлай, сормады – суймеди Миналданни къыйнаргъа, жашын эсгертип. Эсгертип дегенлигине уа, Марзият ангыламаймыды, андан сора не сагъышлары, алгъышлары боллукъду бу эки жарлыны? Ол, челекни атлауучладан юйге кийирип, артха айланды.

– Къызчыкъ, юйге кирип, бизни бла бир чай иче барсанг а?

– Ингирде кирирме. Ишге тебирей турама, билесе. Жанынга тиймесин, Миналдан.

Ма алайды Миналдан, юйюне суу келе тургъанлай, энди ол игиликни да болдургъандыла, барып эрттен сайын сууну абидезине, чайына да шаудандан алады. Ол башха татыу этеди деп ийнандырыргъа кюрешеди тийрени. Алайды дегенле, анга ийнанмагъанла да бардыла. Къайдан билсинле ала, Шыкъыда жашамагъанла, сууну керти татыуун?

* * *

Хау, Шыкъыда жашагъанды Миналдан эртте. Анда туугъанды. Мамма уа – Бызынгыда.

Дуния башында Шыкъыдан ариу жер болмагъан сунадыла ол эллиле. Кёрген а этгендиле, тенгleshдирирге да боллукъдула. Кёп кёргендиле, керегинден аслам окъуна. Жер да, жол да.

Жашуко, Миналданны аппасы, унамагъанды Кичибалыкъгъа кечерге. Жашы Къаншау угъай дерик тюйюл эсе да, аны сора турмагъанды.

– Халкъ кетип, кесинг жангызмы къаллыкъса былайда? – деп да сюелген эди колхозну председатели Харун.

Анга, башхалагъа да бир эди Жашукоку жууабы:

– Алай болса, бары да кечселе, бек ахыр арба мени арбазымдан чыгъарыкъды. Ары дери уа манга киши да зат да айтмасын.

Кязим хажи кечгенде да, унамагъанды, кёре эди анга сайлау къоймагъанларын. Суймегенди, ата-баба къабырларын къоюп, халкъ айтханнга кёре, ол тирликли, монглу жерге кечюп, «зауукъ этип» жашаргъа. Насыпха, анычала дагъыда бар эдиле.

Жашуко кечмегенде, эгиз къарындашы Чонай да унамагъанды теберге.

– Жангыз къарындашымы айтханындан чыгъып, андан айырылып, Кичибалыкъда насып табарма деп, ийнанмайма. Къуранда да айтылады да, къарындаш къарындашны кёрмей юч кюнден кёп турурун дурус кёрмейди жаратхан Аллах деп. Бир къарыннга сыйынганбыз, мында да кечинирбиз бир арбазда. Тар эсе да, ата-бабадан къалгъан журтубузду, – деп къойгъанды ол.

Баям, кёп турмай, дуниясын алышырыгъын, ата-анасына барырын биле болур эди. Суймегенди, алагъа кечгюнчюлюк хапар айтып, жүреклерин къыйнаргъа. Кёргени бу, кёрмегенден а айтмаз хапар.

Артда, кечмегенле бла кюрешип турмай, тунчукъдуруп къойгъан эдиле бу къайгъыны. Анга да сау болсун власть. Чонайны жашы Хайбуллах да, бир асыулу адам эди, школда ишин бардырып тургъанды. Аны къолуна баргъан эди окъургъа Миналдан. Бызынгыда уа жангыз бир жыл окъургъанды – кечгюнчюлюкню аллында. Бешинчи классдан шыкъычы сабийле ары

къоншу элге жюригендиле. Сельсоветде ишлеген Харун аланы ары арба бла элтиучю эди.

Мамма да ол школгъа жюригенди, алай Миналдан Къыргызстанда тубегинчи, аны таныгъан окъуна этмегенди. Энди араларында төрт-беш жылны тергесенг, ол да ангылашынады.

Шыкъыгъа душман киргенде, ала, бир къауум сабий болуп, төшде ойнай тура эдиле. Кюз арты эди. Болса да, жай кюнине ушап, кюнден толу, жарыкъ эдиле төшле, сыртла. Анда-мында бир гитче къой сюрюуле болмасала, малланы асламысы жайлыкълада. Бюгюн да сейир этеди Миналдан, келгенледен къоркъуп, сабийле юлерине къачмагъанларына, сейирсинип, жашил-моргъа тартхан кийимли киргинчилеге къарап тургъан болмаса. Да, алагъа дери аллай кийимлери бла ким кирген эди да Шыкъыгъа? Фашистлени ол сабийле, элде жюриген хапарлагъа кёре, бош адамлагъа ушатмай эдиле да, андан да болур эди. Артда билгендиле келгенле душманла болгъанларын. Ала румынлыла эдиле деп хапар жайылгъан эди тарда. Ол киргинчиле, элде тохтамай, ол кюн окъуна андан ары Бызынгы таба кетгенлери да эсиндеди. Ала элге, Нальчик жанындан келмей, башындан киргенлерин эсгерип, анга энтта да сейир этеди Миналдан.

Ол 1944 жылда кёчюрюрге келгенле уа тургъан эдиле элде иги кесек, школну кеслерине юй этип, шинтик, стол, парта деп къарамай, кезиу кюйдюре, тюп эте. Ала ол затланы онгурамагъан элчилени айтханларын къулакъгъа алмагъанлары окъуна билдирип тура эди бизге иги къууум бла келмегенлерин. Школну директору Зухра бек кюрешгенди аланы тыяргъа.

– Нек этесиз былай? Мында энтта да сабийле окъургъа керекдиле, – дей эди ол.

– Санга андан не?

– Къалай не?! Бизге быланы къырал бергенди, сабийле, школгъа жюриуп, билим алырча.

– Да, ол къырал иймей, биз а бери кесибиз сизни кёрюрге суююпмю келгенбиз?!

– Сора къырал сизни Шыкъыда парталаны, столланы кюйдюрюгюз, школну тюп этигиз депми жибергенди бери?

– Нек ийгенин билirse, ахшы къыз, кезиу жетсе. Къууандырырмы сени ол хапар ансы.

– Къоюгъуз бу ишни. Мен сизге отун тапдырайым, жашлагъа айтайым да.

– Элден чыгъаргъа бир инсанны эркинлиги жокъду! – деп, кесини солдатларына буйрукъ бергенча, алай къычыргъан эди кичи лейтенант Зухрагъа.

Алай Зухра да аладан къркър Зухра туйюл эди. Ушкок атаргъа андан уста, атда да аны жетерик жокъ эди бу кынгыракъыллада.

– Чыкъгъан да этербиз, къайтхан да этербиз! Эл, жер да бизникидиле, совет адамланы! – деген эди Зухра.

Ма аллай сёзлени салгъан эди Аллах аны аузуна ол сатгъатда. Алай а ол юйлени-журтланы къркър айланганла «Ворошиловский стрелок» деп, кырал саугъагъа берген ушкогун да сыйыргъан эдиле Зухраны...

* * *

Шыкычыланы асламысы Къыргъыстанда Иссык-Куль тийресине туюшуп, анда баш кечиндиргендиле. Къалай эсе да тынчыракъ эди анда. Табийгъат болумла да, жумушакъ болуп, онг бергендиле. Ишлегендиле, туйюлгендиле, алай, шукур Аллахха, ал жылда ауушмагъанла ол сынауладан сау чыкъгъандыла.

Шимал Къазахстаннга туюшгенле уа бек кыйналгъандыла. Къыйын жер эди ол, ондан бири-экиси сау къалгъан. Мамманы юйюрю да, ары туюшуп, бек кыйналгъанды. Атасы Къантемир, анасы Жумарукъ да биркюнлюк болуп, жаз келип, жер эригинчи, аланы ёлюклери кър туюнде тургъаны эсине туюше, ол ачыула бюгюн болгъанча, алай кюеди Мамма. Аны бла эгечин а, насыпха, Аллах алай буюруп, ата кърарындашлары не да этип, кюрешип, Къыргъыстаннга кёчюрген эдиле.

Мамма фермада ишлегенди анда да. Ол мал кыйырында болгъаны бек болушханды алагъа, башхалагъа да – бир аякъ сют да саугъа эди ач болгъаннга. Миналданнга да анда тубегенди Мамма.

Миналдан аны эгечи Майрусхан бла бирге ишлегенди чюгюндюр бахчада. Ол бахчала кёп келедиле Миналданны туюшлерине, анча жыл озгъанда да. Бютюн да арт кезиуде. Барады, барады ол, ауурдан ауур бола баргъан чагасын кыйналып кётюре, аякъ туюлерин кызыу жер кюйдюре, чюгюндюр тизгинни уа ахыры кёрюнмей. Артады бу кызыу жерден чыкъгъан аман хансны, аны жашаргъа итиннгенине сейир эте, суусапдан эринлери, тамагъы да кърургъакъсып... Уянса уа, кыуанады. Ундуругъуну жанында гитче аш кърангачыкъда тургъан пиаланы мияла башын алып, ичеди шаудан суудан. Андан иги не кърандырлыкъды аны «кърыргъыз» суусабын. Алай атагъанды кеси анга.

Бир жыл санлыла эдиле да, Майрусхан бла Миналдан терк окъуна шуёх болгъан эдиле. Жер юлюшлери да бир жерге тую

шюп, бирге артхандыла аланы. Суу келтирген бёчкели¹ арба кёрюнгенлей, чагаларын атып, халкъ аны төгерегине жыйыла эди. Сора олтура эдиле, адыргы азыкъчыкъларын къаба, суу иче, жарым сагъат тенгли бирни. Тюз да ол такъыйкъада жетиучю эди ол Аман бригадир, къамичесин ойната... Амангельди эди да аты, алай атап къойгъан эдиле таулула. Андан сора аты магъанасы бла иесине алай ушагъан адамгъа Миналдан тюбегенди.

Сюрюп чыгъарыучу эди ол арыгъан тиширыуланы ишчи жерлерине, ат бла малтатыргъа аздан къоюп, къамичи жетдире. Бирде уа бир аман ургъан эди жашауу келген Абидатны – жангыз кёлегин жыртып, этин ачып къойгъан эди, къаны чабып, къара ызлыкъ этип сыртын.

Мамма алайда болду да, ат юсюнден сермеп алып, аман тюйдю ол жапысыз, огъурсуз къыргъызылыны. Ол а олсагъат эл таба бурду, не болгъанын ангыламай, агуман болуп тургъан атын.

Башкъарма кеси да суймей эди Амангельдини. Ол, Маммадан тарыгъып:

– Ал мени сабады! – деп, гузаба этип кирген эди Амангельди таматаны отоууна.

– Ким?

– Кавказ Мамма. Суу, сют ташыучу.

– Эмне ючюн?

– Эч ким иштегиси келбейт!

– Сен бирёуню таарынтып алдынг?

– Камчы менен бир жолу урунгуз.

– Туура кылды, сабады. Алар алсыз, аларга тийбе. Кыргыздардай жалкоо эмес, жакшы иштешет.

Анга жакъ басмады башкъарма. Сора Амангельди да сууду.

Абидатха уа башкъарма кюз артында, иги ишлегени ючюн, сау жыйрыкълыкъ берген эди.

* * *

Бир ингирде, фермадан сют келтирип, артха къайтып баргъанлай, жол жанында аууз бла согъуп, къургъакъ той эте тургъан къызланы кёрюп, Мамма арбасын тохтатхан эди.

Ол кюн тюбеген эдиле аланы къарамлары. Аны Миналдан да, Мамма да унутмайдыла, башхалагъа айтып, эсгертип турмагъанлыкъгъа.

Мамма Миналданны тепсерге чакъыргъанда, къарс бютюн да къаты болгъан эди. Ол Амангельдини тюйгени ючюн, тиширыула Маммагъа бек ыразы эдиле, аны къууандырыр саугъа эталмагъанлыкъгъа.

¹ Бёчке (къарач.) – чыккыр, кюштел.

Майрусхан а ол узакъ кюн:

– Миналдан, къарайма да, манга келин боллукъ болурса дейме, – деп, аны уялтхан эди.

– Хау, бола турама, къучагъынгы кенг кер, – деген эди Миналдан, алай ауазында къатылыкъ эсленмегенин нёгерлери окъуна сезген эдиле.

Не кыйын болса да, киши жеринде, сюргюнде да бара эди жашау жияулары, къууанчлары бла да. Алай болмаса, жашау тохтап да къалыр эди, тёлюню ызындан жангы тёлю тизилмей.

Акъкъушладан Миналданны тилей, келечиле келген ингирде атасы Къаншау, эл сюрююню чачып, юйюне алай жыйылгъан эди. Жыйын башчы Камматха аны хурмети уллу эди, алай къыз чыгъарыр умуту уа жокъ эди алыкъа.

– Жашды алыкъа, – деп къойгъан эди, Камматны да жунчутуп.

– Да сора артдаракъ келирбиз, – деген эди ол да, умут умутлай къалгъанын билдире, – къыз бир кесек ёссе.

Атасы артыкъ ыразы болмагъанын кёрюп, сёзню тереннге жибермей, намыслары-сыйлары бла кетген эдиле ол асыл адамла.

Анасы Ариуба уа Къаншаудан кёп кёре эди, сезе эди да, ол биринчи таза суймекликни тунчукъдурургъа суймей, баш иеси Къаншауну бетине жалынчакъ болуп къарай эди. Алай ол да «хо» деп айтдыралмагъан эди Къаншаугъа.

Майрусхан а бир къауум заманны ёпкелеп айланган эди тенг кызына, ол терс болгъан кибики. Бир жол, тюш азыкъгъа тохтагъанда:

– Ий, Аллах ючюн бир айтыгъыз, къызла, мени къарындашым Мамма тилесе, къайсыгъыз ыразысыз анга барыргъа?

Къайгылары, арыгъанларын да оюн чачыгучу къызла бирден:

– Мен!

– Мен!

– Мен! – дегенлеринде, кёлларын бир бирге уруп кюлген эди ол.

– Тамбладан къалмай, къайсыгъызны жарата эсе да, ол келиним боллукъду! – деп къоркъутхан эди Миналданны Майрусхан.

Алай а Маммагъа къадар башха жазыу этген эди.

* * *

Арта Къаншауну агъач къырыргъа жаздыла да, кырты этдиле. Бирле ол, жашын жибертмез ючюн, кеси тилеп баргъанды деп да айта эдиле. Тюсюн ким билмейди, жангыз Аллахдан сора. Анда жолукъдула Мамма бла ол, жол нёгерле болуп. Хау, ала ол кыяма жерге бирге баргъандыла.

Жолда ала бир бирге сөлөшкендиле деп билмейди Мамма. Энди таматалагъа жумуш этмегенди дегенден а Аллах сакъ-ласын.

Анда ненча миллет болгъанын айтхан къыйынды. Ол жыллада къыралгъа хакъсыз ишлерик адамла кёп керек эдиле. Ма ол заманда жууукъ таныгъанды Мамманы Къаншау. Сюрдюнюнню да унутдургъан къара къыйынлыкъ анда эди. Къаты киши эди Миналданны атасы, алай а ол да кётюралмагъанды анда кёрген къыйынлыгъын. Кётюрлюк эсе да, ёпкелерине сууукъ кирип ауруду да, артха къайталмады.

Умут бла ажал чегинде тургъан Къаншау кёпню оюмлай кёре эдим. Дуниясын алышырны аллында, анга мадар этерге кюреше, исси чай келтирген Мамманы къолундан тутду да, жибермедди. Жанында агъач төммекге олтуртуп:

– Мамма, энди мен артха къайтырыкыгъа ушамайма... – деди.

– Тамата, алай къалай айтаса?! Къайтмай а!

– Билеме къайтмазлыгъымы. Тюшюмде атам-анам келип, биргелерине бара эдим, орталарында, экисини да къолларындан тутуп, жүрегим, акъылым да тынчайып...

– Да тюш а неге жораласанг, аны береди дейдиле да...

– Кёп къалмагъанды, ингирге, сен къайтыргъа сау турурмамы, аны Аллах биледи. Айтырыгъым барды, жашым, санга. Ол ишни этерге манга сёз берсенг, ыразы болуп, жүрек къыйынлыгъым эрип, алай кетерикме.

– Мен эталлыкъ зат эсе, угъай деп къалай айтырма?

– Миналдан бла бир юйю къурап, манга киеу бол. Иги таныгъанма мында сени. Сен къатларында болсанг, юйюрюм апчымаз. Сени артха къайтырыгъынгы билеме, Мамма, – деген эди Къаншау. – Мени уа, башха болалмасанг да, жаназымы окъурса.

Ата журтха Миналдан бла Мамма бирге къайтхандыла, къолларында жашчыкълары Элдар бла. Мамманы татарлы шуёху атагъан эди сабийге алай, эл бийи болсун деп. «Эл» деген сёз тюрк тилледе «къырал» деген магъанада келгенин эслеп. Анга айтылгъан алгъышланы толмагъанларына жарсыйды бюгюн Мамма. Сейир да этеди.

* * *

Шыкыгъа жол жабылып эди. Миналдан бар къыйынлыкъларыны сылтауу Анда эл жангырмагъанындан сунады. Ары барып, ол хаудан солуп келсе уа, аны жаралы жүрегине жангыдан къарыу киреди.

Бызынгыда да жокъ эди аланы сакълагъан ол къайтхан кезиулеринде. Мамманы ата юйюнде ата къарындашы орналгъан

эди. Да не дериксе, ол аны да ата юйю эди сора? Аны бла демлеширге эсине окъуна келмегенди Мамманы. Махмут да айталмагъанды ёксюзюне, не болса да, къатымда бол, сыйынырбыз деп. Не этсин, сабийлери юсюн басып, анга да тынч болмагъанды аякъ юсюне турургъа.

Дагъыда, ата юй дегенликге, хазнамыды, къошунун ким эсе да алып кетип, жылла бла юсюне къар, жауун жаууп турса. Тутхучлу ол да туйюл эди. Элде юйле, хазна къалмай, бары да алай эдиле. Къыргъызстандан келтирген ийнеклеринден эки син сатып, изеу этип, алай жапхан эди юйню башын Махмут. Ол заманда халкъыбызны изеу деген сыйлы адети къалай болушханын Мамма унутмайды. Алай бла къысха заманны ичине ышыкъ къурагъан эдиле таулула. Саман кирпичлени къурутургъа тизиучю эдиле, ючгюл этип къалап. Ол бюгюн да кёз юсюндеди. Къуругъанлай а, бир кюнню ичинде къалай эдиле эки-юч, төрт отоулу юйлени окъуна. Ол юйледе болгъан жылыулукъ жокъду бюгюн. Ол къайры кетди деп да сагъышланыучудула бу эки адам, эсгере келгенде.

Миналданны ахлулары, башха шыкычыла, бызынгычыла да сахар тийресинде тохтаргъа дегенлеринде, Мамма алгъа сейир окъуна этген эди. Аладан да ол затны, къоншулукъну, тилегенлеринде, алдан ыразы да болмагъан эди, алай башха мадары да жокъ эди. Мамма артда ангылагъанды ала тюз этгенлерин – кеслерине, ёсе келген сабийлерине да алай тап эди.

Артда Бызынгыда жууукъ-ахлуну жашлары, къызлары, хар бир жете келгени, алада тохтап, алай окъугъандыла. Аны ючюн къыйналмагъанды Мамма. Миналдан да: «Алагъа деп артыкъ къазан асмайбыз. Бютюн иги бизде турургъа суйгенлери», – деп къойгъан болмаса, кёз-къаш туймегенди. Ол да жангыз жашы, эгеч-къарындаш деп, танып ёссе суйгенди.

Мамма совхозда къойчу болуп ишлегенди. Иш хакъы да башхаладан аман туйюл эди. Миналдан ол келтиргенни жарашдыра биле эди да, апчымагъандыла. Къыйналмагъандыла затдан да. Ол жарыкъ кюнле эсине тюшселе, Миналданны бетине нюр төгюледи. Къоймай, анга эски къобузун да кёп алдыргъандыла жашла, къызла, тепсериклери келсе. Тийре жыйылыучу эди ол заманда арбазгъа. Мамма да бек суйгенди аллай ингирлени.

Алай заман дегенинг жандауурсузду – къызла да кетдиле, жашла да къатын алдыла. Кеслерини ауаралары жаратыла, аздан аз келе башладыла. Алайды жашау, хар не да кезиудю анда.

Къобузун Миналдан ахыр кере жашы Элдар келин келтиргенде сокъгъанды.

* * *

Элдар артист болургъа сую эди. Эсли бола башлагъанда, къолундан гитарасы кетмегенди. Ол такъгъан жырланы бюгюн да айтадыла жаш адамла, ким жазгъанын унутсала да. Алай аны бу сандыракъ сайлауун жаратмагъанды Мамма. «Жырчы деген неди? Хау, сен Отарланы Омарны озарса, жыр айтып! Эр кишиге тийишли усталыкъ керекди, артда юйюрю апчымазча», – деп тохтагъанды. Алай бла Элдар къурулушчугъа окъугъанды. Къыйын окъууду дегенликге, ойнай-ойнай окъугъанды, башхалача кишиге ауурлугъун жетдирмей. Бир адамны аллына да элтмегенди атасын-анасын.

Келинни да, диплом алгъанына этилген къурманлыкъда нёгерлери бла ёчешип, алай келтирген эди ол кече окъуна. Алгъа Миналдан жашла ойнагъан этген суннганды.

– Миналдан, бюгече келинчик келтирсек, не дер эдинг? – деп, тасха сорууладан башлагъан эдиле жашла.

– Аллах кёргенден, аллай къууанчха деп асыралгъан малыбыз бар. Той этерге жаш, къыз бар... Къобузум хазыр... – деп, кюлюп санай эди Миналдан.

Ма алай, ойнай-ойнай болуп къалгъан иш эди ол.

Келинчикни ариулугъуна сау тийре къууаннганды. Арбаз сыйпатмагъандыла Марзият бла Азинат окъуна. Студент эди да, Мамма, андан букъдуруп, Миналдан да, хуржуну къуру болмасын деп, къууандырып тургъандыла келинчикни. Тийреде сатыучу келтирип, не ариу зат болса, аны алгъанды келинине Миналдан, кимди деселе, аны келиниди дерле деп. Бир затын къызгъанмагъанды. Эрттенликде ашы аллында, ингирде да алай.

Келин – Тамара – баям, ол затлагъа терк юйреннгенди. Эшикден киши кирсе, ёрге къобуп, намыс да этерик болмаз эди, баям, эсгертилип турмаса. Бютюн да сабийи болгъандан сора уа, барыны да башларына минип къалгъан эди. Сабийин таматалагъа къоюп, терк-терк кетиучю болгъан эди юйден кеси да. Сабийге, бютюн да быллай алапат сабийге – туудугъуна къарагъан ауур туююл эди Миналданга – ариу къылыкълы, иги сабийди Халиматчыкъ.

Келин а, окъуугъа барама деп, кюн сайын юйден кете эди. Алай къолуна китап, къалам алмагъан, тюшге дери жатхан жеринден турмагъан келини окъуйду деп, къалай ийнаныр эди Миналдан? Сесе эди алдау айланнганын араларында.

Артда окъууда кёрюнеменин, андан къысталгъанын да Фаризат айтханды – Махмутну къызы. Келин, сау кюнню шахарда айланып, ингирде жашы бла тенг, бирде андан да кеч келип башлагъанында, тынгылап тургъанына Миналдан бюгюн да кюеди. Заманында бола тургъанны ангылап, аны ачыкъ этип,

амал излемегенине жарсыйды. «Тели къатын, келлик кюнден сагъыш этсенг а?» – деп урушады бюгюн кеси кесине. Ол заманда уа жашына да сёз айтдырмагъанды, тауушубуз чыкъмасын тышына деп. Артда уа Элдар кеси тюшдю палахха.

* * *

Бир кюн ол, ишден келе, нөгери Назир да – биргесине, автобус сакълап тургъан элли жашны кёрюп, тохтады да, саламлашхандан сора:

– Элте барайым, юйгеме, – деди.

Жаш экинчи тилетмей олтурду. Андан-мындан хапар айта келди. Бир тюкеннге жетгенлей:

– Жашла, бир беш минут сакълагъыз, айып этмегиз, аллыгъым барды, – деп тюшдю Элдар.

– Мен да бир тютюн ала барайым, – деп, Назир да аны ызындан кирди.

Ала къайтдыла да, элли жашны да арбазында тюшюрюп, андан ары кетди.

Экинчи кюн эрттенликде Элдар машинада къагъытларын тапмады. Паспорту, бир жумушха алыннган юйню къагъыты, машина жюрютюрге эркинлик къагъыты... – бири да жокъ. «Назир ойнап иш алгъан болур», – деп келди кёлюне.

Алай ол алай туююл эди. Экисини да акъылларына ол элли жаш этген болур бу ишни деп келди. Аны уулу затла бла кесин къууандыра айланнганындан да энди хапарлы болдула, сурагъанларында.

Жаш а ачха изледи къагъытла ючюн. Иги кесек ачха. Сагъу-алыу эте башлагъанда, бир тюрлю төлеуге келишди. Жаш:

– Суу боюнуна келигиз. Анда бир таш тюбюнде букъдургъанма, – деди.

Бардыла, жаш айтханча, суу боюнуна. Кертиден дамы изледи, излегенчамы этди, тапмады жаш къагъытланы, баям, унутхан эди къайда букъдургъанын.

– Бу бизге кюлген этеди не да артыкъ ачха сакълайды. Келчи, бир къоркъутайыкъ.

Ол сёзлени ким айтханы бюгюн да белгисизди. Машинадан бензин алып, жашны юсюне чачдыла да:

– Тапмасанг, кюйдюрюп къоярыкъбыз! – деди, экиси да отлукъларын чыгъарып.

Кендирден иги юлюш алгъан жаш а кюле эди, аланы бетлерине къарап, эриши сёзле айта. Бири женгилликми этди, къалай болгъанын киши да ангыламай, жанды жаш. Олсагъат суугъа сукъдула аны, больницагъа чапдырдыла. От бухчакъларындан ёрге бармагъаны насыбы эди. Эки кере къаз жау сюрт-

генлей окъуна, сау болгъан эди кюйген жерлери, таплары да къалмай.

Элдарны уа тутуп кетген эдиле. Жиберген эдиле бир къауум кюнден, ол болумну юсюнден толу къагъыт жаздырып. Ол кюнде Миналдан бла Мамма кѳрген къыйынлыкъны къалай, не бла санагъын? Ол жашны юйюне жюрюучю болдула, ырысхы, ахча да аямадыла. Кеңдирден да хапарлы эдиле энди ала. Насыбай деп бар эди Къыргъызстанда. Андан сора аллай зат барды деп а билмегендиле.

Жарым жыл озуп, жаш наркотикледен кюйгенде уа, аны хар кереклерине Миналданны бла Мамманы табып тургъан ахлулары, ол жашла этген отдан жетген хата ючюн кетгенди дуниядан деп, аллай къагъытла жарашдырып, жангыдан тутдургъан эдиле Элдарны.

Аллай зат бла ёмюрде тюбешмеген Маммагъа бла Миналданнга къыйын эди берир-алыр адам тапхан. Алай болур деп да ийнанмагъандыла ала. Законнга, тюзлюкге ышангандыла. Алай ала да, баям, хар заманда бирча къуллукъ эте болмазла адам улугъа ансы, кѳпге олтуртхан эдиле Элдарны.

Ол кюнден ары аланы кюнлери къалай къарангы болгъанын айтып, чегине жетдирген къыйынды.

* * *

Хар не да тюрленнген эди ол ачы кюнден сора. Келин а – бютюн да. Сабий деп къарагъаны жокъ, къарт деп эсге алгъаны жокъ. Не этгенин билген да жокъ. Тангда кетип, ингирде къайтады. Сѳз айтып онг жокъ...

Келини, сабийни алагъа къоюп, ата-анамы кѳрюп келейим деп, юйюне кетип, ыйыкъдан артыкъ туруп къайтханда да, сѳз айталмагъанды Миналдан. Бир кюн а аны бек багъалы, бир-эки кийилген сыйлы жагъалы пальтосуну этеклерин кесип, кийип чыкъгъанында, аны да ангыламай:

– Сау кий, сау жырт! – деп, алгъыш этген эди келинине. – Мени да тюз быллай пальтом барды. Шифоньерде тагъылыпды, – деп.

Ол кюн эсине тюшсе, сейир этеди башсызлыгъына. Къайдан билсин къайын анасыны пальтосуна келини, соргъаны-оргъаны болмай, алай оноу этгенин?

Бираздан а Тамара ичип келе да башлады. Аны такси келтирип, арбазда атып кетгенде, Миналдан, къоншуларындан уялып, келинни отоуунда кеси тешиндирип жатдыргъаны да болгъанды кѳп кере. Эрттенликде уа къан-къыран болуп, ант этер эди, энди быллай зат боллукъ туююдю деп. Айхай... Артда уа ахча-бохча тас бола тебиредиле.

Ахыр кере уа Мамма бла Миналдан ёлюр кюнлерине сакъ-лагъан ахчаны, Миналданни атасы ол гитче заманда Дагъыстандан келтирген, ач жыллада да аны кёзюнден кёрюп сакъланган тюймени бла кямарны да урлап, жокъ болуп къалды келин.

* * *

Халимат а ёсе эди. Эсличик, къаракёз ариучукъ. Ол эди эки къартны да жангыз кёз жарыкълары. Ол анасын излегенди деп билмейди Миналдан. Да къайдан излерикди, башын сылап кёрмегенди сора? Анасы, ыннасы да – Миналдан. Бир жанындан, насып окъуна эди экисине да ол анасын-атасын излеп, аланы къыйнамагъаны. Бирси жанындан а – жангыз эди сабий. Къартлагъа бир зат болса... Жашыны къайгъысындан сора, ма ол эди кече Миналданнга кёз къысыдырмагъан, кюндюз сагъышларын тынчайтмагъан къайгъы.

Элдар а кюе эди анга болгъан терсликге. Бютюн да юйдегисини юсюнден билгенден сора. Анга аны базынып киши да айтырыкъ болмаз эди, соруп турмаса. Барса да тутмакъгъа, атасы кирмеучю эди. Тюз атасыны бла анасыны башларын кёргенлей, башлай эди сорууларын.

– Тамара уа келмедими, анам?

– Бошайлгъан болмаз, – деп, андан ары не айтыргъа билмей тохтай эди Миналдан.

– Не зат ишлейди да бу айдан бир кере бери келалмай эсе? Кетип къалгъан болур, анам, букъдургъанмы этесе?

– Къайры кетерикди, сабий тургъанлай. Бош къоркъаса...

Къыйын эди ийнанган. Элдар не, Миналдан кеси да ышанырыкъ туюул эди, аны жеринде болса. Мамма уа ауур тынгылауну ийгенлей тура эди.

Бир заманнга алагъа телефон бла сёлешгенин да къойгъан эди Элдар. Ол излегенде, бир заманда да Тамара юйде табылмай эди. Мудах эди. Неден жарырыкъ эди: бир жанындан – терслиги болмай тургъанлай, тутмакъгъа тюшюп инжиген, экинчи жанындан – юйдегиси кюйдюрген жарлы?

Айдан бир кере бара эдиле эки къарт да анга тутмакъгъа, ата-ана саулукъда аланы жылыуларындан айырылгъан сабийни къолундан тутуп, аш-азыкъ алып. Хау, айдан бир кере келе эдиле ала, аны кёре. Элдар, анасындан уялып, сабийин тансыкъларгъа окъуна болмагъанды. Алай къызчыгъы тобугъуна олтурса, бир сейир жылыу аулай эди аны саулай да. Ол сабийни бетинде бийчесини ышанларын излей эди. Бирде къарамы, чашчыгъын тюзетгени, къолун силкгени анга ушап, къыса эди сабийни кесине. Аны анасы уа, юй адамы, бир кере да келмеди, сормады. Аны къайгъысын ангылагъанча:

– Келин а бошай болмаз... ансы... – деп, адыргы эте, аны жүрегин жумушатыргъа кюреше эди анасы.

– Ол санга келин бир заманда да болмагъанды, – деп къыркъгъан эди да Миналданны сёзюн бирде Мамма.

Андан сора аны сагъынмагъандыла ала.

Билмей эди Элдар бола тургъан ишлени, алай ариу, жарыкъ жашауну суйген юй бийчеси андан ёнгелегенин а ангылагъанды. Алгъа акъылы бла, артда жүреги бла.

Мудах къарай эди жангыз жашлары ол аз заманга къартайып къалгъан атасына бла анасына. Ол эди къууанчлары, жарсыулары, тилеклери, алгъышлары да бу жыл санлары келген эки адамны. Алай а анга да бу эки къартдан бла бу мёлек сабийден башха жууукъ адам къалмагъан эди дуняа башында. Былагъа бу бушуу келгенли жууукъ-тенг да узакъдан узакъ бола барып, унутхандыла лакъырдачы тенглери Элдарны, эртте жарыкъ болуучу арбазны да. Жашау алайды: ачы болса – туз кибик, татлы болса – бал кибик.

* * *

Элдарны ол халын кёрюп тургъан Домалай, биргесине ол тургъан киши:

– Жалан да ахшы умут унутдурады жүрек къайгъыланы, – деп юйрете эди жаш нёгерин. – Кесинге сакъ бол. Ата-анангы, къызчыгъынгы юслеринден сагъыш эт. Мында да адамла жашайдыла. Жаш адамса. Он жыл дегенинг бек терк ётер...

Ол алай айтханлыкъгъа, хар сагъатны, кюнню, кечени санап турсанг, заман терк къалай ётер?! Болгъан ишледен сора, чубур эди аны келлик кюнде тюбеширик игилигине ийнаныуу. Аны жарсыулу сагъышларында къара булутланы чачаргъа кёлундан келлик жан болмаз эди сау дуняада.

Тамара... Тамара... Аны патчах къызы, бийчеси ёксюз этген эди суйгенини сыннган жүрегин. Элдар ол суйген затха, ол излегеннге бир заманда да угъай деп айталмагъанды. Къулу-къарауашы болуп тургъанды. Энди терк-терк эсгереди ол заманда эс бурмагъан ууакъ шарайыпларын. Алай а анга бир адам окъуна аман айтса, унарыкъ туююлдо. Къайдан келген сезимди бу? Аны ангыларыкъ жан бармыды дуняада? Огъесе тутмакълыкъда туруу жютюмю этгенди сезимлерин?

Нек келген эди, жашар кёлю жокъ эсе? Къыйын кюнюнде жашау нёгерин сансыз этген адамгъа ышаныргъа боллукъмуду? Кёп сорууларына жууап излей эди Элдар жукъусуз кечеледе. Бирлерине кеси жууап этсе да, бар эди бир жууапсыз соруу: сакъларыкъмыды аны Тамара? Анга ол жууап бир заманда эталмагъанды. «Хау», – дерге базынмай, «Угъай», – дерге да кёлю къоймай.

* * *

Биринчи заманда къара иште тута турдула Элдарны. Насыбы да бар эди, юден узакъ иймегендиле. Тутмакъ юйге дагъыда бир мекям къошаргъа дегенде, кимни эсе да Элдар къурулуш инженер болгъаны эсине тюшдю. Сора, кенгешип, аны да хайырланьргъа дедиле бу иште.

Элдар билген иши бла кюреширге излей эди. Не десенг да, алай бла келеди сынам. Аны ишине кёлю бла берилгенин кёргенде, таматала анга башха кёзден къарап башлагъанларын төгерекеде бары да сезген эдиле.

Аны юсюне, атасындан юйренип, агъач иште да уста эди ол. Аллай цехде кесин сынаргъа да бек суйгенди, онгу болса. Аны бла да ол сейирсиндирген эди тюрмеде таматаланы. Аланы араларында хатерли, хунерли жашха жан аурутханла да чыкъгъандыла, сау болсунла.

Элдарны ол хунерлерин кёргенден сора, аны жаш адамлагъа устаз этген эдиле. Тюрмеде да окъуу юй болгъанын кёпле билмейдиле. Андан сора заман да теркирек кете башлагъан эди. Биринчи эки-юч жыл алай бла озгъан эдиле.

Тутмакъгъа тюшген жете келген жашланы араларында бир тюрлю бир сылтаусуз тутулгъанланы да кёргенди Элдар, этер мадары жокъ эди ансы. Къырал чархы къалай бурулгъанын ол иги биле эди энди. Ол жаш адамланы – сохталарын – къол иште юйретирге кюрешгенди. «Кесинден къоллары – акъыллы» дегенни да анда кёргенди, агъачдан аллай сейир затла эте эдиле ол жашла: суратла, кюбюрчекле, гитче столчукъла, шинтикле...

Элдарны тилеги бла ала этген затланы бир къауумун къалауурла ата-аналарына саугъагъа берип да тургъандыла, ол затха эркинликлери болмагъан заманда да.

* * *

Бир жай кюнде Мамма арбаздан бахчагъа кирген жерде чалы эше тура эди. Аппасыны жанында гинжисин къучакълап сюеле эди туудугъу.

– Сора аты къалайды дейсе гинжинги?

– Элдар.

– Алай атаймыдыла да гинжиге? – деп сейирсинди Мамма.

– Билмейме. Мен а муну аты алай болса сюеме.

– Да бу къыз гинжи ушайды да? Элдар а эр киши атды.

– Болса болсун. Мен алай атаргъа сюеме. Ариу атды. Атамы аты да алайды сора, башха ат нек атайма?

– Къой, энди чалы эшген да жокъду, – деди Миналдан, Мамманы аллында тохтап. – Бу темир чалдишлени тагъадыла да, хуна, буруу да ол болуп къалгъанды.

– Тауукъла бахчангы малтап турсаламы сюесе, Къаншау къызы? – деди, ишин тохтатмай, Мамма. – Не да темир чалдиш салсаммы сюесе? Алай а, айтып къояйым, мындача энчилик жокъду анда. – Мамма арлакъгъа кетип, этген ишине жангыдан къарады: – Тейри, чалыдан а бош къачаса. Энди быллай чалы юйчюкле этедиле суу жагъада солургъа келгенлеге ашхана тийресинде, башларына да салам атып. Солуу паркда да – алай. Ары аллай бир халкъ жюрюйдю, санап да чыгъалмазса. Ма алай тансыкълайдыла сен бюсюремеген чалыны курортчула.

– Сен да баргъан болурса ансы, бир тынгылы хапар айтаса ол сейир юйчюкледен, къонакъладан да.

– Угъай, мени рестораным юйдеди. Шеф-поварым а – бийчем, Къаншау къызы! Сени къолунгдан ашамасам, бир зат да татымайды. Аны уа билесе.

Мамма Миналданны кълюн кълтюрюрге кюрешгени туура эди.

– Къонакъгъа кёре – къонакъбай, – деди Миналдан да, булут бир жанына кетип, кюнню бети ачылгъанча болуп.

Сора, юйге кирип, бохчасын алып чыкъды.

«Кезибанны бахчасына жетген жокъду тийреде, – деди Миналдан кеси кесине, тюкеннге тюшюп бара, ала таба кёз жетдире. – Энди гюлле да арбазланы бек жасайдыла. Алайды Кезибан, жерге чанчып къойса, не терек, не гюл болуп чыгъады. Мичурин». Алай сагъыш этди да, ышарды Миналдан. Сора кёлгюнчюлюкде ала бла бир элде жашагъан дунганлыланы тюшюрдю эсине.

Тёппелеринде да эшмечиклери бла ышармай къарамагъан эр кишилери, тиширыулары да – кёп эшмели узун чачлары, боялгъан къашлары бла. Аланы бахчалары да алапат болуучу эди. Миналдан а аланы арбазларына кирирге бек суйгенди – гюлден толу болуучу эдиле ала. Духбарий ийисни да ала чачхандыла тийреге. «Бу адамгъа хайыр келтирмеген затха къыйын саладыла, телиле», – деучю эди къарт Сейпу уа, аны ангыламай.

Алай сагъыш эте келип, нек эсе да: «Къаншау къызы», – деп, Мамма атын айтханча эшитди, артха бурулуп, арбазына къарады Миналдан. Аны къарамын сакълап тургъанча, Мамма, чалысындан къолун айырмай, энишге ийилди да, сора эки къолун кенг жайып, аркъасына жатып кълалды.

Аны кёрюп, Миналдан артха бурулду. Маммагъа андан алгъа туудугъу жетди. Аны: «Аппа!» – деген сёзю Мамманы кете тургъан дуниясында ахыр кере эшитгени болду.

Бир чакъны ичине чыгъып кетген жанны женгиллигине сейир этди Миналдан.

Сюеле эди, аны юйге кийирген кьоншуларына: «Сау болугъуз. Сиз болмасагъыз, жунчуп кьала эдим», – дей.

Ма алай, кишини эсинде болмай тургъанлай, уллу терек аугъанча, дуниясын алышды Мамма.

* * *

Жыйылгъан эди халкъ. Кёп эдиле аны хатерин кёргенле. Бу элни бир иги адети – адам ауушса, басынып кьаладыла, сен-мен демей. Жарлы Мамманы юсюнде да алай болду. Сау болсунла, узакъ Бызынгъдан ахлулары жетгинчи жуудула, кебинледиле.

Ол кече, баш иесини жанында олтуруп, аны башха дуниягъа ашыра, кёп сёлешди аны бла Миналдан.

– Жашчыкъны атасы, сен анда аталарыбызны, аналарыбызны да кёрлюксе. Элдарны юсюнден мудах хапар айтып, жунчутма аланы, – деп эсгертди бек алгъа. – Хар не да тап болур. Айымыса, эр киши аягъы басмагъан жер кьалмайды дейдиле. Башыбызда жангыз Аллахха ышан. Мен да Анга ышанама. Аллахны аллына барсанг а, андан тилеригинги кесинг биле болурса. Жалан да унутма, мен да сени бла барыргъа угъай демейме, бусагъатда кел десенг да, Аллах бирди, суйюп барлыкъма. Сен сиз жашагъан манга сынау боллугъун билесе. Кётюралырмамы аны? Алай... бу сабий жангыз кесиди. Анасы – ышанырча туююл. Атасы – тутмакъда. Манга аманат этип бараса сора бу кёз жилтининги... Ий, Аллах ючюн, жашчыкъны атасы, манга кёл ашама, жилимайды деп. Уялгъан этеме ансы, жилигъандан жарылып да кьалыр эдим... Ыразыма санга. Сени бла жашагъан жылларымда сынагъан насыбымы алышыр хазна жокъду сау уллу дунияда. Аны билесе... Сорама-сорама деп, соралмай тургъанма: ий, Аллах ючюн, бир айт, жарлы атам анда, ол агъач кьыргъанда, осуят этмесе, мени алмаймы кьоярыкъ эдинг, тилегенимде, бермегендиле деп, ёпкелеп?..

Жашы атасыны басхычындан тутмагъанына бир бек гурушха этген эди Миналдан ол кюн.

Элдар а жилий эди, ол хапарны келтирген милиционер жашдан да уялмай. Ол биле эди, ким кечсе да, ол кеси кесине атасына берген кьыйынлыгъын кечмезлигин. «Акъыллыны пашханы телини озар» дегенча эди болуму.

* * *

Миналдан жашап турду. Туудугъу школгъа баргъанын да кёрдю. Аны ашыргъан, аллына кьарагъан – ол эди бек баш жумушу. Сора кьызчыкъны кьобуз согъаргъа юйретгени. Уллу эди кьобуз, алай а Халиматны назик бармакълары андан ариу макъамла чыгъара башлагъанына кьууана эди аннысы. Ол кьо-

буз сокъса, жаны бар, болмагъан да анга тынгылагъанча, бир сейир сабырлыкъ тышоучю эди тийреге.

– Миналдан, энди былай сокъмайдыла, – дей эди къарт Ийналукъ, къоншу хунаны артында, халжарыны аллында тохтап. – Тюз этесе. Билгенинг унутулуп къалмасын.

– Бир ариу тартыуду бюгюн сокъгъаныгъыз. Ол неди? – деп сора эди къоншу къыз Фазилят.

– Ол а Орусбийланы тартыуларыды, къызчыкъ. Анда, Азияда, бир къарачайлы тиширыудан юйреннген эдим. Тепсеую да бир да ариуду: уллу гюренни бир жанында къыз, бирси жанында жаш сюзюлуп, ма алай. Кёллерине да тиймесин ансы, бу сагъатдача, серукку секирген адет жокъ эди бизни заманда...

Бирде ёлгенлени эсгере эди. Халиматны да жанына сюеп, тылы басып, сора экиси да лёкъумла биширип, кампет-къалач къошуп, юлеше эдиле. Айдан бир кере Элдарны кёрюрге жүрюй эдиле.

Ол, тюрленмей, бирча барып тургъан жашауну бирде къызчыкъны келтирген хапары бузгъан эди.

– Манга уа бюгюн Тамара келгенди.

– Ким Тамара? Къайры келгенди?

– Школгъа... Анам.

Ол сёзню эшитгенлей, Миналданни жүрегин от алгъан эди. Сабийге аны билдирмезге жүрешди.

– Къалайма дейди сора?

– Бир омакъ! Дерсе олтургъанды, устазыбыз бла да кёп сёлешгенди. Ариу адамды да, ання, мени анам?

– Ариуду, жаным, ариуду. – «Ичи аурууду ансы», – деп къошарыкъ эди, айталмады ансы сабийге.

– Атангы уа сордуму?

– Сорду. Жарым жылдан келликди дедим.

Арта уа сабий къызчыкъланы алдап, ариулап, жылтыратып берликме деп, сыргъаларын алгъан тиширыуну хапары чыкъды. Миналдан бек къоркъгъан эди, ол аманлыкъчы келини болуп, аман хапары чыгъар деп, айтханлары анга ушай эди.

Ишекли болгъан болур эдиле ансы, школну директору бла милиционер кирип келген эдиле бир кюн. Халиматха зат болгъан сунуп, жүреги чанчхан эди Миналданни. Ала уа келинини изледиле. Айтды аны эрттеден да кёрмегенин, къайда болгъанын да билмегенин. Къоншула да шагъатлыкъ этдиле.

Халимат а жерге кирлик болду, ол хапарланы эшитип, сора школгъа жүрюмей тохтагъан эди. Арта устазы келип, ариу айтып, окъууну бошаргъа керекди деп, алай алып кетген эди биргесине ансы. Алай а Халимат бир жанлы болгъан эди кёп нёгеринден. Миналданнга уа устаз къыз айтхан эди келини сабийни алып кетерге суйгенин, ол а жибермегенин.

Бир кюн туудугъуну аллына къараргъа чыкыгъанлай, уллу жолгъа жетмей, жюреги бир адыргы этип, узун шинтикге олтургъан эди Миналдан. Аны алай кёрюп, хали тап болмагъанын эслеп, Кезибан терк болушлукъну да чакъырып, суу чыгъаргъанда, пиаланы кёолуна да алалмады Миналдан. Аны кеси жангыз жибермейме деп, Кезибан да биргесине баргъан эди больницагъа, алай зат да эталмадыла. Кюе-кюе, урходук болгъан эди Миналданни халал да, огъурлу да, кенг да жюреги. Жашау арты – жаннган от.

* * *

Кеси суйгенча, ариу жай кюнде алышды дуниясын Миналдан. Ол сууукъ болуп кыйналырларын суймей эди къабыр къазгъанланы, башхаланы да. «Кишиге жюк болмай, аягъы юсюмде тургъанлай ёлейим», – деп тилеучю эди да, Аллах аны эшитген болур эди, кеси суйгенча болду не да.

Аны басхычыннан да тутмады Элдар.

Къайгъы сёзге келгенлени уа шыбырдаулары тохтамай турду.

– Жашы келтирди бу аман кюнню былагъа.

– Не этериксе, жангыз да, эрке да болса.

– Тейри, Мамма уа аны алай ёсдюрмеген эди, алай... аманнга кёошулсанг, ненг да артына кетеди.

– Элдарны кюнюн кёрсюнле анга да, былагъа да бу кюнню келтиргенле. – дегенле да болдула, жашха жан аурутупму, тюзлюк излепми, ким билсин.

– Аллах хакъына, бу кимни аллыкъды деп къарагъан заманларыбыз да болгъанды аны ызындан. Бек иги сабий болуучу эди.

– Къызчыкыгъа уа не оноу? Сын къатып турлукъ анасы къайдады, быллай кюнде да жокъламай муну?!

– Да Кезибанлада турады алыкъа. Аргда уа заман кёргюзтюр. Кёп кълмагъанды атасы къайтыргъа дейдиле...

Къыйын эди Халиматха. Адамла ариу айта эдиле, алай аны жангыз таянчагъы кетген эди, туудугъун кеси жангызлай кёюп. Бу алдаулу, жандауурсуз дунияда нек кёюп кетди анжасы аны? Ол суйген адамланы алып баргъаны ючюн, ёпкелеп эди къызчыкыгъа къадаргъа.

* * *

Кюнлени биринде Тамара келди. Школгъа угъай, баш иесини юйюне. Къоншуладан ачхыч-зат сормай, киритни бузуп кирдиле ол да, жаш нёгери да юйге. Анасы юй аллында сюелгенин Кезибанланы арбаздан къарап кёрген эди Халимат. Сора къууанып, кесин ары атды. Кезибанлары анга не иги болсала да, кеси юйюнде тургъаннга не жетеди?

Тамара кызын кычаккылап кирди юйге.

– Таныш, – деди. – Мени баш ием – Шаухал.

– Папа уа?

– Ол а энди артда кыалкыанды. Бусагыатда мен муну бла жашайма, – деп, Тамара тосун кесине тартып, жаягындан уппа этди.

Анасы аны бир заманда да уппа этмегени эсине туюшуп, Халиматны журеги сынды, кеси да гитчечик болуп кыалкыанча кырюндю алайда.

Жаш а, ариу кызыны кырюп, абызырап, сюеле эди отоу ортасында. Сора кыолун узатды:

– Сау кел, ариу кызы...

Анасы жангы баш иесин Шаухалны бери келтиргенин жаратмады Халимат, алай а биргесине жашар нёгерлери болкыанына кыуанды.

Болса да Тамараны бла аны тосуну келгенлери ырахатлыккы келтирмеди тийреге. Ингир сайын ала танымакыан адамла жыйылып, ичип, ашاپ, болкыанны дауурдан алдырып туркыанлары жаратмакыанла чыккыдыла. Халиматны да дерслеге кюн сайын журюгени тохтады.

Бирде ол, юйюнден кыачып, баям, башын солутур онг излеп, нёгер кызы Фатиматда кыала эди кече. Кыайдаса деген жоккы эди. Алай бола туркыанда, нёгер кызыны атасы Хасан да, анга жан аурута, кызына алкыанын анга да ала, кыуандыра башлады. Бирде уа Халиматха энчи эс буркыанын эслерча окыуна бола эди. Жолда кыреме, аны машина бла келтире эди юйюне, туюен хуржунланы да ашдан-суудан толтуруп. Хасан керти да суюген эди ариу, субай санлы жаш кызыны. Халиматны уа, ата-ана сабий жылыгуун кыремеген сабийни, анга жазыккысынган жалан да Хасанды деп келе эди кёлюне. Андан сезгенди ол башхаладан тапмакыан жылыуну.

Хасан кызыны тенги, школну бошай туркыан сабий кызыны намысы бла ойнакыанды деген хапарла жайылдыла. Ол заманда окыуна Халиматны жанындан адам сёз айтмады. Жуюуккы-ахлуну бир бирге алай сансыз болкыанлары сейир туююмюдю? Алай а хар бирини – кеси кыайкыысы.

Нёгер кызы Фатимат:

– Халимат, бу хапарла кертимидиле? – деп соркыанында, анга жууап эталмакыанлай, бурулуп кетген эди Халимат.

Оюмунда уа: «Санга аллай ата берип, мени уа былай насыпсыз этген Аллахдан сор аны», – дей, эте эди дау кыадаркыа, жилимуккыла жууа ариу бетин.

Керти да сюеми эди ол Хасанны? Анга кеси да эталмакыанды жууап бир кюнде. Жашауну билген эр кишини кыайкыырыуу эди аны алдакыан.

– Кетейим юйюрюмден, бирге болайыкъ, – дей эди Хасан. – Сенсиз манга жашау жокъду!

– Фатиматдан уялама. Башха тенглеримден да.

– Къзахстаннга кетейик, анда мени ата къарындашларым жашайдыла.

Ким биледи, хау дерик да болур эди Хасаннга Халимат, алай бирде Хасанны юйдегиси, аллына чыгъып:

– Уялмагъан, алтынларым тас болгъандыла. Сен урлагъанса деп, сюдге берейим да, атанг бла бирге олтурурча этейим. Билесе, къарындашым къайда ишлегенин, мурдардан туугъан! – деп, аны чачына-башына узалгъанда, тегерекден чабып, айыргъан эдиле аланы.

Ол кюн туугъан эди аны башында бу элден, бу жерден, анасындан, Хасандан да узакъ кетерге сагъыш. Алай а, аны анасына сагъыннганда, Тамара, ол кишиден иги кесек хайыр кергенин, кере тургъанын да эсге алып, ол байламлыкъ анга файдалы болгъанын жашырмай, къызына:

– Къайда табарыкъса энди сен аллай Хасанны? Тез, фатар алсын да санга, андан сора сюйгенинглеи этерсе. Алай къурайдыла кепле да жашауларын. Ол тели къатынына уа эс бурма, сени бла иши жокъду. Сен жашауунгу къурайса, билгенинчга. Эри аны сюймей, сени быллай бир нек сюйгенин а аны кесинден сорсун. Болур аны бир сылтауу, – деп юйрете эди къызын. – Кесине да къарасын, санга да къарасын, чачылгъан гебен кибик, санына ие болмай, эрин марлап айланмасын да.

Кеп кере да соргъан болур эди Нафисат Хасандан былай нек болгъанын. Ол эрттенликде уа баш иеси, танг ата келгенинде:

– Кет, – деп сюелди.

– Къайры? Нек? – масхара этгенча, алай къоба эди Хасанны терлеген, токъ бетинден юзюлген хар сёзю.

– Сабийлерими аталары зийна жюрюйдю деп эшитгенимде, тездюм, ажашхан болурса деп. Аны уа жокъ кере эдим ахыры. Бу уручулукъ бла уа чырт да келишаллыкъ туююлме.

– Ненги урлагъанма? – Хасанны кезлери къутургъан бугъаны кезлерича жандыла. – Мен алмагъан сени ненг барды?! Сени окъуна мен сатып алгъанма! Унутханмы этгенсе, алай аз телемегенме да сени эл къаматмагъан, жут ананга?! Хаух фатарладан чыгъып, юй алып кирген эди ол насыпсыз. Энди сора сен юйретириксе мени! Айланнган а... айлана эсем да, мен эр кишиме. Сени ненги кем этеме?

– Башха тиширыуму къуругъанды санга, къызынг тенгли бир сабийни тарт-соз этип айланмасанг? Ётюрюкдю деп айтма, кесим кергенме, аны жанынга олтуртуп, эл ичинде айланнганынгы. Ол – сабийден тели, сен а?!

– Не этериксе, ма аллай жаш, ариу тиширыула суюдиле мени, сени эринги! Аны кыызгъанаса да?! Мен а, айтып кыояйым, алай бош кишиледен туююлме. Нек как ашайса, кереги_нги тапдырып турсам? Кесинге бир кыарачы, суюерикмиди адам сени бу сыфатынг бла? Тапханынгы мардалай билмей, теринге сыйыналмай тураса...

– Я Аллах, аны ол мурдар атасы сени да, ол уялмагъан кызын да, аны бедербет анасын да ёлтюрюп кыойса, бир иги боллукъ эди!

– Ол сени ишинг туююлдю! Бар, жумушларынга кыара.

– Угъай, мындан арысында мен сени бла бир юйде жашарыкъ туююлме!

– Сора... кет, юй меникиди. Атамдан, анамдан кыалгъан жерде кесим суюегенме. Сен ишлеген кыалаларым жокъдула, билесе.

– Сора мени да, сабийлеринги да кыыстап, ол пардакла бла эркин жашаргъамы суюесе? Кыарынынг нек бурмайды. Ол кыолумдан ашап тургъан ит Халиматны, аны бедербет анасын да тутдургъан этерикме, анга элтесе алтынларымы. Жыл саны жетмеген кыызына артыкылыкъ этгенинг ючюн тутдурмасын деп, алай бламы сатып аласа ол намыссызны? Тохта, тохта, тутдургъан да этер ол мен кёрген бояубет. Ол кюн да келир, кыоркыма...

Алай а аллай кюн келмеди. Нафисат кеси кетди ол арбаздан. Арбаздан кыой, элден да. Шахар тийресинде башха элде тохтады, юч сабийин да кыанат туюбуне кыысып. Кыарындашы онг этип, алгъан эди бир орталыкъ юй.

Аны эшитгенлеринде, атасы, ата кыарындашы, кыарындашлары да жыйылып, бек урушдула Хасаннга. Бир кыауум кюнню ол Халиматха кёрюнмей турду. Аны бла айырылып, юйдегисин, юйюрюн арбазына жыярыгъын излей эди тукъум, ол тукъум намысы бла ойнагъанын эсгерте.

Кёп сагъыш этгенди Хасан. Халиматны кёрмей турса, аны бла айырылыргъа керекди деген оюм хорлай эди. Кёргенлей а, ол ал оюму эрип кетип, жангыдан алдана эди. Ол экилилик хар нени да оюп баргъаннга ушай эди. Хасан алгъынча таукел кыайтаралмай эди алда айтхан сёзлерин кыызгъа.

* * *

Нафисатдан: «Мурдардан туугъан!» – деп эшитгенинде, жюреги бир башха тюрлю ургъан эди Халиматны. Ачытып, тыкысытып. Аны атасы мурдар туююлдю! Терслик онглу болгъан кезиуге туюшгенди ансы. Ол тоханагъа кыоннган заманда тюзлюк кыайры той этерикди?

Киши да сормагъанды Халиматха, недиле бу хапарла деп. Ыннасы уа, аннясы, сорлукъ эди, болдурлукъ да тьююл эди бу ишлени.

Анасы Тамара, жашы кибик Шаухалны кёлуне жетерге итингенден башха бир тюрлю бир затха эс бурмагъанын да кёрюп тургъанды Халимат. Бирде анасы анга ана кёз бла къарамагъаны окъуна билине эди. Ол жокъмуду-бармыды? Болгъан затха не оноу, болмаса уа, иги эди дегенча эди хали.

Бирде ала, Тамара бла Шаухал, экиси да Хасанны юйге чакъырып, стол къурагъанлары уа аман тюшча кёрюннген эди Халиматха.

– Энди сен мени къызымы алыргъа керексе, Хасан. Ол юйдеги кибигинги да кетген хапары барды. «Один! Совсем один!» – деп къууанып турамыса? Манга киеу болургъа эркинсе энди...

– Не хапарды ол?!

– Да сора, къызыны намысы бла ойнап, къутулуп къалыргъа мыды умутунг? Алай а боллукъ тьююлдю! Угъай десенг, къагъыт жазаргъа боллукъду Тамара полициягъа. Боллукъду угъай, – эркинди! – деп тохтады Шаухал да.

– Бир жазып кёрсюнчю! Эрини жанына иерме, ёмюрде тюрмеден башы чыкъмазча, оллахий, – деп да бир къоркътуду Хасан, сора Тамараны не бойсундурургъа боллугъунму эсгерди, аракъыдан ёнчелемей къуйду да стаканына: – Энди... къалай-алай болса да, сени къуру къоймам... – деп къошду.

Алай бла башланнган эди алыу-сатыу. Ол кюн ангылагъан эди Халимат: анасы, Шаухал а – бютюн да, аны къорууламазлыкъларын, аямазлыкъларын, кимге да сатарыкъларын. Сура сынла ансы. Оюлур таугъа таяннганча эди Халимат!

Хасан бирде кече бла алада къала башлагъанда, суууй баргъан хапарла жангыдан жайылдыла, кюч алдыла. Тийреде, жалан да бир бек эриннген болмаса, башхала уа аланы аууздан ауузгъа алып жыртдыла, сойдула. Алай а Тамара эс да бёлмей эди ызындан угъай, кёзюне айтылгъан сёзлеге окъуна. Айып кёз чыгъармагъанын ол эртте ангылагъанды.

Болса да Халимат бла Хасанны байламлыкълары кёп бармагъанды. Нафисатны милицияда ишлеген къарындашы кюн сайын адамла жиберип, бир ненча кере къозгъап, излеп, болгъанны чачып чыкыгъандыла. Кезиулю кере уа, наркотикле тапдыкъ деп, къагъыт жарашдырып, олтуртхан эдиле Тамараны.

Ичерге-ашаргъа суйгенликге, Тамара бла Шаухал, аланы нёгерлери да ол затладан кенг эдиле. Алай а «шагъатла» табылып, кёп соруу этгендиле анга. Ахырында бошлагъандыла, эркинсе деп. Алай а ол азатлыкъ азап эди тиширыугъа – ол энди

белгисиз адамла берген наркотиклени сатып, ахчасын милицияда ишлеген биреуге тапдырып турургъа борчлу эди.

Анасы тюремеден келгенде, танымады Халиматны – тозурап, ол ариу бетчиги да ингилегин тас этип, кёзлери, къарамы да тюрленип.

– Хасандан не хапар? – деп сорады Тамара.

– Энди ол бери келлик туююдю, – деди Халимат.

– Нек?

– Къазахстаннга кетгенди.

Ол да биргесине хазырланып тургъанлай, тюшюнде ыннасын кёргенин, ол Халиматха кёлкълалды этгенин, къучакъларгъа окъуна унамагъанын айтмагъанды. Жашыргъанды. Айтса да, анасы аны ангыламазлыгъын биле эди. Ала самолёт бла учар кюн, кесин тапдырмагъанын да букъдургъанды анасындан.

Букъдуруп зат кёп эди. Шаухал кёзю, сёзю бла да тынчлыкъ бермей айланганын да айтмагъанды.

– Къой, къой, жарсыма. Шо Хасан кибик бирни уа табарбыз санга. Манга ушайса, ариучукъса...

Ол сёзле бла кесинми махтады Тамара, къызынмы, ким билсин.

Халимат а, Хасанны юсюнден сагъышларындан, кесинден къачып къутулургъа излеп, айлана эди сахар паркында, ала бирге олтургъан шинтикледен олтуруп, андан эшитген сёзлерин эсгере. Къыйын эди анга. Бютюн да Шаухалны адепсизликлерин кётюрюрге. Бирде уа Шаухал, шыбыртсыз туруп, жукълап тургъан Халиматны отоуна киргенин кёрюп, ызындан баргъан эди Тамара. Ма ол себепден, тыймагъанды къызын, ол узакъ кетеме дегенде.

Халимат а алдан окъуна хазырлана эди. Ол изледи да, Интернетде Абдуллахны тапды. Андан эки жылгъа тамата Абдуллах аны сабий заманындан суйгенин биледи ол. Кёп кере ашыргъанды школдан юйге. Алай а школну бошагъанлай, кетип, Москвада аскер училищеде окъуйду. Телефон бла да селеше тургъанды, Хасан аны жаратмагъанда, Халимат ол байламлыкъны юзюп къойгъанды ансы. Келсе, соруп-сурап кетиучюдю. Биледи Халимат, ол аны энтта да суйюп тургъанын.

– Санга ким селешгенин билсенг...

– Халимат! Сенмисе? Ийнанырыгъым келмейди...

Халимат эди селешген. Абдуллах, хапар-таурух эте келип, анга бусагъатда энчи фатарда тургъанын айтханында, Халиматха ол суйюнчюлюкча кёрюндю. Бек къууанды Халимат. Жазыкъ сабий, ол къутхарлыкъ суна эди аны бу жаханым отундан!

Къыз аны унутмай тургъанына къууанып, Абдуллах жарыкъ эди. Сёз сёзню айтдыра, чакъырды къызны кесине.

– Мында аллай сейир затла бардыла. Келирсе да, бирге къарарбыз. Бир кюн жетмейди Третьяковкада айланыргъа. Орус музей а алай сейирди. Дагъыда кёп сейир зат барды. Аланы бир кёрсенг, ёмюрге да унутмазса...

Ол аны уллу сахарны кёргюзтюрге чакъыргъанында, Халимат угъай демеди. Къайдан айтырыкъ эди, аны сакълап турса.

Хасан ахыр кере келгенинде берген ахчачыкъны анасындан букъдуруп тура эди да, ол анга жарарыгъын ангылады.

– Москвагъа кетеме. Атам юйге къайтса, анга алай айтырса, – деп чыкъгъан эди туууп ёсген юйюнден Халимат.

Аны киши да тыймады, сормады зат. Анасы аны къайгъылы туююл эди. Ол кызы кетерини аллында аннясыны, аппасыны къабырларына баргъанын да билмейди. Кёп жилигъан эди ол кюн анда Халимат.

* * *

Уллу сахарда Халимат башха дуниягъа тюшгенча болду. Хар не да сейир эди анга. Кёп айландыла Абдуллах бла ол омакъ орамлада. Кече уа Абдуллах аны фатарына элтип, анда къоюп, аскер бёлюмюне кетди. Бир къауум заманны алай болуп турду.

Иш излерге керек эди Халимат, алай а ол жумушну да соза, ашыкъмай жашады ай чакълы бирни. Кадет Абдуллах анга берилген ол аз хакъчыкъны суйгенини ашына-суууна жетишдиралмай къыйнала болур эди, баям, къарындашы Ахматдан тилеген эди болушлукъ. Кертисин айтханда, ол угъай демегенди, алай жаш аны неге жойгъанын а билирге суйгенди.

Бир кюн ол кирип келди.

Ахмат бери кетгенли да кёрмеген эди аны Халимат. Къызла айтып а эшитип тургъанды бу ариу да, онглу да жашны юсюнден.

– Кюн ахшы болсун! Сиз кимсиз?

– Сиз а?

– Мен а бу фатарны иесини къарындашы Ахматма.

– Мен а... Мен элден келгенме. Абдуллах ара сахарны кёргюзтюрме дегенди да... Мында иште кирирге сюе эдим... Халиматма.

– Сора не болдунг да иш бла?

– Жукъ эте билмейме сора... Школну да бошамагъанма ...

– Хо да, алыкъа жашса, юйренирсе. Школну да бошарса, башха окъууда да окъурса. Бусагъатда уа, Халимат, мен сенден бир зат тилерикме: сен артха кетерге керексе.

Къыз тынгылап сюелди.

– Абдуллахны сюесе да?

– Хау.

– Алай эсе, чырмамай, окъууун бошамагъа къой. Жыл бла жарым къалгъанды. Ол аз заман терк окъуна ётер. Андан сора ойленирсиз да, бирге жашарсыз. Бусагъатда анга чырмаргъа жарамайды. Студентди, курсант. Сени къайгъынгы этип, иш излеп айланады. Ол окъугъан жерде, ишлеген да этерча, заман да, онг да жокъду. Сен мени ангыларгъа керексе. Кел, иги къыз кибик, хапчукларынгы жый да, мен сени самолётха олтуртуп ашырайым.

Келе эди, самолётну кюмюш къанатындан кёзюн алмай, жилирыгъы тамагъына тыгъыла, Халимат.

* * *

Халимат къайтханында, юйюнде анасын тапмады. Жер тепгенча, ол айны ичине юйю алай тозурагъанына сейир этди. Жылыу берген батареиле окъуна кесилип, къуру быргъы къыйырла, бир зат айтыргъа суйгенча, ауузларын ачып. Юйде бу сейир тизгинсизлик къайгъы этдирди аны.

Бютюн да бек а аннысыны къобузу туруучу жеринде кёрюнегени абызыратды. Аны бла алай байламлы болгъанын тюз ол сагъатда сезип, жүреги чанчды Халиматны.

Къыз алай менгиреу бола тургъунчу, эшикден атасы кирди. Кирди да, сын къатып къалды босагъада.

– Къызым, Халимат... – деп кючден айтды Элдар.

Акъырын айтды. Шыбырдап. Кесине уа уллу къычыргъанча кёрюндю.

Ол эки жангыз адам бир бирлерин къалай тансыкълагъанын кёрген кёз жашларын тыялмаз эди. Экиси да толмагъан умутларына, бузулгъан жашауларына жилий эдиле. Сёзсюз... Бир бирни ангылап... ангыламай.

Тамара уа, Элдарны келир кюнюн билгенлей, кетген эди жаш тосу бла. Юйде табылгъанны эски-бюскюле сатылгъан базаргъа элтирге тюшген эди алагъа. Табакъ-къашыкъдан башлап, жылыу берген батареилеге дери сатып, алай къачхан эдиле ала ол юйден.

Элдар амалсыз эди, юсю-башы тозурап, кеси да жунчуп.

– Къызым, мен бир мадар этгинчи, печь къалайым да, аны бла кечине турурбуз. Отун да этерме, – деди ол. – Жаз да узакъ туйюлдю.

– Этербиз, атам.

Насыпха, Миналданни эски тёшеклери, жууургъанлары жюнден эдиле да, артыкъ бек къыйналмаз эселе уа.

Кезибан келтирген къой шорпадан ашап-ичип жатдыла ол кече. Кёзюне жукъу кирген а жокъ.

– Атам, сен керти да адаммы ёлтюргенсе?

Соралмай тура эди аны Халимат. Бюгече уа, къарангыда, аны бетин киши кёрмегенде, сорду. Атасына да жууап этген алай тынч боллукъ сунду.

– Угъай, – деди Элдар, – ётюрюкдю ол.

– Ання да алай айтыгучу эди. «Аллай жумушакъ жюреги бла ол адам къалай ёлтюрюк эди?» – деп. Сора санга ийнанмагъандыла. Адамла бир-бирде кертиге окъуна ийнанмайдыла да, атам. Ол жарсылуду да?

– Жарсылу болмай а. Алай... сен ётюрюк айта турма, кызым. Бир жангыз ётюрюк төрт даражалы затны жыгъаргъа болады ызындан: ышаныулукъну, огъурлулукъну, кертиликни, суймекликни.

– Анам ючюнмю айтаса алай?

– Аны ючюн да... алай, не десенг да, тынч болмаз жаш тиширыгъа он жылны тутулгъан эрин сакълагъан.

– Декабристле уа, атам? Аланы тиширыулары биргелерине Сибирьге баргъандыла.

– Энди аллайла жокъдула. Адамла аманларына кълалгъандыла. Азды адамны ангылагъан, тёзе билген, жюрекден жандаурлукъ этген. Хар не да ётюрюк суратдача. Дуния – уллу, жашау а – тар. Окъургъа керексе. Ансыз жашау этген кыйынды бусагъатда...

– Уялмай, мен энди школгъа барлыкъ туюлме...

– Не зат ючюн уяласа?

– Сен билмейсе... Москвада алай игиди, атам...

Абдуллахны юсюнден а айтмады. Элдар да суймеди, соруу этип, аны жюрегин кълатдырыргъа.

* * *

Абдуллах а тюз да аскер кълулугъундан бош болгъанлай жетген эди фатарына, алай анга анда Халимат угъай, къларындашы тюбеди.

– Халимат а кълайда?

– Юйюне ашыргъанма.

– Нек? Ол манга келген эди.

– Кълоркъма, мен аны жанына тиймегенме. Сен а окъургъа керексе. Устазынг сёлешгенди, халинги тап кёрмей. Анга айтханымы санга да айтайым: ол жыл бла жарым бек терк кетерле. Окъуунгу боша да, андан сора ийген жерлерине аны бла кетерсе. Бусагъатда уа атабызны-анабызны да жарсытмай, окъуунга эс бёл...

Къларындашыны айтханына тынгылап турса да, андан узакъда эди Абдуллах. Халиматны юсюнден сагъыш жибермей эди аны. Ангылай эди, анга айтмагъанлыкъгъа, бир уллу

жарсыуу болуп келген эди бери Халимат. Жюреги бла ангылай эди аны Абдуллах. Амалы уа аз.

Сёлешди. Ариу айтды. Къарындашы айтханча боллугъун билдирип, аны сакъларыгъын тиледи.

Халиматха уа къыйын эди. Атасын ишге алмай эдиле, тюрмеде олтуруп келгени ючюн, баям. Андан сора да ол анда болгъан жыллада къырал къурамы тюрленип, заводла, фабрика-ла жабылып, ишчи кёп, иш а аз эди. Анда-мында иели юйледе къурулуш жумушланы этсе уа, Элдарны сыйлап, ичирип ийген болмаса, хакъ төлеген жокъну орунунда эди.

Тюкенчи болуп барса ансы, андан башха иш къайда окъуу-билими толу болмагъан Халиматха. Къоншу тиширыу чакъырып, бир тюкеннге барды да, юч-тёрт ай чакълы ишледи. Аз болса да, хакъ алгъаны кёллендирип, не жумушха да табылып турду. Элдар да къууанды, алай атасыны ичгиге берилип баргъанын кёре эди къызы. Ол себепден тынчлыгъы жокъ эди. Бир ингирде ол:

– Ананг келип кетгенди, – деп кючден айтды къызына.

– Ким дейсе? – деп ийнанмады Халимат.

– Тамара, жюрегими патчахы! – деп, жукъугъа батды ичип тургъан Элдар.

Сейир этди Халимат, эрттенликде уа жыйгъан ахчачыгъындан капек тапмады. Жюрексинип жияды. Къызгъанч туйюл эди, алай ол анча заманны капек-капек жыйгъаны кёп туйюл эсе да, ызсыз тас болду. Ол ангылагъан эди бу да анасыны иши болгъанын.

Ол кече окъуна юйге юч милиционер жаш келдиде. Къоншуладан эки жаш келинни чакъырып, аланы да шагъат этип, юйде наркотикле тапдыла.

Атасына къоркъуп:

– Меникиледиле, – деди Халимат.

Билген а эте эди ол ишни была бла бирге болуп, анасы къурагъанын. Алып кетселе да, къызны тутмадыла. Артха къайтардыла. Жолда келе, жашладан бири:

– Биз бергенни сатып турлукъса, кесинге, бизге да чыгъарыкъды хайыры, – деди. – Алай болмаса, кёргенсе турлукъ жеринги.

* * *

Бек къоркъгъан эди Халимат, алай а, бир абыннган минг сюрюнюр дегенлей, угъай дерге болмады. Сёлешип айтсала, ала салгъан жерден ала эди сатарыгъын. Келселе, бере эди, багъасын алып. Артда уа хар юч кюнден келе эди ол хайырны алыргъа адам...

Кёп бармай, Тамара да кесин билдирди. Сёлешди да:

– Халиматчыгъым, къызым, манга ахчачыкъ керек эди, – деп тиледи, жойкъулланып.

– Жокъду, – деди Халимат, кесин анга алдатмай. – Болгъанымы тонап кетгенсе. Энди не излейсе?

– Энди уа... энтта да керекди. Билесе, ансыз жашау жокъду. Биз а биреуню фатарында турабыз. Анга ай сайын ахча керекди.

– Сом да берлик туююлме! – деп, къаты айтды Халимат.

– Тохта, неле дейсе, жаным? Сора къызындан алгъан да то-нагъаннгамы саналады? Алай боламыды? – деп тюкюленди анасы. – Ананг ушайма да. Сенден алмасам, кимден аллыкъма? Ол факъыра атангы хуржунларында жел ойнайды сора.

– Аны бла уа не ишинг барды? Бар да жангы баш иенгден ал. Ол жашыракъ, къарыулуракъ да кёрюнеди.

– Жаратыпмы тураса? Хау, Шаухал ким да жаратырча жашды. Мен санга айып этмейме аны ючюн...

Халимат телефонун ёчюлтюп къойду.

Андан сора Тамара аны ишлеген жерине келе башлады. Бир кюн ол аракъы урлап баргъанлай тутулду да:

– Мен бери къызыма келгенме, – деп сюелди.

– Кимди къызынг?

– Халимат. Ол тёлерикди муну багъасын.

Къалауурла сейирге къалдыла.

Тамара уа тохтамай эди:

– Сизде ишлейди къызым. Анасы ачдан ёлсе сюе болур ансы, гыржын туурам келтирип узатмайды. Ачлыкъ а этмезлигинги этдиреди. Ётмекни урласам, кёрюп къоярыкъ эдигиз. Шешаны уа букъдурургъа тынчды... Кире келип, бу къадар затны кёрюп, къолларым кеслери узалдыла ансы, мен аллай адам туююлме...

Халиматны башха бёлумден чакъыргъанларында, ол бу анам туююлдю деп айталмады. Болгъан ишге асыры уялгъандан, анга ол тюкенден кетерге тюшдю. Кетме деп, къаты болгъан да жокъ эди. Ичгичини къызына ким намыс-сый берлик эди, ол не бек тири, не бек этимли болса да?

* * *

Биягъы узун, татыусуз кюнле башландыла. Халимат кесине жер тапмай эди. «Сол жанында жол бла барсанг – атынгы тас этерсе, онг жанында жол бла барсанг – кесинг ёлурсе, атынг а сау къалыр, аллынг айланган жанына барсанг – сау къалырса, алай эсинги тас этерсе...» – деп тюшюреди ол эсине аппасы Мамма айтыучу жомакъны. Алай эди аны иши...

Тамам ол заманда келген эди Абдуллах, солур заманы жетип. Жангыз бир жыл къалгъан эди анга окъууну бошаргъа. Бир жылгъа уа къоян тери да чыдайды деп турса, алай болмады.

Минги тау тийресинде эгечине элтип, анда, башха тау аууз-лада да айландырды Халиматны Абдуллах нёгерлери бла бирге. Аламат жашла, къызла, ара шахарда окъугъанла. Ала бла ыйыкъ чакълы туруп къайтхан эди Халимат, сора къайдан болсун жүрек тынчлыкълы? Юйюне келип, ол ариу тюшден уянды да, кесин бютюн да жазыкъ сунду. Абдуллах бла тюбегенде, жилиды, биринчи кере жашауундан тарыкъды.

Ол кюн алып келген эди аны юйюне Абдуллах.

Жууукъ-ахлудан кёп сёз эшитдиле жашны атасы Хамид да, анасы Лейля да ол кюн, андан артда да:

– Асыры кёп сёз жүрөйдю элде. Ыйлыкъсынмай, аны юйге къалай къоярбыз? Къалай къоярбыз тукъумгъа?

– Хасанны бла аны хапары алыкъа сууумагъанды. Къалай алдатханды Абдуллах кесин анга?! Нафисатны юйюрю чачылгъанды аны хатасындан. Юч сабийи бла асыры татлы жашау этгенден чыгып кетген болмаз жарлы Нафисат.

– Тёшекден төшекге секире айланган адам адам болурму дейсиз сиз? Атыгъыз эшикге, кеч болгъунчу!

Ма алай сюелгенде окъуна къайынлары, Абдуллахны атасы бла анасы жашларын мудах этерге сюймегендиле.

– Не этейик, жанларым-кёзлерим? Ажашхан болур жарлы сабий. Тыяр адамы, жыяр адамы болмаса, хазнамыды, – деген эди Лейля. – Жашчыкъгъа айтып кёргенме да, къатына къоймайды. Аны юйден кыстасагъыз, мени да тапмазсыз. Кесими ёлтюрмей къоярыкъ туююлме дейди. Андан сора манга адам керек туююлду бу дунияда дейди.

Жашларына къоркъупму, ким билсин, Хамид бла Лейля, халкъ сёзюне да къарамай, Халиматны жүрегин жылытыргъа сюйдюле. Адетде болгъаныча, жыйылып, той этдиле.

Анасы Тамара да келген эди жаш баш иеси бла ары. Бояу хорлагъан кёзлерин төгерек айландыра:

– Сора была бу уллу юйдеми жашарыкъдыла? Ненча адам жашайды дагъыда мында? Хоу, алагъа къул-къарауаш болуп турмаса уа мени кызым! Аны ючюн ёсдюрген болурма. Энци фатаргъа кетерге керекдиле, – деген сёзлери бла къалгъанды тойдагъыланы эслеринде.

Сый да суралмады, къыз чемоданны да Абдуллахны эгечлери кеслери этип юлешдиле. Жангы келинчикни юсюне-башына къарагъанла да ала болдула.

* * *

Кетдиле да, ай да турмай къайтдыла жаш юйюрю ара шахардан, окъууну, нени да къоюп, сылтауларын а айтмадыла. Башыбызны туталмазбыз депми къоркъдула, ким билсин. Жаш айтхан артыкъ ийнанырча да кёрюнмеди.

– Суймейме анда окъургъа, сиз къоймай салгъан эдигиз ансы. Андан эсе сатыу-алыу жаны бла ишлерикбиз биз, – деп тохтады Абдуллах. – Кесибиз аякъ юсюне турургъа керекбиз.

Атасы, анасы кюрешдиле жашны артха къайтарыргъа, алай ол бир Халиматдан башха кишиге тынгыламай эди. Халимат а тынгылауну ийип турду, мен не айтсам, ол боллукъду дегенча, кесин кётюрюп. Бу жол онгу болгъан къарындашы да болушмады аны оноуна сыйынмагъан, игини-аманны ангыламагъан Абдуллахха.

Бир кесекни тюкенде жубана, ата юйде турдула. Эрттенликде бирге кетселе, ингирде да бир бирлерин табып къайта эдиле. Ол тап окъуна сунуп турду жарлы Лейля, ала келирге аш-суу хазырлай. Ала уа ашадыла, ичдиле, юйню ючюнчю къатысында отоуларына кетдиле, бир киши бла ишлери жокъ. Аллай энчилик болмагъан юйде ол сейир кёрюнюп турду ал заманда. Арта анга да юйреннген эдиле. Аны къой, юйюр тамата Хамид, алагъа деп, ючюнчю этажда ванна салдырды.

Халиматны атасы Элдар да къолундан келгенни этерге кюрешди. Келди да, алагъа деп бёлюннген ванна отоуда, кирген жерде да плитка кеси салыргъа суйдю. Шош адам эди, даууру, сёзю да – аз. Иши да – адам бюсюрерча. Аны жазыкълыгъын билгенденми, ийменнгенин кёргенденми, юйде анга жарыкъ эдиле. Жалан да къызы эди кючбюсюреу. Баям, анда кёп турмазлыгъын ангылай болур эди, неге да сансыз къарап къойгъан болмаса, бу манга деп этиледиде да, былайы былай болсун деп, не да ыразыма деп, бир кере да айтмады. Келин уялгъандан этген сунуп турдула алай.

Бир жол, ашаргъа олтургъанда, Элдар айтды:

– Хамид, Халиматны насыбы тутханды сизни бла. Огъурлу юйюрге тюшгенди. Алай а бек къоркъама, анасы жашатмаз деп. Кеси жашаун да бузгъанды, муну да бузар. Къатына къоймаса иги эди.

Бары да тынгылап къойдула ансы, зат айтхан болмады. Анса да артыкъ къууанып туююл эдиле төрт жылны окъуп, жангыз жылны чыдамай, артха къайтхан жашларына.

Элдарны уа айтыр заты кёп эди, алай а бет этип, айталмады, пенсия алгъан кюнюнде келип, аны алдап, Тамара ол ахчачыкълны сыйырып кетиучюсюн да айтмагъанды, уялып, кишиге. Жалан да кёншусу Марзият биледи аны. Анга уа айтханды.

Тамара юйге киргенлей окъуна, анга бар кёлкълалдысы къайры эсе да кетип, къанат битип кълалгъан эди анга ол биринчи келгенде. Биринчи дегенлигикге, ол хар заманда да алайды. Аны сыйларгъа бир зат алайым деп, тюкеннге чабып бара, Марзиятха тюбеди да, суйюнчюлюк айтды:

– Тамара келип турады!

– Хоу бир да?! – деп ийнанмады Марзият.

– Кир да къарачы, юйдеди!

– Ол ёлмесин ансы, тансыкъ болуп турама сени Тамаранга. Ол этгенлери бла сен анга къанат керип къалай айланаса деп, анга сейир этеме ансы...

Элдар а тынгыламай эди анга. Ашыгъып эди.

Тюкенден къайтса уа, Тамара да жокъ, пенсиячыгъыны къалгъаны да аны бла бирге тас.

Къарыусуз эди Элдар къатыныны хыйлаларыны аллында. Сюе эди аны. Суймекликден дарман болмагъаны сейир туююлюмюдо? Къалай сюерге боллукъду адамны, этген аман ишлерин кёрюп тургъанынглай? Хыянатсыз баш иеси он жылны ичинде олтуруп тургъанда, бир кере аны кёре бармагъан, къайын юйюн тонап, къартларыны кёллерин жер бла тенг этген тиширыуну къалай сюерге боллукъду? Аллаи хыйны бармыды дунияда? Угъай деп да къалай айталгъын, бола тургъан ишлени кёре?

* * *

Бир кесекден жаш юйюр ингирде юйге келмей башлады. Сылтаулары – Бештауда ишлейбиз. Ол алай болмагъанын аланы шахарда кёргенле айтып турдула. Абдуллахны анасы огъурлу Лейляны жүреги кюйдю, ётюрюкге юйренмеген жашым энди къайдагъысын окъуна жашырады деп. Хамид да баштёбен болду. Бютюн да бек от салгъан а жангы хапар болду.

Кюнлени биринде Абдуллахны эгечи жангы жууукъ юлюшю Тамарагъа тубеп къалды. Ол, бир кесек ичерек да болуп:

– Сени ананг мени къызымы кесине къарауаш этерге суйгенди, мен а андан акъыллыма: жашын этгенме кесиме къарауаш! – деп кюйдю.

Раузат, тынгылап къоялмай:

– Ол айтханынг? – деп сорду.

Бояубет Тамара, бютюн да бек кёлленип:

– Къайдады сизни жашыгъыз? Мени бла жашайды! – деп махтанды. – Анга керек туююлдю сизни юч къатлы тутмагъыгъыз. Мени къызыма да керек туюцюлдю. Аны бла алдаргъамы умут этген эдигиз аланы? Алагъа жаздырсагъыз да бир иш юйню, кеслери оноу этерча, ансы. Айтама да, мени бла жашайдыла ала!

– Къалай сени бла? Бештауда саудюгерчилик этебиз дегендиле бизге уа.

– Ма алай! Эки фатар алып, ахча тёлеп нек турабыз дегенбиз да, бир фатарда жашайбыз тёртюбюз да. Саудюгерчилик дегенинг неди?! Сора мени къызым ол чалдиш суратлы машокла бла айланса сюерик эдигиз да?

– Кеси сайлагъанды ол жашауну, – деди Раузат. – Бизден киши айтмагъанды анга, алай бол деп. Не амал этсин школну бошамагъан къызынг?

– Башха мадар эте да билебиз биз. Къыйналмайбыз! Барлыкъ тьюйюлбюз аллыгъызгъа, гыржын туурам тилей. Къызымы уа сууукъ базарлада олтуртуп, ауруулу этмем, жаным барда. Тиширыу башха тюрлю мадар эте да биледи кесине, акъылы болса. Хау, акъылы болса, ол излерики тьюйюлдю аны, ахча кеси излерикиди. Аны ариулугъу бла...

– Бек тап окъуй тура эди Абдуллах, айтдырмай къоймай эсенг. Сени къызынг башы тубюне этди жашауун ансы. Энди сен да къошулгъан кёреме анга! – деп, бир бек чочуду Раузат. Аны да алай болуп, бюгюн болмаса, ким кёргенди. – Ариу, эриши эсе да, кесинеди. Не бир сейирлик билими, не бир иш усталыгъы, не жигерлиги болуп, айтдырмай къоймай эсенг, не намысы-сыйы болуп, аны бла махтансанг да, не билеим ансы. Бизден артыгъы – сенича анасы болгъаны. Намыс-сый дегеним а, аллайы болса, башхалагъа да берир эди. Болмагъан несин берсин. Ол жаны бла уа тюз кесинге ушайды къызынг.

Былайда Раузатны эсине анасы Абдуллахны машинасын ашдан-суудан толтуруп ийиучюсю тюздю. Сора ол была бла жашап, ол затланы да быллагъа ташып турады...

Бу дауурладан сора Абдуллахны излеп чыкыгъан къарындашы къууандырмады:

– Тапханма, – деди, мудах сёзюн созуп турмай, таукел болуп. – Анам, энди ол санга жаш боллукъ тьюйюлдю.

– Не телиле сёлешесе? Нек айтаса алай?

– Ол тюз жолдан тайгъанды. Полицияда ишлеген шуёхум, таныйса, Абдул-Керим, Абдуллах да, юйдегиси да наркотикле бла тутулгъандыла дегенди.

Сын къатып къалгъан эди Лейля.

– Сора... Не эте эдиле аланы уа?

– Сатхан, хайырланган.

Бир кесекден, эсин жыйып:

– Атагъызгъа зат билдирмегиз, – деди Лейля сабийлерине. – Кётюрлюк тьюйюлдю. Жюреги къарыусузду.

Аланы экисин да андан чыгъарып, Абдуллахны узакъ шахаргъа багъаргъа ийген эди къарындашы.

Алты айны ичинде иш хакъларын ары ётдюрюп тургъанларын айтмаса, башха жарсылулары да толу эди юйюрюню. Энди Абдуллах артха къайтырмы? Адам болурму? Махтау парадлада ал сатырда баргъан ариу жашны къадаары былай болур деп ким тура эди?

– Сен этдинг! – деп суюе эдиле къайынлары Лейлягъа. – Сен болмасанг, биз ол уятсызны тукъумгъа жууукъ юлюш болгъан угъай да, арбазгъа да къоярыкъ туююл эдик.

– Не затына жан аурута эдигиз? Жашыгъызгъа жан аурутсагъыз а, тели къатын бла тели киши? Аны къайгъысын этсегиз эди уа? Хоу, ёлтюрюр эди кесин ол пардак ючюн! Жумушакълыгъыгъыз келип неге тийгенин кёрдююзмю? Жашыгъыз наркоман, келинигиз наркоман, наркотикле сатып тутулгъанла...

Лейля бир кесек сёзге кшошулургъа кюрешсе да, не хау, не угъай деп, Хамид а тынгылай эди. Андан да кеп зат къалгъанын сезе болур эди.

Абдуллах саусузла юйюнде болгъанда, Халиматны да андамында, ол-бу машинада кёргенбиз деп, хапарла чыгъа турдула. Юйге келиб а кёрюмеди.

Ийнанмай эди ол хапарлагъа Абдуллах. Сора, чыдаялмай, ол тюрмеча жерден аякъ жолну терезесин алып къачды да, келди анга, аягъында да юйде кийген чарыкълары бла. Аны келтирген таксиге уа эгечине тёлетдирди.

Биягъы бугъуп, алдап, алай жашау этдиле экиси да, къайда болгъанларын билдирмей, кенгде, жууукъда эселе да.

Халиматны атасы Элдар жыгъылды да, тешекге тюшдю. Анга къарар адам болмай къыйналгъанда, къызын излеп сёлешди. Бармаса да, ким айып этерик эди, алай Абдуллахны атасы Хамид чыдаялмады. Жаны ауруп, Элдарны юйюне барды. Сора жууукъ юлюшюн больницагъа салып, кёрюрге, дарманын тапдырыргъа жорюп турду ары. Иегиси сынып, ёпкелерине кирген эди да, солууу къыйын эди. Ашы-сууу – жокъну орунунда. Этини къызгъаны кетмей турду сау айны. Лейля, ёмюрде сёлешмем деп тургъанлай, кеси сёлешди жашына:

– Келигиз, Элдар бек аманды. Атасы сауда жетсин Халимат.

Алай а ала аны ётюрюк къаугъагъа санадыла.

– Бош хахай этип айланмачыгъыз, анам, атам да, сен да. Халимат сёлешгенди атасына, – деди Абдуллах.

– Къалай сёлеширик эди сёз айталмагъан атасы аны бла? Кесинг бир ойлачы. Быллай бир уста болуп къалай къалгъанса сен ётюрюкге? – деп урушду Лейля.

– Врачына сёлешгенме, игиди дегенди дейди. Ма былайчыкъда турады кеси. Ийнанмай эсенг, кесинг сёлешчи Халимат бла, – деди жашы.

– Селеше турмайма мен анга. Ол да – бир ётюрюгю. Иги болса, сизни къозгъапмы айланырыкъ эдим. Ол да, сен да чыкъгъансыз адамлыкъдан. Уят деп да барды да! Андан къоркъмай эсегиз да, Аллахдан къоркъмаймысыз сиз? Ёле турады Халиматны атасы. Быллай кюнюнде туугъан атасын сурамагъан,

– Эндиге дери уа ким къоймай тура эди?

– Былай тюрт этип турсагъыз, мында жашауну жаратма-сам, сатып, кетип къаллыкъма. Шахарда юй алсам, игиди сизге да, бизге да.

– Хау, алай игиди. Къоркъутуп этеригинг а жокъду.

Ол керти да алай эди. Аманнга къоншу болгъандан къыйын иш жокъду. Бютюн да наркотикле бла къуру кеслерин угъай, тегерекни уулагъанла бла. Айхай, ол кендир берген иги тюш-лерин жашау суннганла кепдюле.

Биринчи заманда Абдуллах арбазда, юйде этиллик иш бла жубана турду, къоншуланы да ыразы этип.

– Ол кишиден туугъан а кълун хуржунуна сугъуп турлукъ туююлду, – дей эдиле бирле, аны махтай, хар не да тюзелирине ийнана.

– Былагъа кълшулгъан алгъа барырмы дейсиз? – деп, ар-сарлы эдиле башхала.

Халиматны тута-жибере турдула наркотикле бла. Машинала тохтамай жорюй, ол юй асыры кълйгъылы болгъандан, сабийлерине кълркългъан кълоншула жыйылып, кълйры да тарыгъыу кългълтла жазып, тынчлыкъл бермей эдиле да, шахарда кечинедиле энди ала бары да. Анда аланы ызлары артыкъл бек билинмегенча кълрюнсе да, керек адамла табадыла бир бирни. Юйлери уа сатылмагъланды.

Бир кюн Халимат бла Абдуллах кълоншу республикадан сатар затларын алып келе тургъланлай, тълдыла да, излегенлерин тапдыла. Олтурупдула экиси да. Алай а Халимат кълутуллукълду, барын да кесине алгъланды Абдуллах.

Селешеди анасына, эгечлерине, ол-бу керекди деп. Жатар жер сурайды, киер кийим излейди аладан кесине, бийчесине да. Биледи Лейля, анга жангыз жатхан жер жиберсе, аны бийчесине берип, кеси кълйналырыгълын. Сора иеди экисине да неден да эки юлюш.

– Сен аны ючюн нек жарсълса?! – деп урушадыла биягъл кълйынлары. – Жашынгы жашауун бузгъланнга нек жан ауру-таса?

Не айтсын? Ала тюздюле. Алай а жашыны жюреги байланган адамны, не тюрлю эсе да, тышындан урушса да, ичинден бир жары тюрталмайды.

Элдарны иесиз кълалгълан гитарасы уа артда юй башында чардакълдан чыкългъланды. Аны ары, баям, Мамма букълдургълан эди, жашы тутулгъланда, Миналданны кълзюне илинип, жили-тып турмасын деп.

Тазалап, жангылдан лак сюртуп, салгълан эди да Абдуллах, турады юй мюйюшюнде шошчукъл, кесинг кетип, мени мында

къойгъанса деп, иесине ёпкелегенча. Нек эсе да «сатыучула» анга тиймегендиле.

– Мен эр кишиме, олтуртсала да, анам. Терсликлерими билеме. Халиматны уа къутхарыгъыз. Болушугъуз анга. Ол мында къыйналгъан этеди, – деп тилейди Абдуллах.

Сейир тюшле кёреди ол тузакъда сюд аллында тургъан жеринде. Кюн таба кетип барады кёз аллында Халимат, къызыл жыйрыкъ да кийип. Къызыл алапат жарашады аны кюнде кюйгенча ариу бетине. Барады ол, хауада шош атлай, аяз эркин этеклери, женглери бла ойнай. Абдуллах а не чабады, не чабады, ызындан жеталмайды. Халимат бирде артха бурулуп къарайды, келемисе дегенча, ариу ышарып. Бир затла айтады, алай аны ауазын аяз башха жанына алып кете болур ансы, сёзлерин эшиталмайды Абдуллах.

Абдуллахха ансыз дуня тарды, магъанасызды, къыйматсызды.

Болурму бу эки жаш адамгъа эсеп? Аны айтхан къыйынды. Жашауда сынай келген затлары бирде ёрге чыгъарадыла адамны, бирде энишге батдырадыла. Былагъа сезим байламлыкъ берген Аллах аланы тюзетирге да боллукъду. Жалан да жаш адамланы кёллендирген, игиликке итиниулери, жашаргъа талпынууларын уятхан бир магъаналы шарт болургъа керекди бу уллу жерни юсюнде. Аман ишлеге бла ахшылыкълагъа, ёлюмге бла жашаугъа, сюймекликге бла кюйюклюкге, урушха бла мамырлыкъгъа – неге да болады сылтау дуняда. Хар нени да кеси кезиую. Бу эки жаш адамны араларындагъы сюймекликни хатерин этип, аны Аллахдан келгенин билип, башха дауланы, сёзлени, ишлени – хар нени да эритип, кюрешеди Абдуллахны уллу юйюрю аланы ангыларгъа, къорургъа, къуарургъа. Ким биледи, кимни къолундады насып деген къанатлы.

МУССАНЫ АЧЫКЪ ДЕФТЕРИ

Багъалы окъуучу, Дудаланы Муссаны бу биринчи китабы болса да, авторну фахмусун суйгенле аны чыгъармачылыгы бла эрттеден танышдыла. Муссаны илму статьялары, назмулары, интервьюлары тюрлю-тюрлю журналлада, газетледе басмалана тургъандыла. Бир къауум назмулары уа «Алтын тизгин» («Золотая строфа») деген халкъла арасы эришиуню сайлама жыйымдыгына къошулгъандыла. Аны айтханым, Мусса назмучулукъ ишге жангы къошула турмайды – чыгъармачылыкъ жолу школ жылларындан бери юзюлмегенлей келеди.

Белгилисича, жазуучуну чыгъармачылыгы бла жашау жолу бир бирлери бла къысха байланып, бири биринде кёрюне, таныла туруучудула. Дудаланы Мусса совет къыралда тууса да, орта школну бошап, уллу жашаугъа чыгъар кезиюу къыралны чачылгъанына тюшгенди. Эски оюлуп, жангы къуралгъынчы ётген жыллада къуралгъан тёлюге «ажашхан тёлю» деучюдюле. Алай болса да, Муссаны уллу юйдегиден (14 башлы) чыкъгъаны, сабийликден миллет адетледе, муслийман иннетде ёсгени аны битеу жашауна деменгили ёзек болгъандыла. Талай жылны узагъында Ючкекенде, Назраньда, Черкесскде динден терен баш билим алгъандан сора, Красный Курган элни иймахатыбы болуп ишлегенди.

Элчи иймамланы ана тилде ууаз бергенлерине ким да суйюнюрчады: тиллери – бай, сёзлери – кесгин, фикирлери – терен! Сёзсюз да, ана тилни таза эм да терен билгени Муссагъа да болушханды. Билими, тили, фахмусу да болгъан адам бир сафха

бойсунмаучуду – ол жашауну не жаны бла да тинтирге, жангы жолла излерге суюди. Ма ол излеу эм ахыры Муссаны чыгъармачылыкъ жолгъа келтиргенди. Болса да, иймамчылыкъ сынамы авторну хар тизгининде, оюмларында эсленнгенлей турадыла – аны поэзиясы эм алгъы бурун дидактикалы оюмладан согъулупду.

*Ай, келигиз, кесибизни онглатмайыкъ:
Бабаланы мамалагъа хорлатмайыкъ,
Эсибизни кеси къолдан ёлтюрмейик,
Асланланы киштик аида ёсдюрмейик,
Ёзюбюзню, сёзюбюзню унутмайыкъ,
Бёрюбюзню, тюкю кибики, улутмайыкъ...*

(«Ачыкъ дефтер»)

Авторну миллет адетлеге жораланнган назмусунда да кёруге боллукъбуз «устаны тынгысыз ауазын»:

*Ат берсенг, жюген да бер,
Башсыз атдан не файда?!
.....
Къыз кёрсенг, ызы бла кёр
Таулу къызны анасын;
Андан созмайын эсгер
Ийманы бла такъуасын...*

(«Ат берсенг, жюген да бер»)

Мени сартын, Дуда улуну тамсиллерин да аны дидактикалы оюмлары туудургъандыла. Тамсиллени юсюнде артыкъ эс бёлюрге суюгеним – аланы тил эм да суратлау кючлери бир бирлерине тенгши базман болуп тургъанларыды.

*...Ёмюрледен да мен билип,
Аскер бёлекча тизилип,
Жюрюселе да баппушла,
Сюрюу бла учмайла къушла.
.....
Багуш тюнде жатса тюзлюк,
Неге жарайды кёпчюлюк?!*

(«Къуш бла тауукъну тамсили»)

Дуда улуну фахмусу поэзияны жангыз бир лагъымына таянып къалмайды – дидактикадан сора да, граждандан эм да суюмек-

лик лирикасы, тамсиллери, алгъышла... Школ жылларында орус литератураны классиклеринде ёсген Мусса, студент заманында Шаркъ адабиятны (артыкъ да бек арап поэзияны) тенгизине кёмюледи. Ол шекелли танышыула кёп затха юйретселе да, жангы бояула, жангы ачхычла берселе да, автор бир заманда да миллет къарамдан, аны суратлау белгилеринден таймайды.

*...Ёлчелейме десем, билалмам
Бир тамычы сютюне ёлчени,
Бир жангыз жукъусуз кечени
Тёлеуюн бералмазма тамам.*

(«Ананы борчу»)

Жарсыугъа, бюгюнню адабиятыбызда тилни терен билгенле, аны суратлау кючюн, мадарларын сезгенле аздан аз бола барадыла. Бирсиле уа, башха миллетледе жюрюген суратлау белгиле бла орунсуз хайырлана, айтылгъанны магъанасыз окъуна этип къоюучудула... Дуда улуну чыгъармачылыгъында мени эм бек къууандыргъаны – миллет идиомала бла, суратлау юлгюле бла, сыфатла бла тамам уста хайырланады. Муссаны лирика жигити къарачай тилде сёлешген бла кълмай, къарачайча да айтады!

*Тулпар кёрюнюп кесине,
Айгъаулуд телисине...
.....
Мени сыйлы тюкюрюгюм –
Шохха – дарман, жаугъа – ёлюм...
.....
Суугъа баргъан жолну жабып,
Кимни жутуп, кимни кзабып...*

(«Кеселеккени хапары»)

Дудаланы Муссаны басмагъа хазырланган назму жыйымдыгъыны кёл жазмасын окъугъанда, кёлюме эм биринчиге: «Маша Аллах! Халкъыма жангы поэт, бишген поэт кшошулду... Ана тилиме тынгысыз гёзет этерик энтта бир жакъчы тууду!» – деген сагъыш келген эди. Муссагъа алгъышым а – Аллах фохмунг бла толу, эркин хайырланыр насыпны берсин, ызын кълалын этсин!

АКЪБАЙЛАНЫ Харун,
РФ Жазыучуларыны союзуну члени

ДУДАЛАНЫ Мусса

* * *

Ана тилим,
 Ата журтум,
 Туугъан элим,
 Тышыр отум,
 Жаугъа къоюп,
 Къачмаз чегим,
 Бетин жоюп,
 Сатмаз тенгим,
 Сабийликден
 Ёсген арбаз,
 Къаннга сингнген
 Белляу ауаз,
 Бешигимде
 Ичген сютюм –
 Ёмюрюме
 Ичги сюдюм!
 Чайыр ийис,
 Къочхар мюйюз,
 Ала кийиз,
 Окъа кюйюз,
 Жюрек тилек,
 Къуран аят,
 Къарнаш билек,
 Эгеч уят,
 Устазларым
 Берген билим,
 Ауазлары
 Сингнген алим,
 Сабий дауур,
 Ачыкъ дефтер,
 Ана бауур,
 Къоншу хатер,

Тукъум тамгъа,
 Ётген ёмюр,
 Жандан жаннга
 Элтген кёпюр,
 Къонагъыма
 Кесген къоюм,
 Къууанчыма
 Этген тоюм.
 Жангы юйге
 Кирген келин
 Жарыкъ кюннге
 Келсин дегин,
 Алгъыш айтхан
 Сыйлы къартла.
 Кёрден къоппхан
 Сибил нартла,
 Желни жетип,
 Озгъан атым,
 Жюрегимден
 Жазгъан хатым,
 Тёлюлеге
 Къояр сёзюм,
 Терслигимден
 Тъяр тёзюм!
 Кюмюш кюзгюм –
 Минги таум,
 Жюрюш юлгюм –
 Къарча къауум,
 Кеси этим –
 Таулу миллет,
 Керти бетим-
 Ёзден адет!

* * *

Сенден – къозу, менден – улакъ,
Алай къуарбыз сюрююню.
Сенден – чалгы, менден – оракъ,
Ойнай чыгъарбыз дюрюню.
Сенден – басха, менден – сенек –
Ийнан, дырын жерде жатмаз.
Арымай-талмай кюрешсек,
Бизни киши да жеталмаз.
Сенден – кырдык, менден – гырмык,
Желден тыярбыз гебенни.
Сенден – оноу, менден – улоу,
Элге жыярбыз биченни.
Сенден – четен, менден – гетен,
Көгет жыярбыз терекден.
Сенден – челек, менден – кюрек,
Гардош къазарбыз кёбюрек.
Тамам болса уа къазыллыкъ,
Къышха хазыр этип азыкъ,
Андан-мындан жыйып халкъны
Къуарбыз биз жармалыкъны.
Сенден – шайлыкъ, менден – айлыкъ,
Экибизден кетмез байлыкъ.
Сенден – арпа, менден – арба,
Сенден – нартюх, менден а – гюх.
Сенден – чёмюч, менден – кёрмюч,
Сенден – согъум, менден – лёкъум,
Сенден – бир къой, менден – бир къой,
Бизде тишликни¹ къой да къой.
Сенден – гыржын, менден – хычин,
Сенден – бёрек, менден – ётмек,
Сенден – сохан, менден – сахан,
Сенден – аякъ, менден – гоппан,
Сенден – къуйрукъ, менден – къорлукъ,
Сенден – къууут, менден – жууурт,
Сенден – айран, менден – татыран,
Сенден – суулукъ, менден – тузлукъ,
Сенден – сохта, менден – жёрме,
Сенден – баста, менден – сюзме,
Сенден – къаймакъ, менден – къыймакъ,
Сенден – къалакъ, менден – бишлакъ,
Сенден – уууз, менден – хантус,

¹ *Тишлик* (къарач.) – шишлик.

Сенден – кърмач, менден – къалач,
 Сенден – чолпу, менден – къашыкъ,
 Тепси толду, бери ашыкъ.
 Сенден – алгъыш, менден – сагъыш,
 Сенден – тилек, менден – билек,
 Сенден – ушакъ, менден – къошакъ,
 Сенден – жомакъ, менден – къулакъ,
 Сенден – элбер, менден – жёнгер,
 Сенден – хапар, менден – ийнар,
 Сенден – оюм, менден – оюн,
 Сенден – юлгю, менден – кюлкю,
 Сенден – жазма, менден – басма,
 Сенден – айтым, менден – хатым,
 Сенден – бир кюй, менден – эжиу,
 Озгъан кюнлени эсгериу.
 Сенден – накъут, менден – налмаз,
 Алай бла тил унутулмаз.

АНА ТИЛИМ

Къадау таш бла бийик кёкден жерге эннген,
 Уллу Камдан, Къобан суудан эмчек эмген,
 Минги таугъа ат белинде сермеп миннген,
 Ана тилим, санларыма къанлай сингнген.
 Атилланы жылкыларынын сюрюп озгъан,
 Чингисханни буйругъуна ярлыкъ жазгъан,
 Итил сууну жагъасында къазан асхан,
 Ана тилим, жюрегиме мухур басхан.
 Жибек Жолда миллетлеге тилманч болгъан,
 Туркистанни байрагъына къумач болгъан
 Хазналарынг, жаухарларынг – къулач толгъан,
 Ана тилим, жюрегиме жубанч болгъан,
 Кезиуледе Къытай Хуна тыялмагъан,
 Ёсюмюнгю тар бууунга жыялмагъан,
 Чомартлыгъынг тауусулмагъан, не талмагъан,
 Ана тилим, ёзегиме – таймаз дагъан.
 Ай, келигиз, кесибизни онглатмайыкъ,
 Бабаланы «мамалагъа» хорлатмайыкъ,
 Эсибизни кеси кълдан ёлтюрмейик,
 Асланланы киштик ашда ёсдюрмейик,
 Ёзюбюзню, сёзюбюзню унутмайыкъ,
 Бёрюбюзню тюлкю кибик улутмайыкъ,
 Тилсиз акъмакъ керти оноу этелмез!
 Дисней бапнакъ таулу къушну жетелмез!

КЪУШ БЛА ТАУУКЪНУ ТАМСИЛИ

Тауукъ кёкде учхан къушха
Этди кёлю бла гурушха:
– Нечик халкыгъа къайырылып,
Жамауатдан айырылып,
Кесинг учаса бийикде,
Зауукъ тапханча ол кёкде?
Ийнан, бизде да бард жашау,
Эркин – ичги была ашау.
Бизге адам тепсисинден
Беред хантны игисинден.
Келсенг а бир кюн къонакыгъа:
Шорпа къуярбыз табакыгъа,
Сюйсенг – челек толу помой,
Сюйсенг – палау, сюйсенг – жаркой,
Сюйсенг – ауланмагъан бишлакъ,
Сюйсенг – хызен бла доширак,
Сюйсенг – чара бла хуппеги,
Къуру суудан – кёпге иги.
Аны бла кълмай гамайып,
Артдан этмез ючюн айып,
Сыйлай сенича жаш-къушну,
Бирден кълзарбыз багушну,
Анда тири кълмылдасакъ,
Эркинди кълурт бла къламыжакъ.
Бийченг да ол ашдан кълабар,
Кюннге эки гаккы табар,
Аны бла кълуш юзюк айныр,
Таугъа-тюзге да жайылыр,
Кёлюрсе, бир сафда кълушла,
Бирде уа кълаз бла баппушла,
Аскер кибик тизиллешип,
Суугъа жюрюрле бирлешип.
Тозайтма, жаным, кёлюнгу,
Сени саулай да телюнгу
Жарыкъл жолгъа тюзетирге,
Адеп-намыс юйретирге
Бизде да барды бир гиназ –
Гугурукку улу Хораз.
Кёлрсенг эд сен аны кесинг,
Чартлап чыгълар эди эсинг.
Анда уа барды бир чырай,
Тюгю алтынча жылтырай,
Томуроу бычхыча тарагълы,

Къопхан ырхыча тамагъы,
Анда билим, анда фахму,
Айтхан сёзю – таза назму.
Чынгап къонса уа чалманнга,
Ушайды шашмайын ханнга,
Кёпчюлюкден къанат алгъан:
Жашау юлгюбюз – Хоразхан!
Ол къуш ашыкъмай, тынгылап,
Анга былай берди жууап.
– Айхай, бийик уча билсенг,
Айгъа ёшюн бла тирелсенг,
Булугланы ёресинде,
Умутланы тёресинде
Бошлап жюрек къууатынгы,
Эркин жайып къанатынгы,
Желде суудача жюзелсенг,
Къабынынгы да юзелсенг
Жаллы бёрюню ауузундан,
Къанлы жауунгу ызындан
Жаннган шибиляча сюрелсенг,
Меннге айып этмезенг сен.
Угъай, кесимча къалайым
Шорха сууладан тояйым,
Жангыз тутсам да башымы,
Дамсыз жутсам да ашымы,
Талпып хантны игисине,
Тюшмем адам тепсисине.
Дагъыда, ой, айналайым,
Бир зат айтып къутулайым.
Гугурукдан туугъан Хораз
Меннге къолай устаз болмаз.
Аны болса да хан аты,
Кёкде тутмазды къанаты.
Ханнга тергей эсе кесин,
Ол тюлкюге бир тюбесин
Халкъдан юркюп къачхан тюлкю,
Анга берир жашау юлгю.
Ёмюрледен да мен билип,
Аскер бёлекча тизилип,
Жюрюселе да баппушла,
Сюрюу бла учмайла къушла.
Кезиу жетгинчи бошаргъа,
Бир зат излейме къошаргъа:
Багуш тюпде жатса тюзлюк,
Неге жарайды кёпчюлюк.

ТАУУКЪ БЛА ТЕРМОМЕТР

Тауукъ аман кюннге к'валг'анд,
Сатып термометр алг'анд.
Андан б'елалмай саг'ышын,
Рахат ашамайды ашын.
Тангнга жук'ламайын чыг'ад:
Неге жарай болур бу зат!?
Кюндюз симпозиум к'урап,
Сорууна излейд жууап.
Битеу таныш к'анатлыдан,
Элни жашы бла к'артындан,
Тинтиу эте, кюню озад:
Неге жарайды ма бу зат?
Алай а бармайды иши.
Толу айталмайды киши,
Ачык'лаялмайын кесгин
Ол зат неге кереклисин.
Кыскыныкга к'алып миллет,
Чыпчык' жыйын саг'ыш этед;
Кими жыялмайын эсин,
К'ашып турады желкесин,
Кими мангылайын к'ашыйд,
Кими сыртын ташха ышыйд,
Кими ары-бери атлайд,
Кими, тохтамай, к'анк'ылдайд,
Кими к'ачад, кими учад,
Кими башын к'умг'а чанчад,
Кими, к'озг'ап т'егерекни,
Тюйюп буруну бла терекни,
Жууап табалмай кюрешед,
Мындан озса, башын тешед.
Жангыз к'епню к'ерген к'арг'а,
Соруу бергенди тауук'г'а:
– Сен нек, олтурмай, орунунгда,
Халк'ны к'ойг'анса оюннга,
Ашынгмы жетмейд аллынгда,
Сууунгму жетмейд мыйынгда,
Ол бош затны ангыларг'а,
Уллу айтханнга тынгыларг'а?!
Ма бюгюн кибик эсимдед,
К'орамай, таймай к'езюмдед:
Сени ананг саулай кюню,
К'язып тург'ан эди кюлюню

Кесин тыялмай, ёрелеп,
 Анда будай кюлте излеп,
 Арпа кёргюзтюп кёзюне,
 Тюйну келтирип эсине,
 Алай а барыны орунуна
 Бичакъ тапхан эд боюнуна.
 Айтхан сёзюмден магъана –
 Халкъны боямайын къаннга,
 Бу кыйынлыкъ берген затны,
 Тыяр ючюн зарауатны,
 Къоншу стауатха атайыкъ,
 Кече рахат бир жатайыкъ,
 Кюндюз эркин ашдан тоюп,
 Артыкъ къайгъыланы кёюп,
 Къазауатны къоратайыкъ,
 Алгъын жашаугъа къайтайыкъ.
 Къаргъа сёзюн бошагъанлай,
 Гугук жетип шибилялай,
 Термометрии къоратды,
 Элтип къоншу кёошха атды.
 Кесин тыялмагъан анда,
 Башын тешерча армауда.
 Аны бла халкъ тынчлыкъ тапды,
 Жырчы да дефтерин жапды.

ЁГЮЗ БЛА ЭШЕК

Ишлей тургъанлай дырында,
 Тохтап жарны кыйырында,
 Солуу алыргъа бир кесекге,
 Ёгюз айтханды эшекге:

– Харип кёреем сен тамам;
 Ишинг – халал, этинг – харам,
 Ашынг – менден къалгъан мулхар,
 Атынг а – тоймагъан мухар!
 Ишлеп турсанг да тохтаусуз,
 Жюгюнг – ауур, хакъынг – учуз,
 Халинг – бузгъа тирелгенлей,
 Тели башынг тюйюлгенлей,
 Ётюп барады ёмюрюнг,
 Къалай да келмейд ёлюрюнг?!

– Разыма, жюйюсхан Ёгюз!
Кертиди хар бир сёзюгюз.
Тели башы да туююлген,
Къамичи, таякъ бла сюрюлген,
Ауур жюкге да жегилген,
Жарлы, харип да – бары мен.
Алай, сизни бийикликге,
Сёзюм тийсин игиликге,
Бир зат келед ангылатырым –
Мени сыйлы ийнаралым,
Жардан ары жанласагъыз,
Сизни сыйлы санларыгъыз
Артдан тюшмез эдиле жюкге
Мени кибик бир эшекге.

– Къарачы бир бу эшекге,
Тешик кюлгенча эшикге,
Меннге самаркъаула айтад,
Субординация къайдад?!
Женгил эсгерчи кесинги,
Мюйюз тешгинчи прессинги!

– Алайды, жюйюсхан Ёгюз!
Узакъ болсун ёмюрюгюз!
Сизге мени кибик бир жан
Суююп этеди жалыннган!
Сагъыш этип, ангыласагъыз,
Сизни алтын туягъыгъыз
Жардан ары тайып кетсе,
Ол бийикден жерге жетсе,
Саулай миллет къалыр ёксюз,
Сизни кибик патчах ёгюз,
Сизнича мюйюзлю гиназ
Бизни журтда артдан туумаз!

– Бусагъатлай, бир ишексиз,
Къаллыкъды халкъ бир эшексиз!
Бери къарачы, бу кёкбаш
Сабаныма атады тап!
Къайда сенича телиге
Мени акъыл бла жетерге!
Мени адам кеси сыйлайд –
Ашыкъмай сыртымы сылайд,
Мирзеу, жарма да къапдырад,

Бичен, салам да тапдырад.
 Къарыным хар кюн да тойгъанлай,
 Жашайма мен, ойнагъанлай.
 Неге сенича бир зыккыл,

Меннге былайда төгед акъыл?
 Дагъыда бир сёзле айта,
 Тауну-тюзю да сагъайта,
 Ёгюз кесин гюрюлдете,
 Тёгерекни кюкюрете,
 Ёрге чынгай, жерни къаза,
 Чексиз къарыууна база,
 Хайнух кибик бурулгъанлай,
 Тамам керти къутургъанлай,
 Жардан тайды да къуюлду,
 Аны бла боллугъу болду!
 Ёгюз мыллыкны баласда
 Тартып стауат таба хансда,
 Къулакълары да къымылдай,
 Эшек барады гырылдай:
 – Айтсанг а, ненгди менден такъыл,
 Эшек маталлы терсакъыл?!
 Нени айтдыңг, нени къойдунг
 Тишинг бла терими сойдунг,
 Сёзюнг бла жанымы талай,
 Да эшегимча жат алай!!!
 Айтханыма къулакъ ийсенг,
 Ма бу кюннге къалмаз энг сен.
 Кючлю болсанг да сен сёзсюз,
 Халинг – тохтамагъан ёгюз!
 Мени этсенг да хыликке,
 Атып турсанг да элекге,
 Эшек жолун билип атлайд,
 Жерни жумушагъын сайлайд,
 Мени жарма бла семиртип,
 Эркин мирзеуден эсиртип,
 Адам улу артдан соймаз;
 Билдингми, сен буруутыймаз!

КЕСЕЛЕККЕНИ ХАПАРЫ

Узун, узакъ заманлада
 Чегет къыйырда, талада

Ташха минип, кеселекке
Халкъны эте эд селеке.
Тилин къамичича ойната,
Къанын къазанча къайната,
Кимге бедиш, кимге айып,
Уста тизе эд, къадалып:
Меннге бир айтыгъыз, къайдан,
Ёле тургъанлай къызбайдан,
Кесин патчах этед аслан,
Меннге болурму ол базман?
Къаплан – сары-къолан киштик,
Кёргюзтмей бир да кишилик,
Терек тюбюнде хурулдайд,
Къанау жырчыкъла мурулдайд.
Айю, менден уялгъандан,
Айла бла чыкъмайд уядан.
Жаны кетип табанына,
Ол таянад аманына.
Ол бөрю уа неге ушайд?!
Битеу да нервамы бошайд,
Тулпар кёрюнюп кесине,
Айгъа улуйд телесине.
Жилиянлагъа да бард дауум,
Ангыламайд чырт да бу къауум:
Мени сыйлы тюкюрюгюм –
Шохха – дарман, жаугъа – ёлюм,
Ала меннге тюбеселе,
Менден медет излеселе,
Ангылап, кесек къарыуларын,
Кючлю этерем ууларын!
Сёзню тайдырмай айтыргъа –
Душман халкъны тыйса таргъа,
Жангыз кесимме сиреллик,
Жаугъа ёшюн бла тиреллик.
Кюнле ёте, айла кете,
Миллет жумушларын эте,
Кеселекке да гырылдайд,
Къышны ызындан келеед жай.
Алай а бир кюн чегетде
Битеу басма бла газетде
Къуугъун хапар чыкъгъанды терк:
Къобан боюнунда сарыубек
Къорамаздан стауат салгъанд,
Жаныуарланы жанын алгъанд.

Суугъа баргъан жолну жабып,
Кимни жутуп, кимни къабып,
Халкъгъа дуния бла бир заран
Салып турады ол жаман.
Аман хапар жайылгъанлай,
Ташха минип биягъынлай,
Бизни эски танышыбыз
Бир жеринден болгъанды быз:
Къайдан чыкъгъанды бу тажал,
Замансызлай кюсеп ажал?
Тауну-тюзю да шашдырып,
Кесин меннге ушашдырып,
Къойдан жууаш, къоянжюрек,
Аты болса да сарыубек,
Битеу санын, кёзюн-къашын,
Къуйрукъ учун, белин-башын,
Жерде тутхан аякъларын,
Тишден толу жаякъларын,
Менден этгенди плагиат,
Къайда намыс, къайда уят?!
Угъай, тынгылап а тёзалмам,
Къайдад гидам, къайда къамам?
Женгил башын чартлатайым,
Жорукъ бла жол ангылатайым!
Алай айтды да, хадауус,
Арымай-талмай, тохтаусуз,
Къобан боюнуна жетишди,
Къанлы жауу бла тюбешди.
Аны кёзю бла кёргенлей,
Табан тюплери тютюнлей,
Сыртын буруп, къоркъуп къачды,
Халкъгъа битеу чийин ачды,
Аны бла къалмай ол къутсуз,
Турады энди къуйрукъсуз...

ЖУБУРАНЧЫ

Эртте, эртте, эрттеледе
Уучу жашай эд бир элде,
Къолда уста тутуп ушкогун,
Жерге тюшюрмеген огъун.
Къолу – къаты, кёзю – жити,
Минер аты, эгер ити

Нёгер болуп биргесине,
Къоркъуу келтирмей эсине,
Дунияны тауун-тигин,
Алашасы бла бийигин,
Арымай-талмайын аулап,
Кийик жаныуарланы уулап,
Узакъ стауатланы жокълай
Бёрю жыйындадан жакълай,
Керек болса бетден бетге,
Тюбей эд, къоркъмай, айюге.
Аны керти жигитлигин,
Тирилигин, житилигин
Миллет, тюшюрмей тилинден,
Юлгю орунуна жюрютген.
Алай, кете бара жылла,
Ушкогун хыры тауусула,
Бир шыхыртсыз къартлыкъ жетди,
Учубузну муккур этди,
Тобукълагъа сингип сууукъ,
Къолу болуп къалтырауукъ,
Эки кёзюн басды да ау,
Атдан тюшюп, болду жаяу.
Уну кёюп, юйге бегип,
Алай андан да эригип,
Рахат туралмайын жүрек.
Излей келип бир кечинмек,
Башха бла болмай жубанчы
Учу болгъанд жубуранчы.
Элге тюшсенг, анда-мында
Аны кёрлюксе орамда,
Мюйюш-мюйюшлени сакълай,
Ётгенлеге кесин махтай,
Адамланы аллын алып,
Хапар айтады, къадалып:
– Къалай къазма чычханланы,
Жубуранланы, лобанланы
Лагъым табып къоратыргъа,
Кимге тежейди къарантха,
Кимге дауур этдирирге,
Кимге карбид эритирге,
Кимин къапхан бла тутдуруп,
Кимин газдан тунчукъдуруп –
Дагъыда жюз тюрлю мадар
Къыза кетсе сениге табар.

Жолда анга тубегенден,
 Миллет кесин сакълайд бирден,
 Чартлапа чыкъса уа аллынга,
 Кими керти ачыулана,
 Анга тохтамайын ётед,
 Кими сёлешмейин кетед,
 Кими къозуйду да, кюлед,
 Мени уа жүрегим кюед:
 Кесим болмазмамы алай
 Жылым къартха айланганлай!?
 Къарап, керти да кёлүмден,
 Аллахымдан тилейме мен:
 – Атдан тюшер кюнүм келсе,
 Белим оракъча бюгюлсе,
 Артдан миндирме эшекге,
 Халкъгъа къоюп кюлкюлюкге.

БАРГЪАН СУУ БЛА ЖАЛГЪАН СУУ

Баргъан суу бла жалгъан суу
 Жолда тубешдиле,
 Баргъан суу бла жалгъан суу
 Бирге сёлешдиле.
 Алгъын сорду жалгъан суу,
 Баргъан суугъа къарап:
 – Къайсы жерден чыкъгъанса,
 Былай гузабалап?

– Минги таудан келеме,
 Къанга буздан эрип,
 Таудан тюзге энеме,
 Ташла бла секирип.
 Суйсем, ойнап кюлеме,
 Сабийча шырылдай.
 Суйсем а, сюзюлеме
 Чачын тёкген къызлай.
 Къарыу алып, къызсам а,
 Чапхан атны оза,
 Кюзгю кибик тазама,
 Намыс кибик – таза.

– Тюзге жетгенсе энди,
 Ашыкъмайын атла,

Къыйын кюнюнг келгенди,
Аны кесгин ангыла.
Тиксиз жерде чабалмай
Тохтарды жүрүшюнг,
Адам улу тоялмай,
Алырды юлюшюн,
Илипиннге кетерсе,
Эслемей бурулуп,
Къумлу жерге сингерсе,
Атынг-чууунг къуруп.

* * *

Акъыл, жетсе да гъаламны
Бирден жети этегине,
Къуллукъ этсе да адамны
Битеу жашау керегине,
Жюрек излейди жюрекни.
Тамам муратына жетгинчи,
Талпып тилейди тилекни
Сюйген жюрекге тюбегинчи!
Байлыкъ, аямай, инсанны
Борчун алтын бла телесе да,
Кесин тохтатмайын аны
Дарий къумачха белесе да,
Жюрек туралмайд жюрексиз.
Къайгъысындан тынчлыкъ табалмайд,
Жюрек тоялмайд жюрексиз,
Ёмюр суусабын къандыралмайд.
Заман сепсе да тапланы
Кёпню кёрген кёкюрекге,
Анга салгъан жараланы
Жюрек кечеди жюрекге.
Жюрек сарнайды жюрексиз,
Таша жилямугъун тыялмай,
Жерни тырнайды ол кемсиз,
Да не этсин, жарлы, жилямай?!

АНАНЫ БОРЧУ

Къайтарама десем, табалмам,
Биринчи тылпыуну багъасын,
Анама жашауну саугъасын,
Ызына къайтарып бералмам,

Ёлчелейме десем, билалмам.
 Бир тамычы сютюне ёлчени,
 Бир жангыз жукъусуз кечени
 Тёлеуюн бералмазма тамам.
 Саулугъун къайтарыргъа атласам,
 Муратха жетдирирми жолум?!
 Ол мени къарыусуз «сау болум»
 Базманда тарталырмы аслам?!
 Тауусуп, таркъайырды хазнам
 Тенг болалмай аны къачына,
 Балангы къайтармаз борчуна,
 Разы бол – деп тилейме, анам.

АНАЛАГЪА

Жаны саулай, сыйлагъыз ананы,
 Ёлюм жетип, эки араны бёлгюнчю.
 Топуракъ басхан къабыр къангаланы,
 Къолунг тутуп, эки кёзюнг кёргюнчю.
 Узун, узакъ салып болжалланы,
 Этер ишни артха къоюп, создурмай
 Сайлап, ариу чакъгъан гоккаланы,
 Аналагъа жетдиригиз, оздурмай.
 Къырау сокъур болгъунчу кёзлери,
 Къулакълары сангырау болуп къалгъынчы,
 Юслеринден кетгинчи эслери,
 Ажал жетип, жашауларын алгъынчы,
 Ашыгъыгъыз: «Анам!» – деп, къучакълап,
 Жюреклерин нюрден толтуругъа,
 Хар кюн сайын, унутмайын жокълап,
 Къатларындан кеталмай туругъа.

* * *

Ат берсенг, жүген да бер,
 Башсыз атдан не файда?!
 Къош анга нохта бла жер,
 Тау адетни жойма да.
 Къыз кёрсенг, ызы бла кёр
 Таулу къызны анасын,
 Андан создайын эсгер
 Ийманы бла такъуасын.
 Къуру къолгъа ёмюрде

Къуш да келип къонмайды,
Намыс болмагъан жерде
Насыбынг да болмайды.
Эт салсанг, шорпа да сал,
Тузлукъну да унутма,
Гыржыннга да сен узал,
Берекетни къурутма.
Къыз сайласанг, къарап ал
Тийренге келиширин,
Атанг бла анангы
Сёзюне ийлеширин.
Къуру къолгъа ёмюрде
Къуш да келип къонмайды.
Намыс болмагъан жерде
Насыбынг да болмайды.
Бёркюнг болсун башынгда,
Къама болсун белингде,
Билегинг – къарнашынгда,
Бюсюреуюнг – элингде,
Керти керек кюнюнге
Тенгинг сатып къоймасын,
Бир осал да юйюнге
Ожагъынгы оймасын.
Къуру къолгъа ёмюрде
Къуш да келип къонмайды,
Намыс болмагъан жерде
Насыбынг да болмайды.

АЛГЪЫШ

Тап айтдыгъыз, тамата,
Айтылгъанла келсинле,
Жыйылгъанла арада
Бары «амин» десинле.
Баш тилерим-иннетим –
Онглу болсун миллетим.
Андан сора тилерим –
Жашнасын туугъан жерим.
Энтта къайтып айтырым –
Къарачайым, Малкъарым
Тилин-динин сакъласын,
Сууун-жерин жакъласын,
Къууанч согъум къакъласын,

Жангы отоу акъласын,
Насып къышпа къатласын,
Намыс жолда атласын,
Чемер чалгъы тапласын,
Такъуа кийим къапласын,
Кюмюш къама байласын,
Тюз тамата сайласын,
Алгъыш аякъ кётюрсюн,
Жюз ёмюрню ётдюрсюн,
Зарлыкъ оту жукълансын,
Ким да бизге сукълансын,
Асыры да кёп жаншадым,
Муну бла бошадым.

* * *

Айхай да, билеме, билеме,
Айтыр сёзюмден ёнгелеме
Ташда да ёседи терек,
Башдан а ёреди жүрек.
Айхай да, кесим сынагъанма,
Толу ажымсыз ангылагъанма –
Жашлыкъ женгдиред къартлыкъгъа,
Кеме да минед къайыкъгъа.
Кёрлюкме, мычымай кёрлюкме,
Бурунум бла, барып, тюртюллюкме –
Саулай жашауум – бир ёмюр,
Жангыз такъыйкъа кёрюнюр.
Излейме, къуру да излейме
Керги да кёлюм бла тилейме:
– Этген жеримде асылыкъ,
Саулай миллетден разылыкъ!

* * *

Айтханыма, этгениме
Къуру да, таймай, биргеме:
Эки элек, эки базман,
Бири – миллет, бири – заман.
Жерни бийи бла ханындан,
Дунияны патчахындан
Сыйлы кёрлюк эки адам:
Бири – анам, бири – атам.

Хакъны тохтамай жакъларгъа,
Ётюрюкню чачакъларгъа
Эки къамамагъан къамам:
Бири – къагъыт, бири – къалам!.

* * *

«Кёз – къызбай, да къол – батыр,
Хайда, жашым, бел къатдыр!» –
Деп, ишден туракъласам,
Кёл бере эди анам.
Томуроу бычхы арада,
Бир тарта, эки тарта,
Къызыугъа кирип, балта
Жаркъаланы чартлата,
Бирде къыса эрининги,
Бирде сыгъа теринги,
Къарасанг а айланып,
Отун туруп къаланып.

Жайгъы кюнню тюбюнде,
Чюйча къатып дюрюде,
Бир тарта, эки тарта,
Чалынныкъ жерге жата,
Чыкъ кепгенлей, къадалып,
Сенекни къолгъа алып,
Къарасанг а, гебенле
Бау жанында сиреле.

Тёгерекге къарасам,
Этилликни ойласам,
Жюз жумуш бирден жетип,
Жанымы арсар этип
Башласала, айтырым:
Къарачайым, Малкъарым,
Кёз – къызбай, да къол – батыр,
Хайда, халкъым, бел къатдыр !

* * *

Сизле айта,
Бизле эте,
Сизле жата,
Бизле жете,

Сизле къалып,
Бизле алып,
Сизле талып,
Бизле талпып.
Сизле жанлай,
Бизле жакълай,
Сизле жукълай,
Бизле жокълай,
Сизле къорай,
Бизле къурай,
Сизле сарнай,
Бизле тырнай,
Сизле бирер
Сылтау таба,
Бизле бирден
Ёрге къоба
Сизле кюнде
Жетмиш ёле,
Бизле кёрде
Жаннет кёре!!!

* * *

Боран этсе да барамта,
Куртла жыйса да орамда,
Таукел болуп Аллахыма,
Тири атлайма аллыма.

Миллет къатса сууукъдан,
Къаргъа батса да тобукъдан,
Меннге анам къойгъан жылыу
Юшюмезге беред къарыу.

Уруп жауса да жабалакъ,
Жолум болса да буз, тайгъакъ,
Хакъны суйсем, аякъ таймаз,
Умутуму жолдан тыймаз.

Къарап кёрмезча къолуму,
Туман басса да жолуму,
Аны ючюн чырт да тохтамам,
Ийман болурду къыбыламам.

ЖАРАЛЫ КЪАБЫРЛА

Кетдиле, кетдиле
Бизледен игиле,
Сөзлери кертиле,
Жигитлик юлгюле.
Көрлеге кирдиле,
Къанлары тегюле,
Шыйыхла, шейитле,
Миллетчи ёкюлле.
Къалдыла, къалдыла
Жаралы къабырла,
Атыла-сатыла
Кёллери такъырла,
Чачыла хунала,
Сынлары ууала
Туудукъла, туугъанла
Къызгъанып дууала.
Жаралы къабырла,
Бошланып тууарла,
Ашланган тамырла,
Жауумдан къарала,
Сынлада жазыула,
Замандан ашалып
Эзиле, жазыла,
Жюрегим бошалып.
Жетерле, жетерле
Жигитле, жигерле,
Бычхыла билерле
Чомартла, чемерле,
Жумушну этерле
Къошулуп биргелей,
Дууагъа бериле,
Тилекле да тилей
Ариулап жолланы,
Терлете санларын,
Тепленген сынланы
Кётюрюп сыйларын,
Аллахдан алырла
Санаусуз саугъала.
Жарасыз къалырла
Жангыргъан къабырла.

КЁЗЛЕРИНГ

Жаным-къаным да – бары сеникиди.
Сёзлеримде сен ётюрюк излеме,
Жюрек сагъышынг бары меникиди,
Къарамынга тансыкъ болуп келеме,

Сюеме деп айталла кёзлеринг,
Къашларынгы эриши-буршу туюсенг да.
Насыпха чакъыралла кёзлеринг
Арабызны узакъ узун сюрсенг да,

Сюймекликни нюрюне кёмюлюп,
Жюрек жырлайды сеннге тёгюлюп.
Жаныма тийселе да сёзлеринг,
Сюеме деп айталла кёзлеринг.

Сюймекликни теренде жашыргъан –
Таулу къызланы барыны юлгюсюдю,
Бир ишексиз билгенме жашаудан –
Эки кёзюнг – жюрекини кюзгюсюдю.

Сеннге аталгъан гокка хансланы
Мен тохтаусуз ташыгъанлай турлукъма,
Жюрегингде букъгъан тасхаланы
Сени ариу кёзлерингден сорлукъма.

АСИЯТ

Энди болду, энди болду тёзгеним,
Сенсиз кюле, кечелени ашырып.
Сеннге айтыр, сеннге айтыр сёзлени
Туралмайма жюрегимде жашырып,

Асиятым, Асиятым, Асийим –
Деп урады, деп урады жюрегим,
Барды менде, барды менде бир сезим –
Акъ къанатлы, акъ халатлы мёлегим.

Нюр къарамынг кёзлерими къамата,
Жюрегими жараларын къаната,
Бшаргъанынг – сау дуняны багъасы,
Сюймеклигим – жашаууму саугъасы.

Ийнама, жазыу бизни тюбетир,
Жашау жолда бирге барыргъа юйретир.
Эки жүрек бир бирине ийлешип,
Биз жашарбыз, узакъ ёмюр келишип.

ЖУЛДУЗУМ

Кечени къарасында,
Булутла арасында,
Жанып чыкыгъан бир жулдуз
Мени къойду жукъусуз.
Нюр жарыгъын ийнакълай,
Гёзет эте тургъанлай,
Танг белги берип жетди,
Жулдузум батып кетди.

Жүрек болса умутсуз,
Жашауунг болур мутхуз.
Жазыу берсе бир мадар,
Умутунг жарыкъ жанар.
Таша муратым толса,
Кёк тенгиз болуп къалса,
Айны кеме этер эдим,
Насыбыма жетер эдим.

Ол букъса да теренде,
Аламланы төрюнде.
Жети кёкню ауларма,
Жулдузуму табарма.
Ол къачса да бийикге,
Тыйгыч жокъ сыймекликге,
Экибиз болсакъ бирге –
Халкъ къарар бизде нюрге.

СЕН ДА, МЕН ДА

Не ариуду сыймекликни ауазы,
Эки жүрек бир муратха жетселе.
Толгъан ай бла жулдузланы барысы
Сыйгенлеге бирге эжиу этселе.

Эжиу:

Сен да, мен да къууанайыкъ биргелей,
 Суймекликни макъамына тынгылай,
 Сен да, мен да къабынайыкъ ёртенлей,
 Жюрек отну тылпыууна чыдамай!

Не сейирди суймекликни къууаты,
 Жан салгъанча жүрегиме жангыдан,
 Кёз аллымда ариууму сураты –
 Жашаууму нюр чыракъча жарытхан.

Сен да, мен да кёмюлейик биргелей
 Насып толу сакълап тургъан тенгизге,
 Экибизни бирге болуп кёргенлей,
 Сау дуния алгъыш этерчады бизге.

ФАТИМА

Юсюнгде болгъан чырай –
 Ариулукъну ёлчеси,
 Булутладан чыкыгъан ай –
 Жулдузланы бийчеси.

Айгъа ушатып сени,
 О, Фатима, Фатима.
 Сеннге айтыр сёзлени
 Толгъан айгъа айтама.

Дугъум къара кёзлени
 Жюрегимде тутама.
 Умутлагъа бёленип,
 О, Фатима, Фатима.

Танг атаргъа тебиресе,
 Кюн, чыгып, нюрюн төксе,
 Сен кюнню тюрсюнюнде
 Кёз аллыма келесе.

Кюннге ушатып сени,
 О, Фатима, Фатима.
 Сеннге айтыр сёзлени
 Жарыкъ кюннге айтама.

Къыш ызындан жаз келир.
Жюреклени эритир.
Эм насыплы кюнюмде
Экибизни тубетир.

Жазгъа ушатып сени,
О, Фатима, Фатима,
Сеннге айтыр сёзлени
Жылы жазгъа айтама.

Ариу чакъгъан гюллени
Сеннге алып барырма,
Сюймекликден кёлленип,
О, Фатима, Фатима!

СЕН ТУРГЪАНЛАЙ

Жайгъы кече энтта жандыргъанд
Толгъан айны алтын тюймелей,
Жаным сен а энтта турса
Къашларынгы манга тюйгенлей.

Сен тургъанлай кимге барайым:
Чырагъымса, ийнагъымса деп?!
Сен тургъанлай кимге барайым:
Жарыгъымса, наныгъымса деп?!

Сау дунияны элекден элесп,
Кече-кюн да тохтаусуз излесп,
Сен тургъанлай кимден табайым
Жана тургъан жаныма себеп?!

Сенсиз кюнюм ташайып барад
Минги тауну къарлы къоюнуна.
Кемсиз жюрек, къоймай, таралад,
Сюймекликни жарыкъ тоюна.

Сен тургъанлай, кимге барайым:
Жюрегимсе, мёлегимсе деп?!
Сен тургъанлай, кимге барайым:
Жулдузумса, къундузумса деп?!

Сау дунияны элекден элп,
Кече-кюн да тохтаусуз излеп,
Сен тургъанлай кимден табайым
Жана тургъан жаныма себеп?!

Кел, ариуум, терк тюбешейик,
Бир тилли болуп селешейик,
Заманны да иймей бошуна,
Сюймекликге уя эшейик.

Сен тургъанлай кимге барайым:
Къоймазданма, таймазданма деп?!
Сен тургъанлай кимге барайым:
Таймазданма, талмазданма деп?!

Сау дунияны элекден элп,
Кече-кюн да тохтаусуз излеп,
Сен тургъанлай кимден табайым
Жана тургъан жаныма себеп?!

ХОРЛАМ КЮН

*Владимир Харитовновну
сёзлеринден кёчюрюлгенди.*

Эй Хорлам кюн, не узакъ кетип къайтдынг,
Къуу жилтинден шынгкъарт отну айнытдынг.
Букъу жолла, жалын басып, тютюнлей,
Сеннге талпып, биз кюрешдик биргелей.

Эжиу:

Эй Хорлам кюнюбюз, агъарып чачынг,
Жилямукъ бла бирге болуп къууанчынг,
Байрамынгы тут бийик сыйын-къачын!
Эй Хорлам кюн! Эй Хорлам кюн! Эй Хорлам кюн!

Кече-кюн да, кирпич къысмай, жукъусуз,
Мартенлени сакълагъанды Журтубуз.
Кече-кюн да, уллу уруш этгенлей,
Хорлам кюнню сакълагъанбыз биргелей.

Эжиу:

Эй Хорлам кюнубюз, агъарып чачынг,
Жилямукъ бла бирге болуп къууанчынг,
Байрамынгы тут бийик сыйын-къачын!
Эй Хорлам кюн! Эй Хорлам кюн! Эй Хорлам кюн!

Анам, анам, барыбыз келалмадыкъ,
Чыкъда жалан чабаргъа бек термилдик.
Жерни жюзюн, жарымын теплегенлей,
Хорлам кюнню алып келдик биргелей.

Эжиу:

Эй Хорлам кюнубюз, агъарып чачынг,
Жилямукъ бла бирге болуп къууанчынг,
Байрамынгы тут бийик сыйын-къачын!
Эй Хорлам кюн! Эй Хорлам кюн! Эй Хорлам кюн!

АУУР ЖЮКНЮ БИРГЕ ТАРТХАНДЫЛА

Табийгъатыны ариулугъу бла къуру мында жашагъанланы угъай да, къыралны узакъ жерлеринден келген кёплени да сейирсиндирген Чегем ауузда Суусузла деген гитче элде жашагъан Къудайланы Жюнюсюню юйюрюнде 1905 жылда туугъан къызчыкъгъа Нафисат атагъандыла. Заманы жетгенде, къызны тышына чыгъаргъан адет, башха халкъладача, таулулада да ёмюрледен бери да жюриюдю.

Камчы жаш Беппайланы Азнорну бла Нафисатны тойларында кёп ариу сёзле айтылдыла. Алагъа узакъ ёмюр, саулукъ, насып тиледиле, баулары малдан, арбазлары сабийден тлурларын суйгенлерин билдирдиле. Айхай да, этилген алгъышла бары да къабыл болсала эди, жашауунда бир жан да апчымаз эди. Азноргъа бла Нафисатха этилген алгъышны уа ала кёзлери бла кёргендиле.

Уруш аллы жыллада алагъа жети сабий туугъанды: Нюржан, Хусей, Ибрагим, Люба, Алий, Юсюп, Мариям.

Беппай улуну элде намысы-сыйы жюриюгенди. Элчилери аны халал жюриекли, сёзюн бошуна къоратмагъан, тюзлюкню суйген адамныча таныгъандыла. Ала колхозгъа башчылыкъ этиуню Азноргъа ышангандыла. Ол Эл советни председатели болуп да тургъанды. Жарашып, бир бирни ангылап, бир бирге хурмет этип, сабийлерине къууанып жашай эдиле Азнор бла Нафисат. Адамгъа бу дуняда не керекди? Ашаргъа гыржыны, ичерге суу, жатар жери болса деген жорукъ бла жашагъанды Беппай улу. Къуллугъун кесине таплыкъгъа хайырланган тёреси болмагъанды, малкёзлюк этмегенди.

Алай мамыр жашау узакъгъа бармады. Уллу Ата журт уруш башланды. Фронтха кетерден алгъа Азнор бла Нафисатны туугъан къарындашы Къудайланы Исмайыл былай сёз тауусхандыла: «Урушда адам ёлмей болмайды, мен къайтмасам, сабийлериме кёз-къулакъ болурунгу тилейме, къадар мени аяса уа, мен да сени сабийлеринги атып къоймам».

1942 жылны жайында Беппай улу ауур жаралы болгъанды эм андан ары аны, аскерде къуллукъ этерге жарамазлыгъын тохташдырып, юйюне жибергендиле. Азнор, къолтукъ таякълагъа таяна, арбазгъа киргенде, 3-жыллыкъ жашчыгъы Юсюп: «Бу акъсакъ киши кимди, нек келгенди бери?» – дегенди.

Ол жылны кюзюнде Чегем ауузгъа немециле киргендиле. Ала бери кеслерини «жангы низамларын» келтиргендиле: ингирде сагъат сегизден сора тышына чыкъмазгъа, ючеуленден кёп болуп бир жерге жыйылмазгъа, дагъыда ала кибики. Бек башы уа – германлы аскерле бери халкъны коммунизмни зорлугъундан азатлар ючюн келгенлерине адамланы ийнандырыргъа керек эди. Ол мурат бла жыйылыула да бардыргъандыла. Кавказ таулада жашагъанла немецилеге махтау салгъанларын, совет

властьха уа кѡажау болгъанларын кеси кѣзлери бла кѣрюрге суйгендиле. Быллай хапар эшитгенме: Тѣбен Чегемде, сен да сѣлеш деп, бир тиширыуну ортагъа чыгъаргъандыла. Ол а, не затла эсе да айта кетгенди да, «докладын»: «Жашасын Сталин!» – деп бошагъанды. Гитлерчи офицер, «Сталин» деген сѣзге сагъайып, тиширыу не айтханын соргъанды. Сталинни аманлайды деп кѡойгъандыла жыйылгъанла.

Алай, жарсыугъа, жамауатны аллында кесини кир ниетин ачыкъламай, фашистлени келгенлерине кѡуаннганла да болгъандыла элде. Сатхычла, зарчыла, кесинден онглуно кѣрюп болмагъанла не заманда да табылгъандыла. Тил этилген бла, немецциле Чегем ауздан коммунистледен, активистледен бир талай адамны ѳлтюргендиле.

Адамла бары да бир кибик суйген, жаратхан кѡуллукъчу болмайды. Не алапат эсенг да, сени суймеген биреу табылмай кълмайды. Бепай улуну да, баям, бар эди бир жауу, ансы Германиядан келгенле кълайдан биллик эдиле ол коммунист болгъанын, колхозгъа, Эл советге да башчылыкъ этип тургъанын, урушдан жаралы болуп кълйтханын да.

Бир кюн гитлерчи солдатла келедиле да, Азнорну, ушкок кълакъла бла сыртындан тюртюп, алып кетедиле. Жаралы бутундан акълсай, ол абына-сюрюне барады аланы алларында. Партизанлагъа кетерге аны амалы болмагъанды, таулада тобугъундан энишгеси кълмылдамагъан бутун суйреп айланаллыкъ туйюл эди. Сорууну узакъгъа созмай, фашистле Бепай улуну илишаннга салыргъа бир жанына ѳлтедиле. Ушкоклары кълара быргъылары юсюне айланганда, не сагъыш келген болур эди аны башына? Баям, душман бла сермешледе ѳлмей, юйюмде ажымлы жоюлдум деп жарсыгъан болур эди. Кълдарсыз адам ѳлмейди дегенлери Азнорну юсюнде сыналды. Тюз да немецциле ушкоклары аны мараргъа хазырлагъан ууахтыда ѳлни башында бизни самолѳтла кѣрюнедиле эм пулемѳтладан от ачадыла. Гитлерчиле, кеслери да жан кълйтгъыгъа кирип, башлары алып кълчадыла. Алай бла Азнор сау кълды. Немецциле артха ашыгъышлы кетип башлагъанлары себеппи, Азнорну ызындан болмадыла.

Не сѣз барды, гитлерчилени аякъ тюплерине тюшюп тургъан аз заман окълуна халкълыбызгъа палах эди. Ызы бла малкъларлылагъа жангы, бютюн да уллу кълыйнылыкъ сынаргъа тюшдю. Жалгъан дау бла халкълыбызны туугъан жерибизден кълстадыла. Бепайланы Азнорну юйюрю Кълзахстанда Жамбул областны Бектѣбе деген элине тюшдю. Ариу тилли Азнор, жангы танышлары бла терк окълуна шуѳх болуп кълалыучу адам, киши жеринде да апчымады. Тери ийлеген заводда атлагъа кълараучу кълаумну таматасы болуп ишлеп башлады. Нафисат а, сабийли анача, сабийлерине къларай, юй мюлкню жюрютеди. Энди юйюрге дагъыда кълшулдула сабийле: Мухаммат, Муталип, Зайнаф. Алай бла он сабий болдула.

Аланы ач эм жаланнгач ѳтмей кечиндирир ючюн, кълаллай бир кълчкъларыу керек эди! Заман а – айтып айтмазча кълыйын. Хар зат – кълйт.

«Суугъа тюшген таш къармар» дегенча, Азнор бла Нафисат сабийлени гыржынсыз этмез ючюн, билген амалларын аямагъандыла, кече-кюн демей ишлегендиле. Жамбул шахарда, Бектёбеден он кычырым узаклыккъда, ательеде аскерге жылы жүн кийимле хазырлай эдиле. Нафисат эгечи Фатимат бла бирге анда ишге киреди. Ала ательеден жүн келтирип, аны ийирип, халы этип, ары элтип тургъандыла. Шахарны бла элни ортасында жаяулай жүрюгендиле. Халы ийирген а тынч болмагъанын таулу тиширыула бек иги биледиле. Кече жатмай, жукъудан да бёлюнүп, сабийлеге къоймай, артыкъ гыржын бурху ашаргъа да кёзлери къыймай, ма алай жашагъандыла бизни тиширыуларыбыз кёчгюнчюлюкде.

– Анабызгъа иш хакъ төлемегендиле. Ийирген халысы ючюн ётмек бериучю эдиле, ол а жолда келе, аны бир бурхусун да къапмай, сабийлеге келтире эди. Жашаубузну сакълагъандан башха къайгъылары жокъ эди анабызны, атабызны да, – деп эсгереди Нафисатны кызы Нюржан, кёлю толуп.

Керти да ёмюрлюк махтаугъа тийишлидиле таулу тиширыула. Халкъыбыз сюргюнде саулай кырылып къалмагъаны ючюн, жангы төлюле алагъа баш ургъанлай туругъа керекдиле.

СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1953 жылда 9-чу майдан Указы бла Бепайланы Нафисатха «Жигит Ана» деген сыйлы ат аталгъанды. Алай, мени акъылыма кёре, «Жигит Ата» деген ат да болургъа керек эди. Азнор а жигит туююлмюдю юй бийчеси бла бирге аллай бир сабийни кечиндирген? Къургъакъ сёзлю болмай, Нафисат керти да жигит ана болгъанына шагъатлыкъ шарт юлгю келтирейик.

Юч жылдан Азнор юйюрю бла Бектёбеден Жамбул шахаргъа кёчгенди. Уруш бошалгъан биринчи-экинчи жыллада жашау бютюн да къыйын болгъанды. Ачдан, хауасы жарашмай, ауругъанлагъа бакъдырыргъа да амал тапмай, кёп адамыбыз дуниядан замансыз кетгенди. Баш иелери немецли аскерле бла сермешледе ёлюп, сабийлери бла къуру кеслери къалгъан тиширыуларыбыз кёрген къыйынлыкъны Аллах бир кишиге да сынатмасын. Исмайылны къатыны Мариям, аушуп, сабийлери ёксюз къалгъандыла. Къудай улу кеси да къайтмагъанды урушдан. Дондагъы Ростов тийресинде баргъан сермешледе жан бергенди.

Кюнлени биринде Исмайылны сабийлери жашагъан Къаракъундуз элден Азноргъа былай билдиргендиле: Исмайылны сабийлерин сабий юйге бермесек, къараялмайбыз, не этейик? Аскерге тебирей туруп, Исмайыл бла сёз тауусханын Азнор олсагъат эсине тюшюргенди. «Мен жашагъан къадарымда айтхан сёзюме табылмай къалмагъанма, ёлген тенгими аллында ётюрюкчю болсам, аны манга Аллах, адам да кечмез», – деп, мычымай ары Фатиматны жибергенди. Ол Исхакъны, Алийни, Юляны да алып келгенди. Бизни генералыбыз Бепайланы Суфиян да, алагъа келип, орта школну анда бошагъанды. Алай бла Нафисатны къолуна къарагъан сабийле 14 болгъандыла. Кюн сайын алагъа азыкъ этип, кимин школгъа, кимин ишге ашырып туругъа керек эди. Аны

аллай бир сабийге къарагъан хапарын эшитгенимде, ийнанырыгъым келмей эди, къалай жетише болур эди деп! Мен, жашауум келген, кёпню да кёрген адам, шёндогю тиширыуларыбызны араларында экишер сабийлерине окъуна къараргъа кючден жетишебиз деп тарыкыгъанла болгъанларын билеме. Нафисат а, кыйналама деп, ауузундан сёз чыгъармагъанды. Сёзсюз, баш иеси анга ышаннгылы таянчакъ болгъанды. Ол ауур жюкню ала экиси да бир болуп тартхандыла. Аладан бири да бу ишни юсюнде арсарлы болмагъанды. Ма адамлыкъны бийик даражасы! Мен Азнорну бла Нафисатны танымай эдим, жаннетли болсунла, дуниядан кетгендиле. Жалан да хапарларын эшитгенме. Жаннет деген зат бар эсе, аны эшиклери алагъа кенг ачылгъан болур. Баш урама аланы адамлыкъларына!..

Нафисатны къарындашыны сабийлери алагъа келгенде, ачдан къарысуз болуп, ауруп эдиле. Сабийлени жашауларына къоркъуп, больницагъа салдыргъанды. Кеси да сау айны ала бла бирге больницада жатханды. Исмайылны сабийлерин ёлюмден ол кьутхаргъанды деп, таукел айтыргъа боллукъду.

Сабийлери, туудукълары, аладан туугъанла да Азнорну бла Нафисатны терк-терк эслерине тюшюредиле. Ала Яникой элде асыралгъандыла. Аталыкъ, аналыкъ борчларын терен ангылап, ол жаны бла намысларына кир кьондурмагъандыла. Уллу юйюрюню ёсдюрюуде Нафисатны кыйыны баш иесинден кем болмагъанды.

Къзахстандан къайтхандан сора, Азнорну юйюрю Чегем районну Каменка элинде тохташханды. Кёчгюнчюлюкде алагъа бушуу сынаргъа да тюшгенди: 15-жыллыкъ Ибрагим бла 5-жыллыкъ Мариям киши жеринде тапхандыла къабыр юлюшлерин.

Абадан бола баргъан сабийле мында окъугъандыла, ишлегендиле. Бу юйюрден инженерле, врачла, банкирле, поэт да чыкыгъанды – кыысха айтханда, аталарыны бла аналарыны намысларына тийишли адамла. Аллахха шукур, юзюлмегенди Азнорну учхуну. Тамата кызы Нуржан жети сабий ёсдюргенди, туудукълары, аладан туугъанла да 21 боладыла: Хусейни – кызы, Алийни – тёрт сабийи бла беш туудугъу, Любаны – жашы бла юч туудугъу, Юсюпню бла Мухамматны – экишер, Муталипни юч сабийи бардыла. Къалай уллу насыпды аллай бир жууукълары болгъан! Къалай уллу байлыкъды! Ол насып, байлыкъ жюз, минг жылла бла Бешпайланы тукъумда телюден телюге ёте барсынла!

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий

ОРФОГРАФИЯ ЖОРУКЪЛАНЫ ЮСЛЕРИНДЕН

Тилде сёзлени тюз жазыуну бла тыйгъыч белгилени уста хайырланууну жорукъларын тохташдырыуну халкъны маданиятын айнытыуда уллу магъанасы барды. Малкъар тилни орфографиясыны проектлери 1934 жылда жарашдырылгандыла. Артда анда тюбеген кемчиликлени кетерир, сёзлени жазылыуларын игилендириу мурат бла, орфографияны жорукъларын тюрлендирип, 1961, 1964, 1970, 1991 жыллада тилибизге жангы орфография жорукъла кийирилгендиле. Бусагъатда биз КъМССР-ни Баш Советини Президиуму 1991 жылда 18-чи январьдагъы Бегими бла къабыл этилген «Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары» бла хайырланабыз.

Алай болгъанлыкъгъа, журналны басмалагъан заманда биз бир бирге келишмеген терс жорукълагъа тюбейбиз. Жазаргъа, окъуучугъа окъургъа да тынч, ангылашыныулу болур ючюн, жорукъланы, жазгъанда салынган артыкъ белгилени юслеринден да оюмубузну айтабыз.

1. «А кесекчик кесини аллындагъы сёзден башха жазылады: **бармай а, кёрмей а, Азрет а, келген а** д. а. к.» деген жорукъгъа кёре, «сёзню ахырында **к, къ, п** тунакыла **а** байламны бла кесекчикни алларында **г, гъ, б** болуп, апостроф бла жазылгъанын (**оракъ – орагъ’а, этек – этег’а, айтсакъ – айтсагъ’а, барып – барыб’а, келип – келиб’а, Малик а – Малиг’а**)» – сёзлени тамырларын, жалгъауларын да сакълап, апострофсуз жазаргъа тийишлиди: **оракъ а, таякъ а, барып а, келип а, Байрумукъ а, Ийналукъ а, Айжаякъ а**. Апостроф сёзню тамырыны таууш къурамын тюрлендиргенден сора да, бу белгини салып тургъан да кыйынды.

Хакъ деген сёзню бу жорукъгъа бойсунмагъаны айтылады, алай **халкъ, мюлк, жинк, жанк** деген сёзлени юсюнден а жукъ сагъынылмайды.

2. Орфография жорукълагъа кёре, къош санауланы **жыйырма, жюз, минг, миллион, миллиард** деген кесеклери бирси кесеклеринден башха жазылгъанлары себепли (**эки жыйырма, юч жюз, тёрт минг, беш миллион, эки миллиард** д. а. к.), **11-ден 19-гъа** дери санауланы да, тюрк тиллени асламысындача, башха жазаргъа тийишлиди: **он бир, он эки, он юч, он тёрт, он беш, он алты, он жети, он сегиз, он тогъуз**.

3. Чыртда, жаланда, бютюнда, бегирекда, артыгъыракъда, охода, артыкъсызда, эштада, къуруда, игида деген къош кесекчикледе да башха жазылса тийишлиди, нек дегенде бу кесек-

чикле кеслери алларына да жюриорге боладыла: **чырт, жалан, бютюн, бегирек** дегенча. «**Жалан**» деген сёзню алгъанда, аны ономим нёгери да барды (юсюнде кийими болмагъан, женгил кийиннген; къымыжа), къарачай-малкъар тилни 3-томлукъ ангылатма сёзлюгюнде (1996 ж.) «**жаланда**» деп кесекчик берилген да этмейди.

Андан тышында да кёп сёзню жазылыуу орфография жорукълада эм сёзлюкледе бирча берилмейди. Жорукъланы ичинде окъуна бир сёз эки тюрлю жазылып, экиси да тюздю деп бериледи. Сёз ючюн: **ынчха – ынычха, энтта – энтда, хылымылы – хылымылы, Залийханлары – Залиханлары, Табакъсойлары – Табакъсоулары, Гюргъокълары – Гергъокълары** дегенча.

4. **Эмда, болсада, неда** деген байламлада да кесекчикни башха жазаргъа тийишлиди, нек дегенде **эм, болса, не** деген байламла кеслери алларына да жюриюдюле. **Неда** деген байламны **не уа** деген синонимини жазылыуу бу жорукъгъа чюйре келеди: бирини кесеклери – бирге, экинчисини – башха. Аны себепли бу къауум байламланы да кесеклерин башха жазаргъа тийишлиди.

5. «**Бир бирни, бир бирге, бир бирден, бир бири, бири бири-не**» деген сёзлени кесеклери, жорукълагъа кёре, башха жазыла эселе, бир тамырны тюрлю-тюрлю болуш формаларындан къуралгъан къош сёзлеулени да (**жер-жерден, бекден-бек, кёпден-кёп, игиден-иги, артдан-артха**) дефиссиз жазаргъа тийишлиди: **бекден бек, кёпден кёп** дегенча.

6. Орфография жорукълагъа кёре, бир къауум сёзню аллын-да ачыкъ тауушла жазыладыла: **юлёкъу, ылыбыгта, ырахат, ырахатлыкъ, ыразы, ыразылыкъ, ырысхы, ысхарла**. Сёлешгенде, **лёкъу, лыбыгта, рахат, рахатлыкъ, разы, разылыкъ, рысхы, схарла** деп айтыладыла. Ала эшитилгенлерича жазылсала, тюз болур, сёзлюкде да **л, р** харфлада сёзлени саны да кёбейир.

Алай бла, тилде быллай экили болгъан орфография жорукъла дагъыда иги кесек тюбейдиле. Аны себепли журналны келир китапларында аланы юслеринден кеси оюмубузну бере турургъа муратыбыз барды.

Башха тиллеге таянып, кеси тилибизни бузмай, аны таза-лыгъын сакълайыкъ. Жорукъланы да тилибизге кёре жарашдырып, алай хайырланыргъа дурусду.

ДОДУЛАНЫ Аминат

филология илмуланы доктору,

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля

филология илмуланы кандидаты

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт

ЖАЛГЪАН ТЕРСЛЕУ

«Заманны ёгелери» романдан

Жай кюнлени биринде совхозну бёлюмюню кёурамына кирген кёошлагъа «обход» этерге керек болду да, атыма да минип, жолгъа атландым. Тюгел ашхам да болгъунчу, атам бла экиде тургъан Исмаилны кёошуна келдим. Саламлашып, тынчлыкъ-эсенлик соруп бошагъандан сора, ол:

– Не, тамбла Заводда чаришле боллугъун эшитипми келесе? – деп ышарды.

– Ант этдирсенг, билген да этмей эдим, алай эсе уа, мен да бек суйюп барлыкъма. Ышансанг, атынгы да чапдырырма... Хазырмыды Къаракъушунг чарсха¹? – дедим.

– Айхай-айхай, хазырды... Сен эсиме тышюп тура эдинг... Чапдырыса! – деди Исмаил.

Ма алай бла кече лахор эте къалкыдыкъ. Эрттенбла эрттерек кёобуп, Исмаил да, мен да Заводха атландыкъ. Завод тийресинде адамла тул-туман эдиле.

Чариш башланды...

Къаракъушну аякъ алышына мен тамам базынып, чапхан атланы туякъ тюплеринден чыкыгъан кулда² кесекле бетибизге урмазча, атны ауузлугъун аз бошлайыракъ эте, алгъаракъ чыкыдым. Жетер белгибиз жууукълаша келгени сайын, Къаракъушну бошлайыракъ эте, ызыма да кёз жетдире келе эдим. Белгиге жетерге 200 атлам чакълы къалгъан жерден, ёрюш башланырыкъ эди. Дагъыда ызыма бир къарагъанымда, къалгъан атланы иги танг артхаракъ къалгъанларын эслеп, кёууандым. Кёууанчым кёпге бармады. Ёрюш башланганлай, аланы араларындан бир жаман монгол атчыкъ чыгып, ызымдан кёысха кирди. Къаракъуш ёрюшде, сабырыракъ бола, монголчукъ а терк бола башладыла. Монголну ызымдан тамам кёысха киргенин сезе, Къаракъушну уругъа кёзюм кёыймаса да, кёамичини жетдирдим. Къаракъуш хазна жюрюшюне кёошмады. Белгиге жетерге бир 50 атлам чакълы къала, монголчукъ алгъа

¹ Чарс (къарач.) – чариш.

² Кулда (къарач.) – зылды.

чыкъды. Ачыуландым, кюйдюм-бишдим, ыйлыкъдым, мадар а жокъ... Ата къарындашым: «Атны ауузлугъун асыры эрттеден бошлагъан эдинг! Алай этерге боламыды?!» – деп, хыныракъ сѐлешди.

Мен, жаныма жете:

– Билгенимча кюрешдим, болмады... – дедим.

Къатыбыздан узакъ болмай сюелген, жылы эллиге келген, чалмыйыкъ, онгнганбет, уллу санлы бир киши, ышарып къарай:

– Атынгы, бу пацан угъай, Каппушланы Алхаз чапдырса да, тау жерде ол «монголну» озаллыкъ туююл эди! Пацанда чырт да терслик жокъду! – деди.

– Къой, Мудалиф, чапхан атладан сени не хапарынг барды?! – деди, ата къарындашым ол кишиге.

– Хе-е-ей, Исмаил, мени кѐп затдан хапарым барды, алай болса да, мен айтырыгъымы айтдым... Пацанны бош терсейсе, бек уста чапдыргъан балагъа ушайды... – деп, бурулуп, кетип тебиреди.

– Къарындашымдан туугъан бла арабызны кесибиз айырырбыз! – деп, дагъыда бир затланы мурулдай, манга да кѐлкъалды этгенча къарай: «Кетемисе?!» – деди Исмаил.

– Мен кечирек барырма, бир кесек къарайым, – дедим.

– Да алай эсе, мен кете барайым, – деп, Исмаил атына минип, къошу таба атланды. Тюзюн айтханда, мени Заводда этер ишим да жокъ эди, алай а, атамы къарындашыны кѐлкъалды хауасы мени бир кесек жунчутханы амалтын, къалгъан эдим былайда.

Бир татлы-матлы затчыкъла алып къапсам деп, атыма минип, тюкен таба атландым. Атымы нохтасын ат илкичге тагъып, айылларын бошлап, тюкеннге кирип, бир лимонад шеша бла къалачла да алып, тюкен артха барып, киши кѐрмеген жерде къабар эдим деп тебиредим. Арлакъ-берлакълада таулу кишиле хансха олтуруп, бѐлек-бѐлек болуп, ашау-ичиуню бардыра эдиле. Мен арлакъ жанларгъа тебирегенлей, менден узакъ болмай экеулен бла олтургъан, ол мени жакълап сѐлешген Мудалиф деген киши:

– Пацан, ата къарындашынг ачыуланып, сени къоюпму кетди? Кел бери, бизни кампаннга къошул, – деди.

Аны айтханын онгсунмай:

– Мени къоюп кетерге, мен сабийми болгъанма? Кесими ишим болуп къалгъанма, – дедим.

– Ладно, ладно, ишинги да этерсе... Сен жаш адамса, кесинг жангыз болма да, бизни бла олтур да, бу жашлагъа да бир шапалыкъ эт, маржа, – деди Мудалиф.

Хазна танымагъан адамларым бла олтуруп, шапалыкъ этерге суймесем да, чаришден сора Мудалиф мени Исмаилдан жакълап сёлешгени эсиме тюше, къатларына келип, саламлашдым да, лимонад шешамы да, къалачларымы да аланы алларына салдым. Танышдыкъ. Мен совхозда мал доктор болуп ишлегеними да ёхтемленип айтдым.

– О-о-о, да коллегалабыз да экибиз, мен да мал докторма. Ма, бу этчикден да бир бисмилля эт, жолдаш веттехник! – деп, аллыбызгъа салыннган этден бир юлюшню алып, Мудалиф манга узатды.

Иги кесек заманны лахор эте, ашай-иче олтурдукъ. Ол эки жашха мен шапалыкъ эте, рюмкаларына аракъы тамыза эдим. Мудалиф ичмей эди. Манга да ол жашланы бири: «Тарт бир сто грамм», – деп кюрешди. Мудалиф анга: «Ичмей эсе, кюрешме пацан бла», – дегенинде, ол киши манга къадалгъанын къойду.

Хар бири хапар айта келгенде, хапарларындан кимни ким болгъанын ангылай бара эдим. Мудалиф а жашауда кёпню кёрген адамгъа ушай эди. Ол эки жаш бир кесек кеф болгъанларындан сора, кезиу жыргъа жетди. Жашланы бири бир ийнарны айтып бошай: «Шо, Мудалиф, "Шайка биригип жау болса" деп кесинге этген жырынгы бир сермесенг а», – деди.

Мудалиф бир кесек заманчыкъны аны айтханын эшитмегенча этип тынгылап турду да, сора: «Да сермейим, болмай эсе... Жырыны атына «Къыйналып этген кюйюмдю» деучю эдим», – деп, жырлап башлады:

Сибирь таба алып баралла,
Узакъда къалды элибиз.
Чёрный воронкагъа миндиргенлеринде,
Такъыр болгъанед кёллюбюз.

Къыйын кёреем хужуну ичи,
Ёпкенг, бауурунг бек юшюп.
Уллу сёлешсенг, карцерге жыялла,
Чёрный воронкадан тюшюрюп.

Мен кетип бара, адам кёрмедим,
Бир бек къыйналды жүрегим.
Онгузларыма аман болмагъыз... –
Къарындашларымдан тилегим.

Бу Алтай крайны ичи бла ётюп,
Сибирьге алып баралла.
Темир клеткадан биз чыгъаллыкъча,
Малланыча санап туралла.

Къалай да болсун тюзелмедиле,
Быйыл жюриоген жолларым.
Къалгъанладан бек мен къыйналама,
Сакъат болгъанд да санларым.

Нарушить этсенг, бугъоу салалла,
Башха жашлагъа юлгюге.
Лагерьеде игид... – деп айтаелле,
Келгенме Сибирь тюргеде.

Терезелери чырт кёрюнмейле,
Эшиклери уа – темирден.
Мында – хатасыз жанла да бек кёп,
Аз боладыла кюн-кюнден.

Ёлюп дуниядан сен кетмесенг да,
Саулугъунг къалмайд тюргеде.
Къыйынлыгъымы кимге айтайым,
Муслиyman жокъду биргеме.

Милицияла къуршоугъа алып,
Бизни итле бла сюрелле.
«Чычханнга – ёлюм, киштикге – оюн»,
Хыликья этип кюлелле.

Прогулка болса, къыбыла жанындан
Бир салкъын аяз урады.
«Жанынг да саулай сен къабырдаса,
Юйдегинг ёлгенд!» – деп турады.

Аман тюшню игиге бургъанча,
Жашауубуз ма алайды.
Мен хар затха да заран болгъанча,
Кюн мутхузланып къарайды.

Кечени, кюнню таныялмайбыз,
Бек къарангыды жерибиз.
Къалайгъа письмо мен жазарыкъма,
Кёчеди, дейле, элибиз.

Тенглерим мени къоюп баралла,
Сыннган аякъны терк-терк бас!
Кюлюп, списать этип къоялла,
Жанынг санынгдан болса тас.

Сауму болама, шауму болама,
 Айтама, бютюн тартына...
 Жашчыкъ туугъаны болса, тилейме,
 Альфред атарсыз атына.

Хей, маржа, жашла, хомух болмайыкъ,
 Бу эр кишини юйюдю.
 Законсуз жоюлуп кетгеним ючюн,
 Къыйналып этген кюйюмдю.

Жангыз адамгъа къыйын кѳреем,
 Шайка, биригип, жау болса.
 Он жыл къой, кюн да турмай чыгъарем,
 Ой, Совет закон сау болса.

Мудалифни базыгъыракъ ауазындан чыкъгъан сѳзлени кѳзюм бла кѳрюп баргъанча бола эдим. Ол ауаздан чыкъгъан макъам жюрек сезимлерими кишиликке, тазалыкъгъа чакъыра эди. Жырны бек суйгеним амалтын, Мудалиф жырын бошагъандан сора, ол кѳзюме эм жууукъ адамларымы бирича кѳрюнген эди.

– Болмай эсе, пацан, сен да бир жукъ айт, маржа, – деди Мудалиф.

– Мен сизнича ариу жырлай билмейме. Кѳлюме жетмеген бир зат болса, анда-санда дегенча, бир назмучукъла жазаргъа кюрешеме. Боллукъ эсе, техникумда окъугъан сагъатымда практикада «единица» алгъанымы юсюнден этген назмучугъуму айтайым, – дедим.

– Айхай-айхай, айт, – деди Мудалиф.

Бирге олтургъан кишилени бири да:

– Алан, пацан, сен двоечникден да озуп, единишникми болгъанса?! – деп, харх этип кюлдю.

Ол бири да: «Да кесиме ушагъан жашха ушайды. Мен 4-чю классны кючден бошагъанма да, ант этдирсегиз, «ючден» уллу багъа алмагъанма. Аны ючюн деп, передабой скотник боллугъум къалмады. Сермечи назмунгу, бала, – деп, мени таба къарады.

Мен аланы айтханларын иги огъурамай, Мудалиф таба къарадым. Мудалиф, эки кѳзюм къысып ача, къулагъынга алма да, айт назмунгу дегенча, кѳл берди. Мен назмуму окъуп башладым:

Мен челекле бла тонгуз фермадан
 Узакъ хант юйге кетеме,
 Мушулдай, терлей, тоюп жанымдан,
 Помойчукъ алып жетеме.

Саша сакълайды, кенгден ышарып,
Мени самаркъау этеди,
Жетсем, челекни къолумдан алып,
Фермагъа кирип кетеди.

Мен ташыучума, Саша – къуюучу,
Ичимден аман айтама...
Хыппилле болуп эки ууучум,
Хант юйге барып къайтама.

Устаз келгенди, къалайды иш деп,
Хар зат алаMAT, махтайды.
Бир тонгуз бала тоюп, эркелеп,
Ары бла бери чартлайды.

Къутура келип, ол келе келип
Сыртындан тюшдю габдешге¹,
Къычырад хрюшка, къарайма кюлюп
Жашау бла ёлюм кюрешге.

Устазым манга хахайлайд: «Кюлме!
Сен чыгъар жарлы хрюшаны!»
Мен да айтама: «Тиерик тюйюлме!
Ол жумушуду Сашаны!»

Саша барды да, тонгуз баланы
Габдешден тартды да алды.
Устаз кёрмеди хышил къолланы,
Сашагъа – 5, манга – 1 салды».

Мен назмуму айтып бошагъанлай, ол манга «единишник» деген киши, эки къол аязын бир бирине уруп, харх болуп кюле: «Алан, былайда чот башха тюрлю кёреме. Иги этгенсе, тонгуз балагъа тиймегенинги!» – деди.

Ол бир киши да: «Да мен биле эдим аллай бир зат болгъа-нын», – деп кюлдю.

Мудалиф не амандан, не игиден жукъ айтмай бир кесекни тынгылап турду да, сора, ышарып, манга къарай: «Аперим!» – деди.

Заман да кесича тыйгъычсыз бара, кюн да батаргъа жуу-укълашхан эди. Мен, жан хуржунумдан жазыу этген китап-чыгъымы бла къаламымы чыгъарып:

– Шо, Мудалиф, жырынгы сёзлерин айтып бир бар, мен жазып барайым», – деп тиледим.

¹ Габдеш (къарач.) – куудуш, гыбыдыш.

Мудалиф, жан хуржунундан мууал болгъан жазыу этген китапчыгъын чыгъарып, манга узата: «Ма мында жазылыпды. Хатымы ангылаяллыкъ эсенг, жаз да ал кесинге», – деди.

Мен, къууанып алып, ангыламагъан жерлерими сора, жазып бошап, Мудалифни китапчыгъын кесине бердим.

Биргебизге олтургъан ол эки жашны тартханчыкълары бир кесек татый, бирер сылтау бла кете тебиредиле. Тюзюн айтханда, мени да кетеригим келген эди, алай а, Мудалифни ашыкъмагъанын кѳргенимде, шапалыкъ борчуму кѳююп, кетип кѳалалмадым. Мудалиф бла мен кѳалдыкъ.

– Эс бѳлюп, кѳарап турдум, чырт да тартмадын. Иги этесе ичмегенинги, ичме, бала, ичме... Мен бусагъат келейим, – деп, кишенленип тургъан аты таба атлады. Артмакъларындан бир чырмалгъан затны алып, мени таба бурулуп: «Мен бусагъат келирме...» – деп, кѳулакъ суучукъ таба энди. Мен да кесими булжута, кѳалачладан кѳаба, лимонад иче турдум. Барып тюкен аллында илкичге тагъылып тургъан атымы биз олтургъан жерге алып келип, кишенлеп, отларгъа ийдим. Мудалифни мычыгъанча кѳргенимде, кѳайгъы этип, кѳулакъ суучукъ таба тебиредим. Энишни башындан кѳарагъанымда, Мудалиф, сабыр-сабыр атлай, чыгъып келе эди. Мен аны кѳргенлей, уялып, терк ызыма бурулуп, ханс тепсибиз таба атладым. Мудалиф, кѳулакъдан чыгъып, ол кѳолунда чырмалгъан затын (Аллахды билген, намазлыкъ болур эди) бюклеп, атыны артмагъына салды да, мени таба келип, жерине олтурду.

– Бир Аллахны Бирлигинден сора дуняда хазна тюзлюк болмаучуду. Аны айтханым, назмунгу уа бек жаратдым... Санга «единица» салгъан устаз терс этгенди. Ол да алай болсун, сен кѳрдюн да, бюгюн ата кѳарындашынги, атны терс чапдырдын деп, сени терслерге кюрешгенин... Кѳбюсюнде жалгъан терслеу бла ичги кеседиле адамны жашау жолун. Сен ангылагъан балагъа ушайса. Мен санга ол биягъында жырлагъан жырымы нек жазгъанымы юсюнден бир айтайым... – деп, Мудалиф хапарын башлады.

– Кѳазауат чыгъар жылны ал жылында мен жети классны бошап, Первомайскда зооветтехникумну ветеринар бѳлюмюне окъургъа кирген эдим. Ол кѳатыш заманлада, бир окъуй, бир окъургъа мадар болмай, аманны кеминде юч курсну бошагъан атлы этген эдим. 1943 жыл бизни Азиягъа сюрдюле да, техникумну бошар мадарым болмады. Ма былай сенича жаш адамчыкъ эдим мен да. Кѳазахстанда окъуулары болгъанла бек аз болгъанлары амалтын, юч курс билимим бла манга колхозда мал докторлукъ иш табылгъан эди. Ветеринариядан тапхан китапларымы окъуп, билимли адамладан да соруп, кесими аямай ишлей эдим, спорт бла да кюреше эдим. Махтанганнга санама,

тутушууда, кесими ауурлугъума кёре, хазна кишиге жыкъдырмагъанма. Областьны чемпиону да болгъан эдим. Чабышсакъ да, аллыма хазна кишини жибермей эдим. Бир кере Жамбулда 5 километрге чабышыудан область эришиуле болгъанларында, эм алгъа мен келе эдим. Финишге жетерге, уллу къарындашымы жашчыгъы къууанып аллыма чапханында, тохтап, аны къоюнума алып, чабып, белгиден биринчи ётген эдим. Аны тышында, кесим да барып тохтагъан марксист эдим. Техникумну, андан сора институтну да бошاپ, къуллукъчу болуп, атамы, анамы къууандырыргъа эди мурагым. Ач-жаланнгач жылла болуп, ма эндиги жыл, ма эндиги жыл эте, колхозда ишлеп турдум. Ант ётдирсенг, ишим бла юлгюге айтылгъан болмаса, талай жылны ичинде таматаладан хазна айып да алмагъан эдим.

Азиядан бери къайтыр жылыбызны ал жылында, Аллахды билген, октябрь айны ахыр сюреми болур эди, сууукъла келип, къар ёрттерек тюшюп, болгъанны бузлатып, жолланы тайгъакъ¹ ётген эди. Мен, атыма да минип, сют-товар фермада маллагъа жукъгъан ауруудан дарман салама деп бардым. Ферманы таматасы Майланкъул деген къзазахлы кесине тамам базгъан, уллу кёллю адам эди. Кесине базып базарча да къарыуу жокъ эди, алай а аны уллу къарындашы – Парманкъул – колхозда баш зоотехник болуп, бир къарындашы – Арысбай да – милицияны капитаны, участковый болуп ишлей эдиле. Ол экиси эдиле аны уллу сёлешдиргенле. Дагъыда бар эди юйлеринде эм гитче – Ырысбай деп, бир къылыкълы шофёр къарындашлары...

Къысхасыча айтыргъа, маллагъа дарман сала келдим да, Маня бла Зоя деп кёп сют бериучю эки белгили ийнек бар эдиле да, аланы сюрюуде кёрмедим. Майланкъулгъа: «Ийнекле къайдадыла?» – деп сордум.

– Не этесе аланы къайгъыларынын? Жокъ эселе, жокъдула. Бар, ийнеклеге дарманынгы сал да, жолунга бар! – деди.

– Дарман салмасам, ала аурурукъдула, аладан башха бирлеге да жугъарыкъды ауруу. Къайдадыла ийнекле?! – дедим.

– Ийнеклени къайдагъыларында сени не ишинг барды? Мен кёргюзтген ийнеклеге дарман сал да, бар юйюнге дедим да, акенге налат, бандит къарашай! – деди къзазахлы.

«Бандит» деген сёзю жаныма жетди да: «Сен мени жаныма тийдинг, кечмеклик тиле!» – дедим. Алай айтханымда, бюсюреу этип кюдю да, не «пешеми», не «акеми» къоймай, тапхан аманын айтды. Аны аузуу озду, мени да къолум озду. Къысхасыча айтыргъа, мен Майланкъулну гемхотун буздум. Маллагъа да дарман салмай, болгъан ишни болумуча колхозда таматалагъа айтайым деп, мен атыма минип, кетип тебиредим. Талай

¹ Тайгъакъ (къарач.) – учхалауукъ, бузлауукъ.

жол кѳоратханымдан сора, ызымдан бир полуторка машинаны келе тургѳанын кѳрдюм. Машинаны жюрютген Майланкѳулну гитче кѳарындашы Ырысбай эди. Жюрегим ишекли болуп, ат бла жолну бир жанына чыкѳдым. Машина мени кѳатыма иги жууукѳлашханлай, Ырысбай, машинаны юсюме буруп, тормозладан басды. Чархлары кѳурушуп турсала да, бузлауукѳ жолда машина учуп келип, атны кѳабыргѳасына тийди. Ат да, мен да, чартлап кетип, жыгѳылдыкѳ...

Эсими жыйгѳанымда, эт-жен адамларым юсюме басынып, юйде жатып тура эдим. Анам харип жилияй эди.

Артда ачыкѳланганнга кѳре, сол аягѳым да, эки иегим да сынган эдиле. Мен да ма ол халда тургѳанлай, Майланкѳулну кѳарындашы милиционер Арысбай юйге кирип келди да, менден соруу алып тебиреди. Хар затны тюзюча, болгѳаныча айтдым.

– Энди боллукѳ болду... Сени башынг чайкѳалып, не айтханынгы да кесинг иги ангыламайса. Тюзю уа былайды... Сен хатасы болмагѳан Майланкѳулну тюйгенинг ючюн, санга статья барды. Сен, жюрексинип, келе тургѳан машинаны аллына чыгѳып кетерге унамагѳанынгда, чархлары кѳурушуп келген машинаны башха мадары болмай, сени ургѳанын да ачыкѳлагѳанбыз. Хы, ол да алай кѳалсын. Сен эки ийнекни урлап, сатхан этгенсе деген хапар жюрюйдю элде... Биз кенг жюрекли халал юйдегибиз. Кѳарындашыбызны тюйгенинги да унутайыкѳ... Огѳурлу атангы, анангы хатерлери амалтын, мен ол затланы билмегенча этейим да кѳояйым. Бизни барыбызгѳа да сени саулугѳунг, эсенлигинг керекди... Мен сени район докторлагѳа элтип, саулугѳунга кѳаратдырайым... – деди капитан.

Солуууму кючден ала:

– Мен терс тюйюлме! Терслик сиздеди! – дедим.

Арысбай, кезиу-кезиу атам бла анама кѳарай: «Айналайынла, жашыгѳызны башы кетип турады. Тамблагѳа дери ариу айтыгѳыз да, кѳайгѳысын кѳойсун. Алай болмаса, анга кѳре... Кѳалай-алай болса да, мен сизге игилик излейме, тамбла Мудалифни район больницагѳа элтирге керекбиз. Элтмесек, жанына кѳоркѳуу барды... Ангыладыгѳызмы? – деди.

Анам харип: «Ангыладыкѳ, ангыладыкѳ. Жанынга кѳурман болайым, Арысбай, бир сау эт жашымы,» – деп жилиамсырады.

Атам ауузундан сѳз чыгѳармай тынгылай эди.

– Тамбла тюбеширбиз! – деп, милиционер чыгѳып кетди.

Юйюрюбюзде уллу кѳарындашым Юсюпден сора тамата мен эдим. Юсюп Микоян шахарда рабфакны бошагѳан, урушдан ауур жаралы болуп кѳайтхан, кѳырал саугѳалары да болгѳан, билимли, жигит жаш эди. Азиядан Кавказгѳа кѳайтыу

ишле бла ол да кьолундан келгенича кюреше эди. Мен былай бола тургъан кезиуде, Юсюп биягъынлай журтха кьайтыу ишни юсю бла бир ыйыкъ чакълыгъа Фрунзеге кетген эди. Аны амалтын, мени кьайгъымы кёрюрге болуму жетер адамыбыз жокъ эди юйде. Мени аурумагъан жерим хазна болмай, ол кече тангнга бек кьыйналып чыкъгъан эдим.

Экинчи кюн эрттенбла милиционер Арысбай бла, шофёр Ырысбай мени район больницагъа элтебиз деп келдиле. Жюрегим огъурамаса да, полуторканы тар кабинасына ючеулен болуп миндик да, район больницагъа тебиредик. Жолда бара, Арысбай манга:

– Не, эс жыйдынгмы?! Сен кимге кьол кёлтюргенинги билмейми эдинг?! Сен кьуру Майланкьулгъа угъай, манга да, Парманкьулгъа да, Ырысбайгъа да кьол кёлтюргенсе. Былайда бизбиз бласт. Бизге кьаршчы баргъан – Совет бластха кьаршчы барады! Энди, не мен айтханны этип, кесчигинги кьысып, саулугъунга кьаратдырып, юйюнге кьайтаса неда, ийнеклени урлап сатханынг ючюн, кьарындашымы тюйгенинг ючюн да тюрге бараса! Кьайсы жолну сайлайса, бандит кьарачайлы?! – деп, хыликкя этгенча, кюлдю.

Мен не бола тургъанын ангылап, алайсыз да башым, аягъым, кьабыргъам ауруп, тамам жаныма жетип баргъан адамгъа, ахыр кючюмю салып: «Мен бандит тюйюлме! Мен Мудалифме! Мен тюзюча барлыкъма ахырына дери!» – дедим.

– Да сен тюзюча бар, биз а айыпдан чыгъа барабыз... Бузлауукъда 80 кьычырым чакълы жол да кьоратдыкъ. Район больницагъа жетерге энди кёп да кьалмагъанды. Биз, сени анда кьоюп, ызыбызгъа кетерикбиз. Тамблагъа акъылынгы тюз этмесенг, жолунг больницадан тюрге боллукъду. Ангыладынгмы, бандит?! – деп кюлдю биягъы Арысбай.

Тар кабинаны ичинде кьабыргъам солуууму алдырмай, сынган аягъымы созарча мадарым да болмай, асыры ачыгъандан, кёзлерим кьарангы эте келип, эсими ташладым. Эс жыйгъанымда, бир гитче палатачыкъда кесим жангыз жатып тура эдим. Сынган аягъымы да байлагъан эдиле. Артда медсестра айтханнга кёре, ачитмаучу, жукълатыгучу дарманла да этген эдиле манга. Экинчими, ючюнчюмю кюн, ол Арысбай деген капитан мени «кёре», бир бал бетли нёгери бла келди. Арысбай, мени бла саламлашхан да этмегенлей:

– Къалайса, бандит кьарачайлы, башынг тюзелгенмиди? Ыразымыса мен айтханнга? Огъесе... – деди.

– Мен бандит тюйюлме! Мени терслигим жокъду. Бу адам манга соруу этерге келген эсе, мен тюзюча айтырыкъма, – дедим.

– Эй, жигит, я примерно понимаю, о чём ты говоришь. У тебя дело серьёзное. Выбора нет. Или соглашайся на условия капитана, или твоя дорога отсюда прямо в тюрьму! – деди ол.

– Я не виноват! Что, в этой стране честное следствие вести некому что ли, закона нет что ли?! – дедим.

– Смотри, Арнольд, он ещё и антисоветчик оказывается. Мы ему ещё и политику пришьём! – деп кюлдю биягъы капитан.

– Арысбай, друг мой, времена не те. Ему на первый раз достаточно будет статьи «За хищение государственного имущества, или за кражу скота». Минимум ему светит – червонец! – деп ышарды ол бал бетли жаш.

– А вы кто? Не нацмен ли вы? – деп сордум.

– Да не важно кто я, следователь я! Если тебе так интересно, я из поволжских немцев... Ладно, там разберёмся, – деди ол жаш, кёзлериме жютю къарай.

– Немец?! – деп бек сейирсиндим.

– Что ты вылупился?! Ну, немец я... только советский немец... коммунист я. Что я тут разболтался? Да ладно, тут всё понятно, пойдём, Арысбай, я спешу... – деп, следователь эшикле таба атлады. Экиси да чыгъып кетдиле. Ала кетгенден сора, бир сагъат чакълыдан юч милиционер келип, мени бакъгъан врач да «угъай!» дей тургъанлай, мени носилкагъа салып, чыгъарып, алып кетдиле да, элтип бир сууукъ камерада бир къаты ундурукъгъа атдыла. Бир эки кере ол Арнольд деген келип, бир болмагъан затланы соруп-жазып: «Къол сал!» – деген эди. Къол салмагъанымда, къолларымы ундурукъ къулакълага байлап, башымдан жастыкымы алып, бетими жабып, кысып, солутмай бир бёлек заманны тутхан эди. Мен тыпырдай келип, ойсурагъан болур эдим да, не затла этген эсе да, жангыдан эсими жыйдыргъан эди.

– Ётюрюк терслеу ишге къол саллыкъ туююлме! – дегенimde, экинчи кере да жастыкъ бла бетими жабаргъа тебиреди. Сау аягъым бла следовательни уругъа кюрешдим. «Къылыкълы» аягъымы да ундурукъну аякъ жанына байлап, жангыдан жастыкъ бла басып, тылпыууму тыйды. Эсими ташладым. Эс жыйгъанымда, следователь:

– Подпишешь, скотина, или я тебя убью! – деп, биягъы жастыкыны алып, ючюнчю кере юсюме тебиреди. Не жашырыу, жан татлыды: «Ёлтюрме, къол салайым...» – дедим.

Мени терслигими, тюзлюгюмю ачыкълау иш бир ыйыкъ чакълы да бармагъан эди. «Эки ийнекни урлап сатханса», – деп, 10 жылгъа сюд этген эдиле.

Андан ары бир ай чакълыны кюнню жарыгъын кёрмегеним амалтын, къалайда болгъанымы кесим да билмей эдим. Сынган аягъым да терсирек къайнагъаны амалтын, бек кыйын

эди ёрге сюелген. Гулоч таякъ бла жюрюрге юйренип башладым. Ма алай бла бир жерден бир жерге сюрюле, ол зона дегенлерине келдим.

Зонада баракны ичинде бир бири башында ишленген агъач ундурукъланы бирини экинчи къатында жатаргъа буйрукъ болду манга. Тюбюнде уа акъ къанлы, бир мазаллы жаш жата эди. Ол къалгъанла бла кёп сёлешмей эди. Бирле, аны къатына акъырынчыкъ келип, бир оноула соруп, кетип тура эдиле. Бир бёлек кюнден, бизни зонада барысы да аны сыйын кёргенлерин, андан бек къоркъгъанларын ангыладым. Бир кюн ким эсе да энтта бир залим адам келгенди зонагъа деген хапар чыкъды. Мен а, тюрме жашауну керти жорукъларындан хапарым болмай, не да билек кюч бла этиледи мында деп тура эдим. Бир кече, жашау жолума уллу чырмау болгъан жалгъан терслеуге бек къыйналгъандан, жукълаялмай тургъанлай, бизни баракны эшиклери акъырынчыкъ ачылдыла. Беш жаш шыбыртсыз бизни ундурукъ таба жууукълашдыла. Ол келген жашланы экиси ундурукъну бир жанындан, ол бир экиси да экинчи жанындан жетип, тюбюнде жатып, жукълап тургъан жашны жууургъаныны къыйырларындан энишге басып, тунчукъдура тебиредиле. Алай этгенни атына «тёмный» дей болур эдиле дейме... Къысхасыча айтыргъа, бешинчи жаш къолундагъы тесакны ол «тёмныйге» тюшюп тургъан жашха тыгъаргъа деп керилгенлей, мен тёзалмей, терк окъуна ол адамны тесак болгъан къолуна къарышып къалгъан эдим. «Тёмный» этгенле, жууургъанны бошлап, мени топулдата тебиредиле. Ол кезиуде бизден узакъ болмай жатхан жашла да терк кощдула да, къысхасыча айтыргъа, туююш башланды. Ол къалабалыкъда мени ундуругъуму тюбюнде жатхан ол мазаллы жаш къоба келип, аны тесак бла уругъа излегенни буугъанын тюшюмдеча эсгерген эдим... Къызылжагъала жетип, бизни тынчайтдыла. Ундуругъум тюз алайда болгъаны амалтын, мени элттип карцерге атхан эдиле. Туююп, ёлюмюча эте: «Сен ёлтюргенсе ол адамны! Боюнунга ал да, къагъытха къол сал! Сен кимни ёлтюргенинги билемисе?! Сен вор в законени ёлтюргенсе! Вор в законени бош тутмакъладан бири ёлтюрсе, ол сау къалмайды! Сен, тюзюн айтып, бизге болуша турсанг, жанынгы да къалдырып, сени эрттерек башынга бош этип къояргъа да болурбуз! Алай болмаса уа, биз сени карцерден чыгъарып, баракга атарыкъбыз. Анда уа зекле, вор в законени ёлтюргенсе деп, сени сыйсыз этип, алай ёлтюрлюкдюле! – деп, мени къоркъута эдиле. Ант этдирсенг, кюн сайын асыры кёп туюгенлеринден, мен ким болгъанымы да эсгералмай башлагъан эдим. «Мен билмейме ким ёлтюргенин. Урмагъыз мени, урмагъыз. Бир бек ачыйды...» – деп, сандыракъ эте келип, эс жыйгъаным да бола эди. Бир кюн туюген

лерине андан ары тэзалмай: «Не дей эсегиз да, этейим, кьол салайым», – деп айтыргъа тебиредим да, селеширге къарыуум жетмей, эсими ташладым.

Кавказда болгъанча бир тюш кёрдюм. Чыммакъ-акъ сакъаллы, базыкъ ауазлы бир сейирлик инсан тау башладан къарап: «Мудалиф, Аллах адам улугъа ол тэзалмазлыкъ сынамны бермейди. Боюнунга алып, кьол салсанг, сени ёлтюрлюкдюле. Керти эр кишича бююннге дери тэзгенсе, энтта бир кесекчик тэзсенг, сау къаллыкъса, хар ненг да иги боллукъду», – деп, кез аллымдан ташайды.

Экинчи кюн биягъынлай соруу эте тебирегенлеринде, ол акъ сакъаллыны айтханы эсими тюше: «Къанымы ичип бошадыгъыз, тье да, кьоркьута да! Мен жукълап тура эдим! Кёрмегенме, билмейме ким кимни ёлтюрсенин! Бу мени ахыр сёзюмдю! Энди ёлтюрюгюз мени!» – деп, ахыр кючюмю салып, къычыргъан эдим. Биягъынлай тье тебирегенлеринде, эсими ташладым... Керти-кертиси да, бир тажал жаным болур эди, ол суукъда, ачлыкъда не кёп туююлдум эсе да, ёлтурге унамадым. Ёпкелериме суукъ чабып, тамам аманнга кетгенимде, карцерден тюрмени санчасть кибигине чыгъардыла. Анда бир бёлек заманны жатдым да, аз мажалча болгъанымда, баракга келтирдиле. Тюзюн айтыргъа, ол къызылжагъаланы: «Учуз этип ёлтюрлюкдюле», – деген сёзлери эсими тюшюп, сескекли болуп келген эдим. Ёлтюрсенин кьой эсенг, бир жигитлик этип къайтхан адамгъа сый-багъа бергенча, бек алапат тюбедиле. Кюзю табып, кесими бетиме къарагъанымда, ант этеме, кесими таныялмай, алжагъан этген эдим. Ол мени ундуругъуму тюбюнде жатхан жаш: «Хей, жигит, энди иги танышайыкъ. Мени атым Альфредди», – деп, кьолун узатды. Мен да кьолуму узата: «Мудалифди мени атым», – дедим.

– Андан арысын айтмасанг да билеме... Эр кишисе... Ариу тутдунг кесинги... Энди алай этейик... Ма бу уллу зонаны ол бир жанында пекарня барды. Сен андан бизни ашханагъа ат арба бла ётмек ташырыкъса. Санга бир артыкъ ётмек берип турлукъдула. Сен хар кюн сайын пекарнядан бери жетгинчиге дери, ол ётмекни ашап бошаргъа керексе. Алай этмесенг, борбайларынг къыйылып, кёпге бармай ёллюксе. Мен ишинги юсюнден селешгенме, тамбладан башлап, сен арбачы боллукъса... – деди Альфред.

Ма алай бла мен ётмек ташыучу болдум.

Кеси хапар айтмагъаннга, мен хапар соруучу туююл эдим, алай болса да, экинчи кюн, пекарняда манга артыкъ ётмекчик бериучю къазах жашха: «И-й, Альфред деген кимди? Миллети неди? Ол манга нек иги болду?» – деп сордум.

– Кесингими этдиресе аллайла огъесе керти билмеймисе?

– Ант этеме, билмей сорама, – дедим.

– Альфред вор в законеди, зонаны аттысыды! Итил сууну жагъасында жашагъан немецлиледенди. Санга иги болгъан эсе, кесинги тап тута билгенинг ючюн, иги болгъанды. Давай, аны юсюнден хапарны къойдукъ... Игирекчик аша да, эс жый! – деп, артыкъ ётмекни тышындан да бир къыйма кесекни да берип, ашыргъан эди ол къазах жаш.

Ма алай бла кюн сайын бир ётмекни артыкъ ашай, мен эс жыйып башладым.

Артда билген эдим, ол Альфред бла бир башха вор в законени аралары гъыр-мыр болуп, бир бирлерин ёлтюрюрге деп бегим алгъанларын. Аланы законлары бла вор в законени жаланда кесича даражасы болгъан ёлтюрюрге болады. Ол бири. Альфредни ёлтюрюрге излеп келип, бизни баракда кеси ажалын тапхан эди. Аны ёлтюрген Альфред болса да, къырал закон жаны бла «къалабалыкъда ол ёлгенни тесагы кесине киргенди» деп къойгъан эдиле. Ма алай бла, ол Альфред дегенни залимлигине кёзюм къарап, юйге письмо жазып жиберген эдим: «Жаш тууса, атына Альфред атарсыз», – деп.

Тюрмеде кюнлерим бири бирине ушай эдиле. Жалгъан терслеу бла 10 жыл тюрмеде олтурлугъум эсеме тюшсе, ичим кюе эди. Ол Альфред деген гудучу бла арам иги болгъаны себепли, аракъчыкълары болса, мени да чакъыра эдиле. Кюйген жүрегиме себеп болса деп, ичгиге угъай демей башлагъан эдим. Зонада аракъгы кёп болмаса да, арадан жыл чакълы озаргъа, къаным ичгиге бурула, манга хар неден да уллу башхалыкъ болмай тебирегенин сезе башлагъан эдим.

Ма ол халда мен тюрмеде олтургъанлы юч жыл чакълы озду. Кюнлени биринде мени чакъырып: «Терслигинг болмагъанлай тюрмеде олтургъанынг осмакъланнганды. Бююн къагъытларынгы хазыр этейик да, тамбладан башлап, башынга бошса», – дедиле. Мен «къызылланы» сёзлерине ийнанмай эдим. Алай болса да, экинчи кюн айтханларыгча башыма бош этдиле. Чыкъдым зонадан. Сынжыргъа тагъылып тургъан ит ычхынса, къайры барлыгъын билмей къалгъанча, мен да, не этерге билмей, бир кесекни жунчуп турдум. Ызыма айланып, зона таба къарадым. Жерден бармакъ тенгли ташчыкъны алып, зона таба ата, бурулуп, «Къыйналып этген кюйюмдю» деген жырымы макъамын мурулдай, темир жол станция таба тебидим.

Халкъыбыз Кавказгъа къайтханын билгеним себепли, туугъан журтума жол тутдум.

Он алты жылны мен кёрмей тургъан журтума къайтып келдим. Туугъан элиме тугел жетгинчи, тохтап, тобукъланып, сеждеге кетип, топуракъны уппа этдим, суу жагъагъа барып,

бауурланыш, Къобандан суу ичдим. Жилимукъларым Къобаннга тама эдиле.

Эбизеле оюп кетген элибизде, хар къайтхан юйдеги сау юйлеге кирип баргъанлары амалтын, бурунгу тийрелени атлары къалгъан болмаса, адам танырча туююл эдиле. Бир тийреде тюрлю-тюрлю тукъумладан юйюрлени кёрюрге боллукъ эди. Мен да ата-анамы къалайда жашагъанларын сора кетип тапдым. Къууанч тыпырлы болдула. Мадарларына кёре, къурманлыкъ да этдиле.

Юйде айтхан хапарларына кёре, мен тутулуп кетгенден сора, уллу къарындашым Юсюп Алма-Атагъа, Москвагъа да: «Мудалифге терс сюд этилгенди», – деп, жазып кюрешген эди. Алай а тюзлюкню ачыкъларгъа законну адамлары ашыкъмагъандыла.

«Тюзню тюзлюгю тюзде къалмаз» дегенлей, 1957 жылны апрель айыны 5-чи кюнюнде, колхозчула сабанда ишлей тургъанлай, ол «урланган» Маня бла Зоя деген белгили ийнекле, къайдан эсе да къачып келип къаладыла. Атамы къарындашлары, ийнеклени тутуп, контор таба элтедиле. Кёп да турмай ийнеклени ызларындан эки къазахлы келеди. Атамы къарындашлары ол къазахлылагъа сора тебирегенлеринде, ала: «Биз ийнеклени ферманы таматасы къазахлыдан сатып алгъанбыз!» – дегендиле. Юсюп къарындашым хапарны онглу къарачай жашлагъа билдирип, ала барысы бирден къолгъа аладыла да, иш тереннге кетеди. Законну адамлары ферманы таматасы Майланкъулуна къысып, сора тебирегенлеринде, ол: «Мен ийнеклени сатып, ахчаны Парманкъулгъа берген эдим...» – дегенди. Колхозну баш зоотехнигин (Парманкъулу) да иги къысханларында, ол ахчаны милиционер къарындашы Арысбайгъа бергенин айтханды. Гитче къарындашлары Ырысбай бир аманлыкъ этип, аны башын жабар ючюн, Арысбай да ахчаны Альфред деген ол немецли следовательге бергенин айтханды. Ма алай бла: «Бизбиз былайда Совет бласт!» – деп тургъан юйюрню халы бек тапсыз болгъанды. Къысхасыча айтыргъа, мени мал урламагъаным ма алай бла ачыкъ болгъанды. Алай а 1957 жылны апрельмай айларында бизни юйюрюбюз, къалгъан къарачайлылача, Къазахстандан Кавказгъа кечерге керек боладыла да, мени тюремден чыгъаргъан иш бла кереклисича кюреширге мадарлары болмайды. Алай бла, иш созула, мен тюремден 1959 жыл чыгъама.

Кавказгъа келип, туугъан элимде мал доктор болуп ишге жарашама. Не да иги эди, алай а мен аракъы ичмей чыдаймай эдим. Ал кезиуде ичгичи болгъанымы атамдан, анамдан, уллу къарындашымдан, ол юйдегиден да жашырыргъа кюреше эдим. Алай болса да, мени керти халым ачыкълана башлагъан

эди. Ичип юйге келсем, жукъ айтылса, дауур ача эдим. Эрттен-бласында этгениме бек сокъурансам да, орамгъа чыкъсам, кесимча бирлеге тюбеп, дагъыда иче эдим... Ма алай бла, ичмезге жаныма себеп излеп, адам болургъа дыгалас этип, техникумгъа барып, окъуууму бошаргъа да кюрешдим. Ол да болушмады. Аракъы сатып ала, айлыгъымы бошасам, мал докторлагъа кесек спирт бергенлерин кесинг билесе, ол спирт бла да булжуй эдим. Алай эте туруп, ишден къысталгъан эдим, юйдегимден да айырылгъан эдим.

Кюнлени биринде бир ичгичилеге къошулуп, къайда къалай болгъанымы да билмей аугъан эдим. Аллахны къудурети кепдю... Эсими жыйгъанча болдум да, адам адамгъа айтса ий-нанмазча, бир сейир затны кёрдюм. Мени жаным санымдан айырылып тебиреди... Жаным хауагъа чыгып, андан къарады. Мени «мыллыгым» тюкен артында кеси жангыз жатып, сандыракъ эте эди:

– Майланкъул, ийнекле къайдадыла? Мен бандит туююлме! Кечмеклик тиле дейме! Ма санга бандит, ма санга бандит!.. Ийнеклени мен урламагъанма! Ётюрюк терслеу ишге къол саллыкъ туююлме! Бетимден жастыкъны ары ал! Солуялмайма! Ёлтюрме, къол салайым... Мен билмейме ким ёлтюрсенин... Урмагъыз мени, урмагъыз... Бир бек ачыйды... Тёзалмайма! Ой Аллах, ой Аллах! Къанымы ичип бошадгъыз, туюе да, къоркъута да! Мен жукълап тура эдим! Кёрмегенме, билмейме, ким кимни ёлтюрсенин! Бу мени ахыр сёзюмдю! Ёлтюрюгюз! Ёлтюрюгюз! – деп хахайлай эди мыллыгым. Жаным хауадан къарап, къыйынлы санларымы жазыкъсына эди, болушургъа уа мадар табалмай тыкъсый эди. Ма ол кезиуде ол тюрмеде туюген заманларында келип, манга кёл этген чыммакъ-акъ сакъаллы, базыкъ ауазлы сейирлик инсан, тау башладан къарап: «Мудалиф, Аллах адам улугъа ол тёзалмазлыкъ сынамны бермейди. Ахырат азабын дунияда сынатханладан къутулдунг. Энди кеси кесинге салгъан азапдан къутулалмай кюрешесе. Хей, жанынг санынга къайтырыгъын излей эсенг, мен айтхан сёзлени къайтарып бар», – деп айтып тебиреди: «Ашхаду алля иляха илляллах уа ашхаду анна мухаммадан‘абдуху уа расулюху». Жаным ол айтханны къайтарды да, акъырын келип, саныма кирди. Чыммакъ акъ сакъаллы, базыкъ ауазлы сейирлик инсан, манга суюдюмлю къарап: «Аллахха къайт! Аллахха къайт! Аллахха къайт!» – деп, кёз аллымдан ташайды. Аны айтханын таулу элде къаяла да къайтаргъанча эшитиле эди манга. Къыйналсам да, мен ёрге къоцдум. Жай кечеде кёк чууакъ эди. Ма ол тургъанымча, тозурагъан кийим киби клерим бла барып, Къобаннга кирип, кир юсюмю да, санларымы да жуудум. Эс жыйдым...

Айырылып кетген юйдегиме салып келдим. Атамы-анамы да чакъыргып, болгъан хапарымы болгъаныча айтдым.

Атам бластан къоркъса да, беш ууахты намазын къоймагъан адам эди. Ол кюнден сора мени Къуран окъургъа, намаз этерге юретип башлады. Аллахха минг шукур, хар нем да аллына болуп тебиреди. Ма кѳресе, бюгюн хайт деп, адам болуп тургъанымы. Керексизге киши бла да дау айырмайма, аракъы да ичмейме. Къолунгдан келип, терсликни тыйып къоялмай эсенг, айтып кѳр, айтханынгы этмеселе, ичингден дагъыда бир кере айт. Чырт да болмаса: «Хар адамны кир ниетин, терс этген ишин, кеч-эртте болса да, Аллах башына жетдирликди», – де да, кесингча жашаргъа кюреш. Мен бюгюнлюкде алай жашайма. Да энди, къарындашчыгъым, сѳлеше-сѳлеше, тангны да атдырып къойдукъ. Сен айып этме, мен намазымы этип къайтайым», – деп, Мудалиф ѳрге туруп, кишенленип отлай тургъан аты таба барды да, андан ол чырмалгъан затын алып, къулакъ суу таба тебиреди. Мен да аны ызындан бардым. Мудалиф ырахат намаз эте эди. Мен да кенгден аны сырт жаны бла ѳтѳп, таза къулакъ суу бла бетими, къолуму жуудум. Мудалиф да, намазын этип бошап, намазлыгъын хансдан алды. Экибиз да келген жерибизге бардыкъ.

– Да, иги жаш, Аллахны аманатында бол. Назмучукъларынгы жаза тур. Назму деген кѳлге асыуду. Дунияны башында уллу къуллукъчула да, байла да, фахмулула да, уллу алимле да, залимле да бардыла. Алай болса да, мени сартын, Бир Аллахха таза къуллукъ этгенден ахшы адам жокъду. Жашауда къыйналгъанынг болса: «Ашхаду алля иляха илляллах уа ашхаду анна мухаммадан‘абдуху уа расулюху,» – деп айта тур. Да къуанч бла тѳбешейик! – деп, Мудалиф, ѳрге туруп, манга къол узата, аты таба атланды. Мен да аны, ызындан барып, атыны кишенин тешерге, айылларын тартдырыргъа болуша, атыны сол жанындан сюеле, ауузлугъу бла жюгенинден тутуп, намыс эте, Мудалифни атха миндирдим. Ма алай бла, мен да, атыма минип, жолума атландым.

Мудалифни айтхан хапары, мен киногъа къарап тургъанча, кѳз аллыма келе эди. «Мен бандит тѳйюлма! Ийнеклени мен урламагъанма! Ётюрюк терслеу ишге къол саллыкъ тѳйюлма! Солуялмайма! Мен билмейме ким ѳлтюрсенин... Урмагъыз мени, урмагъыз... Бир бек ачыйды...Тѳзалмайма! Ой Аллах, ой Аллах!» – деген кыгычырыкъла къулагъыма эшитиле эдиле.

Аллымда сюелген тау башлагъа къарап, акъ булугланы араларында чыммакъ сакъаллы, базыкъ ауазлы сейирлик инсанны тюрсюнюн кѳрѳрге дыгалас эте эдим. «Жарсыуу болмагъан адамгъа Ол кѳрѳне болмаз. Алай эсе, мени хар нем да игиди. Къор-къурман болайым Санга, Уллу Аллах!» – деп, мен – он сегиз жылы энди толгъан жаш – кесиме кѳл эте бара эдим.

**ОТАРЛАНЫ КЕРИМ –
ЖАРЫКЪЛАНДЫРЫЧУ**

Отарланы Керим, кесигиз бил-генигизча, малкъар халкъны бек уллу поэтлеринден бириди. Алай аны жарыкъландырыу иш бла кюрешгенин кёпле биле болмазла. Керим миллетибизни жарыкъландырыууну эм билим бериуюно айныуна уллу къыйын салгъанды. Бизни кёбюбюзню къарт аталарыбыз бла аналарыбыз Керим жарашдыргъан Букварь бла окъугъандыла.

1939 жылда чыкъгъан Букварьны къурамы да сейирди, суратлары да кёпдюле. Учебникни ахырында, сабийле иги окъургъа юйреннгенден сора, алагъа окъургъа деп, юйретиу бла билим ёсдюрюу халда халпарла бла назмула бериледиле.

Бу китапны окъуучуланы къырал таматала – И. В. Сталин, В. М. Молотов, М. И. Калинин, К. Е. Ворошилов, Л. М. Каганович – бла шагъырей этген бетлери да барды. Китапны къошулмасы да болгъанды.

1940 жылда Букварь, Отарланы Керим автору болуп, тюрленип, кёп зат да къошулуп, жангыдан басмаланганды. Бу жол сабийлеге деп элберле да берилгендиле.

1941 жылда уа Керимни Букварь китабы жынгыдан чыгъады, кеси да уруш заманы болуп, ары уруш бла байламлы быллай чыгъармала киредиле: «Капитан Гастел-

ло», «Душман ууатылыныр» деген назмула, «Партизанла» деген хапар. Ответственным редактором была Миналдан Шаваева.

«Малкъар тилни учебнигин жарашдыргъанда (грамматикасын бла тюз жазылыуну жорукъларын), мен орус тилни учебнигинде болгъан материалланы хайырланганма (проф. Афанасьева П. О. эм Шапошников И. Н.)», – деп жазады Отарланы Керим.

Башланган школну 4-чю классыны литературасыны Хрестоматиясын да Отарланы керим жарашдыргъанды. Ол Нальчикде 1098 жылда басмаланганды.

Отарланы Керим малкъар сабийлени орус эм совет литература бла шагъырей этеди. Окъуучуланы ана тиллеринде белгили орус эм тыш къыраллы классиклени чыгъармаларын окъургъа онглары болады. Ала И. А. Крыловну тамсиллерин, А. С. Пушкинни, Ф. И. Тютчевни, И. А. Гончаровну, А. П. Чеховну, В. Гюгону эм башхаланы чыгъармалары эдиле. Бек сейири уа, Керим орус тилден малкъар тилге кеси кёчюре эди. Хрестоматиягъа Гуртуланы Бертни, Кациланы Хабуну, Будаиланы Азретни, Залиханланы Жанакъайытны, Мақытланы Сафарны, Къулийланы Къайсынны, Керимни кесини чыгъармалары да киргендиле.

Малкъар сабийлеге белгисиз болгъан сёзлени магъаналары да ачыкъланып бериледиле бу китапда. Сёз ючюн: диагноз – аурууну къаллай болгъанын билиу; дезертир – фронтдан кеси аллына къачхан эм д. б. Была барысы да китапда болгъан

ШАУАЙЛАНЫ Исмайыл

ОТАРЛАНЫ КЕРИМНИ «ЖОЛЛА» ПОЭМАСЫНДА
ЖАМАУАТ-ФИЛОСОФИЯ ПРОБЛЕМАЛА

Отарланы Керимни жоллагъа аталгъан кёп чыгъармаларыны ичинде «Жолла» (1950) деген поэмасы энчи жерни алады. Жол анга – адамны жашауу суратланган философия ангыламды, аны къадарыды, аллында салынган муратын толтурур ючюн кюрешди. Керимни поэзиясында жолланы сыфаты аны хар кюнню жолдашыды. Жолла поэтни кесини ёз къадарыча болуп къалгъандыла.

«Ёгюз арба» деген назмусунда Отарланы Керим былай жазады:

*Арба уа барады, тик жолдан ёрлей.
Къарт таулу арбада олтурад эрлей:
Кёлкгалдысы болмай озгган жыллагъа,
Къууанчлы къарайд алда тик жоллагъа.*

*Ол жолла аны чыгъаралла ёрге.
Жолланы тынчлары недиле эрге?
Жигитлени иши – излеуд ёрлюкню,
Тынч жолла туудуралмайла эрликни.*

(1957)

Жолланы кёп тюрлюлери барды эм белгили адамла – философла, поэтле, жазычула эм башхала – алагъа талай тинтиуле атагъандыла. Ол жаны бла Отарланы Керимни поэмасыны башхалыгъы – жолланы кёп тюрлюлерин, бегирек да бушуулулары, ёзегине кёре, сыйындыргъанындады.

Сабийликни бла жашлыкъны жоллары, урушну жоллары – жыйырманчы ёмюрню адамларыны магъаналы чакъларыдыла. Отарланы Керим ол чакъланы тийишлисича къыдыргъанды. Битеу совет халкыгъача, ала къанлы эм кюйсюз эдиле. «Жол» белгиге атап, айтханыбызча, Отарланы Керим кёп назму эм «Жолла» деген поэманы жазгъанды. Алада адамны къадарыны, хар инсанни жашауунда орунуну, жамауат бла къырал бир бо-

лур ючюн, тынгылы, алгъа итинген кёз къарамны къуаргъа керегини юсюнден терен философия оюмла эленедиле.

Поэт кесини жигитлерини этген ишлерине багъа берген заманда дайым аланы адамлыкъ ышанларына къарайды, аны бла бирге уа ол затха кесини кёз къарамын да шарт кёргюзтеди. Поэма, бир жаны бла, кесини алааматлыгъы, тамамлыгъы, кесгинлиги бла бек сейирсиндиреди, къууандырады, бирси жаны бла уа – адамны къадарыны юсюнден чексиз ауур, къыйын сагъышлагъа кёмеди.

Поэма: «Уруш бошалгъанды. Сау къалгъанла юйлерине къайтадыла бирем-бирем, къауум-къауум», – деген сёзле бла башланады. Алай къайтханланы ичлеринде кёчгюнчюлюкде Къазахстанга тюшген таулу тиширыуну – Айшаны – жашы жокъду. Кюн сайын ол жолгъа чыгъып, танг аласындан кечге дери жашын урушдан сакълагъанлай турады:

*Чыгъады Айша уллу жолгъа кеси жангызлай,
Къарангы къойгъунчу тегерекни.
«Кёрюп къойсам а!» деген умут, жарыкъ жулдузлай,
Ёчюлтмей сакълайд ана жюрекни.
(«Жолла»)*

Жол – талай адамны, жамауатны къадарларыны чалышма-сыды. Ол поэтни Уллу Ата журт урушну алаамат суратлауунда да кёрюнеди.

Кесини ата-бабаларыны жатхан жерлерин жанындан сюйген халкъны ангында жолла – сынауду, бирде уа уллу бушууду – жаны туугъан жеринден тамыры бла сууурулуп кетген миллетни къыйынлыгъыды.

«Жаханым жолу» – ма тюз аты ол жолну. Алайды кёчюрюлген халкъланы, аланы ичлеринде таулу халкъны да, къадарлары. Мингле бла адамла туугъан жерлеринден къысталып, киши жерлеге ашырылгъанда. Анда жартысы ачдан, аuruуладан, Ата журтуна термилгенден ёлгенде.

Битеу төрели маданиятлада Жер-Ана – ол Ата журтду. Ата журту бла адамны аны тарых, инсан эси жууукъ этеди. Жерини сыйлылыгъына ийнанмакълыкъда, жерине сюймекликде ёсген, жери бла къаты байламлы болгъан адам – керти инсанды: узакъда жашаргъа тюшгенде да, Туугъан жеринден айырылалмагъанын ангылаялады, кесин халкъны кесегица, аны кёп сабийлеринден бирича сезеди. Ол дагъыда бу жерде жатхан ата-бабаларыбыз къойгъан аура¹ бла байламлыды, ол аура бла

¹ *Аура* – адамны саныны кёзге кёрюмеген кючюню тюрсюнюлю нюрюню жайылыуу.

жалан да ол миллетни сау адамларыны ауралары жарашып къа-
лыргъа боллукъду.

Халкъны жери – жалан да бир белгили жер туююлдо, жан-
сыз къаты зат угъай, – жаны болгъан, анда жашагъан адамла-
ны ауралары жан салгъан жерди. Халкъны тамырлары жер-
дедиле. Ата-бабаланы аланы атып кетмегиз деп туудукъларын
чакъыргъан къабырлары. Ол къабырла башхаланы къоймай-
дыла, алагъа болушмайдыла. Къарачайлыланы кёчюргенде,
аланы жерлери Тебердада башха халкъны орнатхандыла. Ала
уа къабыр сын ташланы кетергендиле да, аладан клубха къо-
шакъ отоула ишлегендиле, къабырланы сюрюп, терек бахча
салгъандыла, алай бир терек да алайда тамыр иймегенди.

Мени эсимдеди: бизни къартларыбыз кеслерини тауларына,
ташларына, Ата журтларыны сууларына къалай термилгенле-
ри. Залиханланы Жанакъайыт аны 1954 жылда Москвагъа жа-
зычуланы съездине чакъыргъанларын айтхан эди. Залихан-
ланы Чокка (Залиханланы Михаилны атасы) Жанакъайытдан,
онгу болса, Ата журтуна барып, Басхан черекден суу келтир деп
тилегенди. Жанакъайыт, кесин ким болгъанын билдирмей, туу-
гъан жерине келгенди – таулулагъа КъАССР-ге келирге эркин-
лик жокъ эди – сора Чоккагъа Ата журтундан суу келтиргенди.

Белгили европалы этнограф Фридрих Ратцель, жамауатны
угъай, къыралны ёсюю да аны жер бла байламлыгъы къаллай
даражада болгъанына бойсунады деген оюмну айтады.

Жарсыугъа, билимибиз жетмегенден, ёлюп къалмаз ючюн
жашау этерге къазауат этип кюрешгенибиз себепли, бизге сы-
наргъа тюшген ол уллу бушууну биз ангыламай эдик, бегирек
да – кёчюрюлген халкъла – уруш жыллада эм урушдан сора ач
жыллада. Отарланы Керимни жууукъларын, ахлуларын тас эт-
ген адамланы жашауларын суратлагъан бу керти да айтхылыкъ
чыгъармаларын да окъургъа биз жетишмей эдик. «Жолла» де-
ген поэманы окъуй, мен бизни, гитче сабийлени, эрттенликде
эшик аллына чыгып, алайда атабызны – Шауайланы Харунну
– келлигин сакълап олтургъаныбызны эсиме тюшюргенме. Биз-
ни артха юйге жалан да абаданла къууаргъа боллукъ эдиле.
Эсимдеди анамы жашырын жилигъаны, жюзжыллыкъ аппамы
жангыз жашына бизден кёз жашларын букъдуруп жилигъаны
да. Атам урушха биринчи кетгенлени санында эди 1941 жылда
юйде сегиз сабийни бла къарт атасын къоюп. Урушдан ол жа-
нгыз да бир къагъыт жибергенди, кимге эсе да жаздырып (кеси
къара танымай эди). Анда аланы Харьков таба элтгенлерин айта
эди. Ол къагъытны биз кёчюрюлген заманда тас этгенбиз.

Уруш бошалгъандан сора, бир-бир нёгерлерими аталары
къайта эдиле. Бизни къууанчыбыз чексиз эди: энди бизни ата-

быз да келликди деп. Алай кюнле, айла, жылла ёте әдиле, атам а къайтмай әди. Анам жашаууну ахырына дери атамь сакълагъанды. Бир кере уа, ёлюрюню аллында, атагъызгъа садакъа этерге керекди дейди да, этебиз садакъа.

«Жолла» деген поэманы окъуй, къоншубуз Газаланы Жулдузханны да әсиме тюшюреме. Ол урушха беш жашын ашыргъанды, аладан а бири да къайтмагъанды. Орта Азияда биз аны бла къоншуда жашагъанбыз. Ол, анама кюн сайын келип: «Жашладан не хапар?» – деп сора әди. Мени анам а: «Жашла жесирликде әдиле, энди уа Тюркге тюшгендиле да, аланы къайтарыгъа деп келишимле барадыла, бираздан юйге келликдиле», – деп, таурухла къурашдыра әди. Жулдузханны кезлери жарый әдиле, ол, ышарып, ким әсе да ол кертиди, алагъа саугъала хазырла дегенди деп, хапар айтып башлай әди. Жулдузхан жол жанында жашай әди, кюн сайын жолгъа къарай, жашларына чындайла әше әди, аланы хар бирине да башха-башха салып. Ол алагъа кишиге да тиерге къоймай әди.

Жылла ётдюле. Биз Ата журтубузгъа къайтдыкъ да, Тёбен Чегемде орналдыкъ, Жулдузхан а – Огъары Чегемде. Бир жол мен кесими туугъан элим Эл-Тюбюне тюшеме да, мычымай Жулдузханнга ашыгъама. Манга къызы тюбейди да, анасына элтеди. Ол жюрюмей әди, кишини да танымай, жатхан жеринде олтуруп, бир зат әше әди, къатында уа – эшилген затладан беш къалау. Мен ангылагъаннга кёре – беш жашына. Жулдузхан мени танымады. Къызы мени ким болгъанымы ангылатды, ол а сескенип, жашладан не жангы хапар деп сорду. Мен абызырадым, къызы уа: «Бир иги зат айт», – деп шыбырдады. Мен анамы таурухун айтып башладым. Жулдузхан тирилди, ышарды. «Аллахха шукур, мен билеме, ала келликдиле», – деди.

Ол юйюрюню бушуууну юсюнден китап жазаргъа боллукъду, «Жолладан» әсе – бушуулу. Жулдузханны эри, жыгъылып, башы ташха тийип, кесине келмегенлей ёлгенди. Тамата жашы кесини тоу этилген кюн ажымлы ёлгенди. Ала къоншу элге келин келтирирге бара болгъандыла. Жолда жаш бёркюн тюшюреди да, атдан тюшюп, алайым дегенлей, ат, чочуп, туягъы бла аны башына урады. Къалгъан беш жашы да бир кибик урушда жоюладыла. Эки къызыны эрлери да урушдан къайтмагъандыла.

Мен акъыл этгенден, дуняны тарыхында жер башында бу болмагъанча бушуулу ишди. Адам къадарны быллай бир сынаун къалай кётюралгъанды – акъылдан шашмай, кеси кесин ёлтюрмей, адамлыгъын тас этмей?

Бу саулай Отарланы Керимни төрттизгининде бериледи:

*Айша уа сакълайды – сакълайды урушдан жашын,
Андан а жокъ не къагъыт, не хапар.
Къайгъыла, жарсыула чыммакъ этгендиле башын,
Жарсыулу жүрек бола тардан тар.*

(«Жолла»)

Поэмада ара жерни таулу жаш Солтан-Муратны бла украинли Олесъни урушда шүөхлукълары алады. Солтан-Мурат сермешлени биринде жоюлады. Ёле туруп, шүөхуна, ол сау къалса, аны анасын табаргъа осуят этеди. Сакъат, сокъур да болгъан Олесъ Солтан-Муратны анасын Орта Азияда табады, анга жашыны орунуна жаш болады.

Адамы болмагъан сокъур Олесъни Айшагъа жашы ючюн жаш болгъаны – поэтни адамланы араларында къарындашлыкъ болуругъуна, скоймекликге, дунияны ариулугъуна, борчуна кертичиликге ийнаныууду.

Алай бла, поэманы адеп-къылыкъ мурдорун халкъланы араларында шүөхлукъ, аланы ёз къайгъыларындан, къыйынлыкъларындан, бушууларындан баш кётюре билмекликлери деген оюм тутады. Уруш адамны жууукъ-ахлуларыны алларында намыс-адет борчларыны юсюне уруш Ата журт ючюн сермешледе сакъат болгъанланы алларында борчну да къошханды.

АНАЛАНЫ Хулима
кёчюргенди.

ПЁТР ХАТУ

Пётр Хату белгили кѳабартылы поэтди, он бир китанны авторуду. Жамауат, кѳырал сауѳалагѳа да тийишли болгѳанды. Ол орус, черкес тилледе да жазады, аз сѳз бла кѳп айта биледи.

Арт кезиуде ол хайку (хокку) деген японлуланы тѳрели лирика назму жанрлары бла да жазаргѳа кюрешеди. Бу халда жазыу XIVѳмюрден бери келеди. Хокку кеси аллына жанр болуп XVI ѳмюрледен бери башланады. Бусагѳатдагѳы формасы XIX ѳмюрде поэт Масаока Сикини хайыры бла тохташханды. Хайку бла жазгѳанлагѳа хайдзин дейдиле. Хайдзинлени ара-

ларында эм белгили Маѳуо Басѳду, бюгюнлюкде да аны даражасына алыкѳа бир киши да жетмегенди дейдиле. Ол а былай айтханды: «Поэзия эм бийик, эм таза этеди хар адамны».

Хату Пѳтрну, Додуланы Аскер кѳчюрюп, бир кѳауум хоккусу, танкасы, босука-секатаи бла «Минги-Тауну» окѳуучуларын шагѳырей этерге сюебиз. Хайку адамны битѳу эсин, акѳылын бирикдире, аны чыгѳармачылыкѳ ишине эм терен сингдиреди.

Танка да япон назмуну бир формасыды. Анга кѳысха лирика жыр деп да айтадыла. Ол беш тизгинден кѳуралады эм да ол бештизгинде отуз бир жик болургѳа керекди.

Босука-секатаи японлуланы эрттегили классика поэзияларыны бир тюрлю жазыууду. Табийгѳатны болуму бла адамны ич дуниясын кѳргюзтеди (табийгѳатны, адамны да жаны бирди деген магѳанада). Кѳчюрюлген а «Будданы ызы» деп этиледи. Бу жазыуну кесини кеби барды: алты гылыусуз (ушашсыз, рифмасыз) тизгин, отуз сегиз жиги бла (5+7+5+7+7+7).

Пётр ХАТУ

ХОККУ

* * *

Аягыма
Сары чапыракъ жабышады –
Ажашхан кишиу.

* * *

Баппахан
Сакълайды аязны –
Ёмюрлюкге чабыу.

* * *

Кюзню алтын
Къыллыучасы озду –
Энтта бир учар эди...

* * *

Жылы кюзню кёклюгю
Минги тауну этегинден
Бери кел деп тилейди...

* * *

«Кёкге уч да кет
алтын уштaket»... –
Сабийликни къайтар...

* * *

Жулдузла тюшедиле,
Хар биринде бир къуртха,
Жанланы жандыра...

* * *

Тангнга тюбейме.
Къошда – дугъума ийис,
Тюшюмде чалгъыдама.

* * *

Эски актѳтерек
Эшитилирча жырлайды,
Къургъакъ бутакъла уча.

* * *

Жыйындан къалгъанды,
Ачы кыычырады
Жангыз къанкъаз кѳлде.

* * *

Сынжырда жукълайды ит,
Тюшюнде суюкми не да
Эркинликми кѳрюнеди?..

* * *

Къоркъуу кѳзлеринде
Бу жутну воришде:
Енкюч тилейми келди?

* * *

Сермеш барады кѳкде:
Акъ къойланы жутады
Къап-къара къара булут.

* * *

Ачы желле урадыла,
Ары-бери жорта каштан –
Кюзню кюню батханды.

* * *

Тишлеринде акъ кишиуню
Келтиреди къара киштигибиз.
«Ишликге», – деди юй иеси...

* * *

Къып-къызыл бишген юлѳкъу
Бий жаш кибик тепсейди...
Кюз аяз урады.

* * *

Эрттенликде турдум да,
Къол-бет жуудум да чай ичдим...
Не этгин, андан ары жашарма...

* * *

Шахарда ишлерим амалтын,
Булбулланы ашыралмадым,
Келир жайгъа дери жашар эди!..

* * *

Къаргъа, нек къычыраса,
Келип, хунама да къонуп?
Алай татлы жашамайма мен да...

* * *

Орулгъан нартюх сабанда
Кёрюнеди бир къарелди –
Жангызды отлагъан эшек.

* * *

Сюрюлген сабанда
Бир ёхтем атлайды къаргъа –
Учётчик сунаrsa...

* * *

Ыргъагъымы жаны бла
Жюзюп кетди бир зариф жилин –
Макъала гъур-гъуруна.

* * *

Огъурсуздан кеталмайса...
Тюшлеримде учама –
Жангыз аладама азат...

* * *

Сакъ жаууннга тюшгенди
Биркюнлюк гебенек –
Жашауун оздургъанды...

* * *

Жашаргъа мурат этдим,
Жетишмеди заман,
Жашаялмадым андан.

ТАНКАЛА

* * *

Къыш къыяма –
Нартюх бюртюклуча
Чачылады къырпакъ,
Жол жанында уа акътерек
Буз кишиуюн агъызады.

* * *

Чачылгъанды накъут,
Къонгуроучукъла зынгырдайдыла,
Хар хансдан да
Эрттен чыкъны
Бир уста жалайды жел.

* * *

Кёкенде
Юлёкъу чагъады
Батышны ахыр жарыгъында
Гебенекле учадыла –
Кюмюшле, алтынла.

* * *

Къозу артха къалып,
Макъырады –
Къоюнума алама
Ол а къалтырайды,
Жюреги туягъында тебе.

* * *

Жел тюзде иссини чачады,
Шарх-шархла тепсейдиле,
Къызыл жана,
Булбул жырлай...
Мен алам арадама!

* * *

Ай кече. Къалкъыйма –
Кёлден эшите
Чабакъ чайпалгъан...

Танг ата бирин тутдум,
Чыгъармадым –
Атам уятды.

* * *

Мутхузду къач –
Мёлекле тегерекде...
Шошду юйде –
Ынна кетди сабийликге –
Бир бек сынсыйды ит...

* * *

Узакъдан кёрюнеди –
Бийик дуппурда
Салкъынлыкъча,
Жангыз терек
Не терекди ол,
Барып бир кёрейим!..

БОСУКА-СЕКАТАИ

* * *

Саксофон таууш –
Жюрекден хошлукъ келе –
Табийгъат, макъам
Ёмюрге бирикдиле –
Жашаргъа сюеме мен,
Аз умут да этерге...

* * *

Боз булутлада
Ай киштикча бугъунду –
Саксофон таууш,
Жюрек къыллагъа тие,
Тилейди бол мудах деп,
Кюз арты кечесинде...

* * *

Бахчамда гюлле
Жарсыугъа агъадыла,
Алай чапыракъла

Энтта да жанадыла –
Бу сурат жүрегиме
Шошчукъ келип къонады...

* * *

Тау залкъыдыла
Тау сырлада, кырлада
Тозурайдыла,
Сезмей сейир къарамны,
Кёрюнмей адамлагъа
Тозурайдыла мудах...

* * *

Жауундан сора,
Чапыракъла таза жерге
Жатадыла шош –
Сарылыкъ бла багъырлыкъ –
Жашил төшеклеринде,
Жаным – кюн таякълада.

Додуланы Аскер кёчюргенди

КЁТЕНЧИЛАНЫ МУССАГЪА – 60 ЖЫЛ

Филология илмуланы доктору, профессор, Къабарты-Малкъар къырал университетни къарачай-малкъар филология кафедрасыны таматасы, Къабарты-Малкъар Республиканы илмуларыны сыйлы къуллукъчусу Кётенчиланы Бахауутдинни жашы Муссагъа 60 жыл толады. Ол Чегем ауузунда Тёбен Чегем элде туугъанды. Школну бошагъандан сора, университетни тарых-филология факультетини орус-малкъар бёлюмюне окъургъа киреди. Аны 1986 жылда айырмалы бошагъандан сора, бир ауукъ заманны кеси элинде Къулийланы Къайсынны атын жюрютген орта школда орус тилден бла литературадан окъутады.

Кётенчиланы Мусса 1987 жылдан бери КЪМКЪУ-ну малкъар тилни эм литератураны кафедрасында ишлейди. Ол 1992 жылда Башкъортостанны къырал университетини кандидат диссертацияла къоруулагъан энчи советини жыйылыуунда «Формально-семантические модели именного предложения в современном карачево-балкарском языке» деген темагъа илму ишин къоруулайды.

Муссаны илму башчысы белгили тюрколог-синтаксист Ахматланы Ибрагим болгъанды. 2001 жылда, докторантурада экинчи жылын окъуй тургъанлай, ол КЪМКЪУ-да «Структура и семантика именных предложений в карачево-балкарском языке» деген темагъа доктор диссертациясын болжалдан алгъа къоруулагъанды. 2005 жылда РФ-ни Билим бериу министрствосуну оноуу бла анга профессор ат аталгъанды. 2022 жылда Кётенчиланы Мусса КЪМР-ни илмуларыны сыйлы къуллукъчусу деген бийик къырал саугъагъа да тийишли болгъанды.

Кётенчи улу Гуманитар тинтиуле бардыргъан институтну илму къуллукъчусу, КЪМКЪУ-ну къабарты эм малкъар филология факультетини деканыны экинчиси, ызы бла ол институтну директоруну экинчиси, КЪМР-ни билим бериу эм илму жаны бла министрини экинчиси болуп да ишлегенди. 2009 жылдан бери ол университетни малкъар тил бла литература, бусагъатда уа – къарачай-малкъар филология кафедрасына башчылыкъ этеди.

Профессор Кётенчиланы Мусса, кесини терен билимин хайырлана, къарачай-малкъар тил билимни айныууна магъаналы юлюш къошханды. Аны синтаксиден тинтиулери жалан да

Къабарты-Малкъарда угъай, андан тышында да белгилидиде. Ол 240-дан артыкъ илму эм окъуу-методика ишни, ол санда он монографияны эм жыйырмадан артыкъ окъуу пособияны авторуду. Аланы ичлеринде быллай ишлени айтыргъа боллукъду: «Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке» (1993), «Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке» (2000), «Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке» (2002), «Къарачай-малкъар тилни морфологиясы» (2005), «Къарачай-малкъар тилде этимни иесиз формалары» (2009), «Структурно-семантическая организация простого предложения в карачаево-балкарском языке» (2010), «Методика проведения письменных работ на уроках карачаево-балкарского языка в средней школе» (2011), «Формально-семантический анализ именных предложений в карачаево-балкарском языке» (2011), «Къарачай-малкъар ономастика» (2017), «Къарачай-Малкъар тилде болушланы магъаналары» (2018), «Теория гипотаксиса в тюркском языкознании» (2019), «Грамматиканы даулашлы соруулары» (2022), «Актуальные проблемы карачаево-балкарской орфографии и пунктуации» (2023) эм башхала. Илму бла кюреше, Кётенчиланы Мусса тилибизде синтаксисде айтымланы форма-магъана жаны бла юлешиниулерине энчи эс бурады. Къабарты-Малкъарны гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну къарачай-малкъар бёлюмюню алимлери хазырлагъан «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил» (эки кесеги барды) деген уллу илму ишни синтаксис бёлюмюн жазгъанды. Андан сора да ол РФ-ни Билим бериле эм илму жаны бла министрствосуну буйругъу бла Къарачай-Черкесни къырал университетинден алимле бла бирге кавказ эм тюрк тилдеде бош айтымны синтаксис мурдорун тинтиуге жораланган илму ишни жарашдырыугъа къатышханды. Бюгюнлюкде Мусса тилибизни миллет энчиликлерин ачыкълау бла байламлы тинтиу ишле бла кюрешеди, иш кёллюдю. Муссаны эм магъаналы илму ишлери алыкъа алдадыла.

Кётенчиланы Мусса тюрк эм битеулю тил билимге аталгъан халкъла аралы, битеуроссей эм регион илму конференциялагъа тири къатышады. Аны докладларында сёз синтаксис бла чекленип къалмай, дисциплинала аралы соруулагъа да жораланадыла. Ол «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил», «Тюрк тил билимни бусагъатдагъы концепциялары», «Къарачай-малкъар тилде болушланы магъаналары», «Тюрк тилдеде тилни кесеклерини юсюнден», «Магистр диссертацияны хазырлауны амаллары», «Грамматиканы даулашлы соруулары» дегенча курсладан эм башха энчи дисциплиналадан да лекцияла окъуйду эм практика дерсле бардырады. Аны бла бирге магистр про-

граммагъа башчылыкъ этеди. Ол дагъыда бийик квалификациялы илму кадрланы хазырлаугъа уллу эс бурады. Алай бла, Кётенчиланы Муссаны башчылыгъында тогъуз кандидат эм эки доктор диссертация къорууланганды.

Кётенчиланы Мусса окъуу учрежденияланы окъуу-методика ишле бла жалчытыугъа да уллу къыйын салады. Башха алимле эм педагогла бла бирге, ол орта школлагъа деп, малкъар тилни окъутууну концепциясын, 5-чи – 9-чу эм 11-чи класслагъа окъутуу программаланы жарашдыргъанды. Школчулагъа аталгъан «Къарачай-малкъар тилни битеулю сёзлюгюню» бир бёлюмюню – «Этимология сёзлюгюню» – жазгъанды. Андан тышында да А. Плешаковну 1-чи – 4-чю класслагъа аталгъан «Тёгерекдеги къудурет» деген окъуу китабын ана тилибизге кёчюргенди эм бу дисциплинадан терминлени сёзлюгюню хазырлагъанды. Мусса окъутууну айнытыуну Федерал институтуну билим бериуню проблемаларыны миллет арасыны илму-методика советини келечиси болуп тургъанды. Ол КЪМКЪУ-ну тил билимден кандидат эм доктор диссертацияла къоруулагъан советине киреди. Кётенчиланы Мусса окъутуу-юйретиу эм илмутинтиу иши бла бирге жамауат ишге да тири къатышады. Ана тилни айнытыуну бла сакълауну мадарларыны юсюнден сёзню басмада, радиода, телевиденияда да терк-терк кётюреди.

Кётенчиланы Мусса не заманда да студентге, аспирантха, жаш алимге, устазгъа – къарачай-малкъар тилден эм битеулю тюркологиядан сорууу болгъан хар кимге да болушургъа хазырды. Жашаууну иш бла байламлы магъанасын ол дисциплинала аралы тинтиуленни мындан ары жангы даражагъа элталлыкъ усталаны хазырлауда кёреди.

Кётенчиланы Мусса намыслы, адетли, келишиулю эм жарыкъ адамды. Аны къатында турсанг, кесинги да кёлюнг кётюрюледди. Ушакъ бардырсанг а, терен акъыллы болгъанына тюшюнесе. Ол хар заманда да жангы жетишимлеге итинеди, адет-къылыкъгъа бирсилени да юйретеди. Тырман этип, адамны жанын къыйнамайды. Ариу селешип, юйретир затын алай ангылатады. Ол эки сабийни атасыды, аланы ахшы миллет төреледе ёсдюреди.

Биз, Муссаны шуёхлары, ишчи нёгерлери, окъуучулары аны 60-жыллыгъы бла алгъышлай, мындан ары да ишинде жетишимли, юйюр жашауунда тынчлыкълы, ырахатлы, саулукълу да болуп, ёсюп келген жаш тёлюню юйретиуде бла окъутууда бет жарыкълы урунуругъун сойгенибизни билдиребиз.

АППОЛАНЫ Алим,
*филология илмуланы кандидаты, доцент,
Къабарты-Малкъарны гуманитар тинтиуле бардыргъан
институтуну къарачай-малкъар бёлюмюню илму къуллаукъчусу*

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХЫЙНЫ ЖАНРНЫ ЭНЧИЛИКЛЕРИ

Белгилисича, фольклорну жанрлары жашауну болумларына, жамауатны айныу къадарында тюбеген болумлагъа кёре къуралады. Миллетни кёлден чыгъармачылыгъында дайым эркин жюрютюлген, айныгъан, сейир этдирген жанрларындан бирлери хыйны-халмашладыла. «Ала башха текстлеге ушамагъан, адам излеген затны болдурургъа себеплик этген, тамаша кючлери болгъан айтыуладыла» [12: 450]. Бу жанр къачан къурала башлагъанын тамам тюз тохташдыргъан къыйынды, бюгюнлюкде да ол соруу бла байламлы алимле бир оюмгъа келмегендиле.

Фольклор илмуда тюз белгиленнгенича, хыйныла, халкъ маданиятны башха мажюсюлюк бла байламлы бир-бир жанрларыча, кёп жылланы «унутулуп неда алагъа налат берилип» тургъандыла [14: 7].

Бюгюнлюкде фольклор илму хыйны-халмаш поэзиягъа эм эски, табийгъат къыйынлыкъла бла бардыргъан кюрешни суратлагъан поэзия эскертмегеча, миллетни бурун заманлада дуниягъа къарамын ачыкъларгъа болушхан хазнагъача къарайдыла. Фольклористикада бу жанрны суратлау амаллары, бурун заманлада адам улусуну ийнаныулары бла, аланы къуралыу амаллары, миллетини поэзия маданияты эм дуниягъа къарамы бла байламлыкълары тинтиледиле [3; 5; 6; 18; 20]. Болса да, хыйны-халмаш жанр къалай къуралып башланнганын, ала заманнга кёре къалай тюрленнгенлерин, аланы суратлау энчиликлерин ачыкълау, тенглешдириу жаны бла суратлау, тинтиу ишле магъана жаны бла къыйматлы болгъанлай къаладыла.

Къарачай-малкъар фольклор илмуда бу жанрны энчиликлерини юсюнден адабият эм этнология илмуну келечилери кеслерини оюмларын тюрлю-тюрлю илму ишледе ачыкъ этгендиле: Толгъурланы З. Х. [13], Урусбийланы Ф. А. [16], Малкъондуланы Х. Х. [8; 9], Къаракетланы М. Д. [4]; Джуртубайланы М. Ч. [2], Шаманланы И. М. [20], Хаджиланы Т. М. [19] эм башхала.

Хыйны-халмашла адамны табийгъат бла байламлыгъын, аны сёзню кючюне къаты ийнаннганын кёргюзтгенлери себепли, тинтиучюледен кёплери аланы хыйныланы тюрлю-тюрлю тейрилеге табыныу адетледен, алагъа айтылгъан тилекледен, алгъыш тилекледен айыргъан эм энчилеген къыйын болгъанын белгилегендиле. Сёз ючюн, Малкъондуланы Х. Х. былай жазгъанды: «Бир талай хыйны неда жыр бла байламлы хый-

ны тилекле мифология, уучулукъ, рузлама, жашау-турмуш эм жамауат төрелени поэзиялары бла байламлыдыла. Ала эки затны – магия эм адетле бла байламлы жумушланы бирден таммайдыла; алада, бир жаны бла, магия ийнаныула хорлайдыла, бирде аланы адет-төре магъаналары баш жерге чыгъадыла» [8: 16]. Толгъурланы Зейтун белгилегеннге кёре, магия жырлада «тейрилеге тилек бла табыныуну хыйны тилекледен, магия эм дин төреледен айыргъан кыйынды», – деп жазгъанды [13: 35].

Бу теманы тинте, Т. В. Топорова «хыйныланы магъаналарын кёргюзтген шартлары ала адамны излегенин узакъ заманны созмай тапдыргъанларын, айтылгъан сёз бла этилген иш бир болгъанларын, болумну адам излегенча тюрлендириге неда тюрлендирмей сакъларгъа табиьгъат кюч болушуругъуна ийнаныуду», – деп чертеди [15: 4]. Башхача айтханда, тилекле, табыныула, алгъышла жашауда бир затны талай заманны ичинде болуругъун тежеп айтыла эселе, хыйны сёзле олсагъат кюч алып, ала Тейрини, Аллахны болушлугъу бла адамны тилегини толлугъуна себеплик этерге керекдиле.

Жамауат, юйюр жашауда жюрюген хыйныланы тинтгенде, аланы адамла жашауну, хазна квалмай, не тюрлю заманда да хайырланганларын кёрюрге боллукъду. Былайда бир затны энчилерге керекди: хыйныны тюз хайырлана жамауатны бир-бир адамлары билгендиле. Алай бла, миллетде бу ишни кеслерине усталыкъ этген билгичле, хыйнычыла, къуртхала усталыкълары бла эркин хайырлангандыла. Аллай усталыкълары болгъан адамла сынауларын асламысында тышына туура этмей, юйюрге, тукъумда сакълагъандыла. Белгилисича, бир къауум хыйныла бюгюн-бюгече да халкъда жюрюйдюле. Малкъондуланы Х. Х. белгилегенича, «фольклорну башха чыгъармаларыча болмай, магия поэзия жанрны билгенле аланы текстлерин фольклор материал жыйгъанлагъа артыкъ онгсунуп айтмайдыла. Ол зат а адамланы алыкъа хыйны-халмашланы кючюне ийнанганларын эм аланы ташада сакъламасала, ала кючлерин тас этерге боллукъларына тамам ийнанганларын кёргюзтедиле» [7: 26].

Къарачай-малкъар тилде жюрюген «хыйны-халмаш» деген ангыламла «алгъыш», «тюкюрюю», «тилеу», «дууа» [9: 18], «*тюкюрмеш / тюкюрюумеш*», «*тилленмеш / тиллениумеш*» [19: 527], «*алгъыш тилек*», «*хыйны*» д. а. к. сёзле бла бериледиле.

Миллет илмуда, фольклор жыйымдыкылада да «алгъыш» деген термин бла хыйны-халмашланы белгилерге да боладыла. Болса да тюрк миллетле къуралып башлагъандан бери алада «алгъыш» деген термин эркин жюрюйдю. Ол себепден «алгъыш» деген сёзню хыйныла бла къатышдырыргъа жарамайды

деп оюмлайбыз. Болса да, бу эки жанр энчи тинтилирге, терминни хайырланыу да шарт тохташдырылыргъа керекди. Бу илму статьяда биз кесибизге ол борчну салмайбыз.

Хыйны-халмаш айтыула, аланы адамла жашауну къайсы болумларында хайырланганларына кёре, энчилеп къарагъанда, кёп тюрлюдюле. Малкъондуланы Х. Х. «Древняя песенная культура балкарцев и карачаевцев» деген монографиясында аланы быллай къауумлагъа юлешеди: 1) жилин ургъанда эм андан сакълагъан; 2) эминадан; 3) кёмеден; 4) чечекден; 5) аман кёзден сакълагъан; 6) ауругъан малны жанын къалдыргъан; 7) адамны тынч жукълатхан; 8) атдан неда къаядан кетген адамны жанын сакълагъан; 9) жанлыны (бёрюню) ауузун байлагъан; 10) суугъа кетгенни жанын сакълагъан; 11) сабий тишлерин алышханда айтылгъан; 12) тас болгъан малны табаргъа болушхан; 13) бахчаны аман кёзден сакълагъан; 14) жауунну жаудурургъа себеплик этген; 15) уугъа атланганланы жолларын женгил этген; 16) журт ишлегенде айтылгъан; 17) тас болгъан затны табаргъа болушхан; 18) жангы айгъа айтылгъан; 19) кюн неда ай тутулгъанда айтылгъан; 20) битимлени буздан сакълагъан; 21) узакъ жолоучулукъгъа чыгъарны аллында айтылгъан; 22) буздан сакълагъан; 23) сабанланы заранлы хансладан сакълагъан; 24) къышны бек сууукъ кюнлеринде айтылгъан; 24) жаз башыны келирин тилеп айтылгъан; 25) юс кийим тикгенде айтылгъан; 26) Тёренни аллында ант этгенде айтылгъан; 27) Къурманнга мал сойгъанда айтылгъан; 28) къочхар къошханда айтылгъан; 29) адамны тили тутулурча айтылгъан; 30) адамны бир затха алдандырырча этилген; 31) жашау нёгерин билирча этилген; 32) къызгъа эрге чыгъарча айтылыучу эм дагъыда башхала [8: 24]. Малкъондуланы Х. Х. къарачай-малкъар хыйны-халмаш жанрны энчи классификация этгенде, быллай къауумларын белгилейди: саулукъну къайтарыргъа болушхан; алам бла байламлы; адамны палахладан сакълагъан; табийгъатны тюрлендирген, юйюр жашауда керекли д. а. к. [7: 24–25].

Белгили фольклорист А. М. Аджиев бек эрттегилеге адамны хатадан сакълагъан, саулукъну къайтарыргъа болушхан, башханы хыйнысын тешген (ол санда, кёз тийгенден сакълагъан) хыйныланы санайды [1: 172]. Къарачай-малкъар фольклор материалда хыйныланы ол къауумларына тынгылы къарайыкъ. Сёз ючюн, халкъда хатадан сакълагъан бек белгили хыйны-халмаш алгъышлагъа бёрю келтирген хатадан бла жилин уудан сакълагъан тюрлюлери саналадыла. Бурун заманлада къарачайлыла бла малкъарлыла малланы бёрюлени чабыуларындан сакъларча, кавказ миллетледе кенг жюрюген хыйны адетни – «бёрю ауузун байлагъанны» хайырлангандыла. Аны

билгичлиги болгъан адам, керекли сёзлени айтып, къаманы кынындан чыгъарып, аны башха жанына айландырып, ар-ха салгъанды. Неда керекли сёзлени айтып, балтаны терек тюрккючге уруп кийиргендиле. Андан сора да керекли сёзлени хайырлана, кыптыны ауузун къумач журун бла байлагъандыла» [17: 449]. Бу тюрлю амалла бла малны жанлыдан сакъ-лаяллыкъларына тамам ийнанып болгъандыла эм бу амалланы XX ёмюрледе да хайырланып тургъанларына шагъатлыкълар къартланы ауузларында жюрюген хапарла этерикдиле. Андан сора да, Шаманланы И. М. белгилегеннге кёре, «кече ууакълар аякълары малла жыйылгъан гюренни (хастанны) жип тартып, жип гюрен кыурагъандыла [20: 193].

Халкъда «бёрю ауузун байлагъанны» бир ненча тюрлюсю белгиленеди. Сёз ючюн:

*Жанлыса, къанлыса,
Ауузунг кыурушун,
Тишлеринг бир бирине киришсин.
Аштотур Амин десин,
Апсаты кыабыл этсин [11: 193].*

Жилин ургъандан сакълагъан хыйныланы да карачай-малкъар фольклорда бир ненчасы жюрюгендиле. «Аккайланы жилин алгъыш» эм «Газаланы жилин алгъыш» жалан да Чегем ауузунда белгили тюрлюжеридиле [7: 27; 10].

Аурууладан сакълагъан хыйныла кыарачай-малкъар миллетде кенг белгили болгъандыла. Ала ол неда бу ауруудан бир адамны сакълап кыоймай, сау элни, жамауатны сакъларгъа боллукъдула деген ийнаныу миллетни эсине тамам сингигип болгъанды. Сёз ючюн, эмина, ёлет, кёме дегенча аурууладан адамла юйюрлери бла кыырылгъан заманлада, тиширыула суу жагъалагъа жыйылып, сибиртгилени суугъа сугъуп чыгъаргъандан сора, таула таба силкип, бирден хыйны жырыны айтхандыла:

*Шуууй, шуууй, аман эмина, келме бери.
Тау башында жюрю сен!
Тау жели сени тенгизлеге кёмсюн!
Тейринг сени Кёк тейриге берип кюйдюрсюн!
Келме, келме, эмина, шуууй, шуууй!
Желле тарап, кюн кыуууруп, гунч болгъун!
Шуууй, шуууй, шууулдама!
Аз да, кёп да бу тарладан кыарама! [11: 189-190].*

Кыарачайлыла бла малкъарлыла бийчени тюркюрюгю тюрлю-тюрлю аурууладан (ол санда, аман кёзден) сакъларча кючю болгъанына ийнангандыла. Кёп жашап ёлген адамны кийи-

минден неда кебинлигинден журунчукъ алгъандыла, къара тюлкюню терисинден журунну да сейир кючю болгъанына ийнаннгандыла. Бу затла «зарансыз хыйны-халмашлагъа» саналгъандыла, ала адамны ёмюрюне, насыбына, саулулгъуна, байлыгъына къошумчулукъ этерге, жашау болумун тюзетир онг берлигине тамам ийнаныу сакъланнганды.

Къарачайлылада бла малкъарлылада не заманда да юйор жашаугъа аслам эс бургъандыла. Толу юйор къурагъан, сабийле ёсдюрюп дуниягъа адам этип къошхан миллетде айырма байлыкълардан, насып юлюште саналгъанды. Бурун заманлада ол затда кёбюсюнде тиширыуну терслеп болгъандыла эм сабийи болмагъан тиширыула ол къара кючледен сакъланырча амалланы излерге кюрешгендиле. Тиширыуну сабийи болмагъаныны сылтауу тюрлю-тюрлю аурууладан сууукъ болуп кыйналса (сууукъ чапхан), ауур кётюрсе (тайышхан), бек къоркъса (бир затдан элгениу, къоркъуу), аллай болумлада сабий анасыны къарынында кесине жер тапмайды деп санагъандыла. Ол заманда саулулгъу сабий табарча, тиширыула сылаучу усталагъа баргъандыла. Ала сабий кюсеген тиширыуну къарынын созарча сылагъандыла, аллай амалгъа – «хатхуну сылатыу», аллай усталагъа уа «сылаучу тиширыула» дегендиле.

Тиширыуну ауурлулгъу болурча тийишли хыйны-халмаш этгендиле. Ол затха деп, айырып, тийишли тюрсюнлю кюйну союп, терисин сыдыргъанлай, жылылай тиширыуну белинден энишгесин анга бёлегендиле, сора анга тюртюню тамырындан жарашдырылгъан сууну ичиргендиле. Бирде сабийи болмагъан тиширыугъа тирменден саркъгъан не да «жети жол айырылгъан жерде» шаудандан алыннган сууну (шыйых сууну) ичиргендиле. Халкъда башха амалла да белгилдиле. Сабийсиз тиширыу сабий туугъан юйге барып, ётенени алып, кесини тукъумуну къабырларында хунаны тыш жанында асыраргъа керек эди. Ызы бла ол гурт жатханча этип, заранлы кючлени алдаргъа кюрешгенди [20: 194].

Сабийден къутулгъан заманда тиширыуну къатына аман кёзю болгъан не да сабийлери терк-терк ёлген (ауур аягъы болгъан) тиширыулары кюймагъандыла. Шайтан-жинден, аман кёзден сакъларча, сабий туугъан кезиуде юйню босагъасына темир затны салгъандыла. Сабий табаргъа болушургъа келген тиширыу отоугъа кирирден алгъа, этеклерин къагъып: «Женгил этек бла къутулгъун», – дегенди [20: 191].

Аман кёзден сакъларгъа болушхан къарачай-малкъар хыйныланы бир къауум энчиликлери болгъанды. Миллетде сабийге кёз тиймезча: «Тфу, тфу, аман кёзден къалсын!» – деген сёзлени айтып болгъандыла. Сабийге кёз тийгенине ишеклик болса уа, кёз тийдирген бу болур деп акъыл этген адамларыны кийимин-

ден, аны кесине эслетмей, халы юзюп, сабийни жастыкъ тюбюне салгъандыла. Аман кезден сакъларча, сабийни боюнуна жабышмакъ терекни бутагъындан ишленген дууачыкъны такъгъандыла, бир амал болса, аны баргъан суугъа къаратыргъа кюрешгендиле. Бюгюнлюкде да ол амалланы хайырланганла бардыла, алай асламысында аман кезден сакълагъан дууаны (кэзтиймез дууаны) окъуйдула, аны кючюне тамам ийнадыла.

Миллетде зарлыкъ эм айыплы шарайыпладан бирине саналгъанды. Кэз тийиуню баш сылтауларындан бирине да зар кез бла къарауну санагъандыла. Болса да сабийге кез тийирирге аны бек суйген адамлары да болгъандыла. Атасы-анасы сабийге кез тийирирге боллугъуна ийнаныу бюгюн да миллетни ангыламында сакъланады. «Суйген кез тийдирген кезню заранын кетерген неден да къыйынды», - деп, таматала ол себепден айта болурла. Кэз хар адамдан тиймейди, жалан да адамланы бир къаууму, ала кеслери да билмей, тийирирге боладыла. Кэз тийгенни кетерирге хар кимни да къолундан бирча келмейди: аллай билгичлик асламысында анасындан къызына, андан туудугъунга, туудукъдан туугъаннга ётерге болады. Аман кез тийгенни адамны чархы сезген, аны санына синген, заран келтирген затха санагъандыла. Билгичлиги болгъан адам, кез тийгенни кетерир ючюн, дууа окъургъа болады. Ол заманда билгичлиги болгъан адам заранны кетерген, тазалагъан заманда эсерге, чючгюрюрге да болады. Къарачайлылада бла малкъарлылада кэз тийген заранны кетерген хыйны окъууланы (алгъышланы) кеп тюрлюлери жюрюгендиле. Сэз ючюн, аладан бирлери:

*Бир Тейрини аты бла башлайма,
Акъ кзой башы, къара кзой башы,
Къалтырауукъ чёп башы,
Барындан да – Тейри ахшы!
Андыз чапыракъ,
Иришки, Хумашки, Хашки,
Барындан да Тейри ахшы!
Жел келеди, жел келеди!
Жел атына минип,
Жел кзамичисин алып.
Кесеу кёзге, кёз кесеуге!
Ол кимни кёзю эсе да,
Анга тийсин! [11: 191].*

Мажюсю заманлада жюрюген хыйны-халмаш (алгъышладан) тышында, бюгюнлюкде кез тийген болур деп ишекли болсала, Къуранны сураларыны бир къауумун окъургъа боладыла: (112 сура «Аль-Ихляс»; 113 сура «Аль-Фалыкъ»; 114 сура «Ан-Нас»). Былайда бир затны белгилерге керекди: ислам дин кирип

тебиреген жыллада дууаланы кенг хайырланып башлагъандыла. Алада Къуранны адамны хатадан сакълагъан сураларын, аятларын эм башха дин китаплада жазылгъан затланы жазгъандыла. Аланы керти моллала не да жарты моллала жазгъандыла, аланы ючгюл неда төртгюл бюклеп жюрютгендиле. Дууаланы асламысында, тери журун бла тышлап, боюнларында жюрютгендиле неда ундурукъ къулакъгъа такъгъандыла.

Юйню, отоуну сакълагъан (межам дууаланы), хыйныдан сакълагъан (заран дууаны), уручулукъдан сакълагъан (урудан сакълагъан дууа), ёртенден (от тюшгенден дууа) сакълагъан эм башха дууаланы ундурукъ башына, юйге кирген эшикни башында такъгъандыла, босагъа тюбуне букъдургъандыла.

Андан сора «ичилген дууала» да болгъандыла. Молла жазып берген дууаны суугъа салгъандыла эм алай бла суу дарман кюч алгъанына ийнангандыла. Аны кючу кереклисича жарар ючюн, къалай, къаллай бир эм ненча кюн ичерге кереклисин молла дууа китабына къарап тохташдыргъанды.

Белгилей келген дууаларыбызны бир тюрлюсюне «кюйдюрюлген дууаны» да санаргъа боллукъбуз. Аллай дууаны адыргъа салып, ауругъан, зараны болгъан адам аны кюйген ийисин сезерча этгендиле. Аллай дууаны кюйген кюлю саусузгъа заранлы затланы хатасындан келген аурууланы хорларча кюч бергенине тамам ийнанып болгъандыла.

Дууаланы дагъыда бир тюрлюсюне «жерге басдырылгъан дууаланы» санаргъа боллукъду. Алагъа «къара жинледен сакълагъан дууала» дегендиле. Дууаланы бу тюрлюлери адам улуну кёп тюрлю зарандан сакълагъанларына эм жерге басдырылгъанлары фольклор материаллада, илму ишледе да тамам белгиленедиле.

Алайды да, хыйныла – къара сёз бла жазылгъан, къысха, хыйны-халмаш магъаналары болгъан, кеслери алларына суратлау жумушну тамамламагъан, халкъ чыгъармачылыкъны энчи къауумудула.

Хыйны-халмаш, алгъыш «адам табийгъатны таша кюнчюнден къоркъмайды, аны хыйны тилекле бла, чамлануу сёзле бла кесине бойсундурургъа боллугъуна ийнандырады» [13: 33].

Къарачай-малкъар фольклорда адамланы жашау сынаулары бирикдирген хыйныла, халкъны къарангылыгъын кёргюзтген ийнаныуладан тышында, миллетни билимин, философия кёз къарамын, поэзия чыгъармачылыгъын д. а. к. башха затларын кёргюзтедиле. Къарачай-малкъар миллетде жюрюген хыйныланы аланы магъаналарына, жашауда къалай хайырланылгъанларына кёре, къауумлагъа юлеширге боллукъду.

Хайырланьлгъан литература

1. *Аджиев А. М.* Устное народное творчество кумыков. – Махачкала: Изд-во ГУП «Типография ДНЦ РАН», 2005. 428 с.
2. *Джуртубаев М. Ч.* Древние верования балкарцев и карачаевцев. – Нальчик: Эльбрус, 1991. 255 с.
3. *Джуртубаев М. Ч.* Мифология и эпос карачаево-балкарского народа: Древние верования балкарцев и карачаевцев. Карачаево-балкарский героический эпос. – Нальчик: Эльбрус, 2011. 488 с.
4. *Каракетов М. Д.* Из обрядово-культурной жизни карачаевцев. – М.: Наука, 1995. 344 с.
5. *Кетенчиев М. Б., Казиева А. М., Узденова Ф. Т.* Функционально-семантические и этнокультурные характеристики карачаево-балкарских и башкирских заговоров от сглаза // Языки и миграция в условиях глобализации. Материалы саммита QS по предметным областям «Современные языки» и «Лингвистика». Российский университет дружбы народов. – Москва, 2020. С. 187–201.
6. Къарачай-малкъар мифле (Карачаево-балкарские мифы) / сост., предис. М. Ч. Джуртубаев. – Нальчик: Эльбрус, 2007. 472 с.
7. *Малкондуев Х. Х.* Древняя песенная культура балкарцев и карачаевцев. – Нальчик: Эльбрус, 1990. 152 с.
8. *Малкондуев Х. Х.* Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев (Жанровые и художественно-поэтические традиции). – Нальчик: Эль-Фа, 1996. 271 с.
9. *Малкондуев Х. Х.* Фольклор и фольклористика // Очерки истории балкарской литературы / отв. ред. З. Х. Толгуров. – Нальчик: ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г.», 2010. С. 8–35.
10. *Малкондуев Х. Х.* Къарачай-малкъар фольклорну эм эрттегили жанрлары: Мифле, Тёреле. Эпос. Жомакъла. – Нальчик: ИГИ КБНЦ РАН, 2018. 132 с.
11. Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыклары (Нарт эпос. Миф эм жашау-турмуш поэзия). – Нальчик: Эль-Фа, 1988. 304 с.
12. Мифы народов мира. – М.: Советская энциклопедия, 1980. 1147 с.
13. *Толгуров З. Х.* Движение балкарской поэзии. – Нальчик: Эльбрус, 1984. 250 с.
14. *Топорова Т. В.* Язык и стиль древнегерманских заговоров. – М.: «Эдиториал УРСС», 1999. 216 с.
15. *Топоров В. Н.* Вместо предисловия // Заговорный текст: Генезис и структура. – М.: Индрик, 2005. 520 с.
16. *Урусбиева Ф. А.* Карачаево-балкарский фольклор (К вопросу о типологии развития жанров). – Черкесск: Ставроп. кн. изд-во: Карачаево-Черкес. отд-ние, 1979. 95 с.
17. Фольклор карачаевцев и балкарцев в записях и публикациях XIX – середины XX в. /сост., вступ. ст. и комментарии А. И. Алиевой, Т. М. Хаджиевой. – Нальчик: Эльбрус, 2016. 544 с.
18. *Хаджиева Т. М.* Мифологические и обрядовые песни балкарцев и карачаевцев // Вопросы кавказской филологии и истории. – Нальчик, 2000. Вып. 3. С. 30–50.
19. *Хаджиева Т. М.* Фольклор // Карачаевцы. Балкарцы. – М.: Наука, 2014. С. 522–584.
20. *Шаманов И. М.* Магия // Лайпанов К. Т., Хатуев Р. Т., Шаманов И. М. Карачай с древнейших времен до 1917 года (Историко-географические очерки). – Черкесск: ИКО «Аланский Эрмитаж». 2009. 273 с.

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар,
Къабарты-Малкъар илму араны гуманитар
тинтиуле бардыргъан институтуну
къарачай-малкъар фольклор бёллюню
илму къуллукъчусу

ЖАШАУ – ОГЪУРЛУЛУКЪНУ, САБЫРЛЫКЪНЫ БЛА ЁХТЕМЛИКНИ ЮЛГЮСЮ

Батчаланы Къарабийни жашы Масхут Къашхатауда 1903 жылда туугъанды, Ата журт урушха дери «Къызыл Малкъар» колхозда ишлегенди, урунууда жетишимлери ючюн кёп кере саугъаланнган да этгенди. 1939 жылда уа аны Москвагъа ВДНХ-гъа жибергендиле. Уруш башланнганлай, 1942 жылда аны асерге чакъыргъандыла, анда эки жылны кгуллукъ этгенди. Экинчи кере жаралы болгъанындан сора, юйюне ийгендиле. Махтаулукъну 2-чи эм 3-чю даражалы орденлери, Уллу Ата журт урушну 2-чи даражалы ордени бла да саугъаланнганды. Масхут насыплы къадарлы адамды – урушну, кёчгюнчюлюкню да азабын чегип, юй бийчеси бла жети сабий ёсдюргенди, 87 жылында ауушханды. Аны 35 туудугъу барды, аладан туугъанла да 60-дан асламдыла.

Масхут, 1918 жылдан башлап, Къашхатауда колхозда ишлегенди, къазауатланы юслеринден биринчи эсгериулерни граждан уруш бла байламдыдыла. Ол кезиуде элге къазакъла келедиле, большевиклеге уа къачаргъа тюшеди, алай ючеулен – Зокаланы Хусей, Мокъаланы Зашау, Чеченланы Исхакъ – ала бла бирге кеталмай къаладыла. Сырт талада Масхутну къошуна келип, алагъа Къарачайдан да юч адам къошулуп, ол большевиклеге къалауур болады. Большевикле келгенлей, къазакъла кёпге мычымайдыла. Къонакъларын совет аскер болгъан жерге ашырады, артха жолуна ала анга ат, патронлары бла ушкок да береди. Ол халда совет власть да киреди, байланы-бийлени малларын Хаймаша сыртында жыйып, элге юлешедиле, колхозла къураладыла. «Бизни колхозну малы-заты жокъ, алгъа «Тохай артель» деп бир атайдыла, сора «Къызыл Малкъар» дейдиле. Элден 300 мал жыядыла колхозгъа, кесим суйген адамланы да нёгерге алыргъа эркин этип, мени башчыгъа саладыла», – деп эсгере эди Масхут.

Акъырын-акъырын жашау тюзеле барады. Масхут да, къадары жетгенде, Бёзюланы къызлары Къудас бла юйюр къурай-

Батчаланы Масхут юйюрю бла

ды, алагъа сабийле – Магомет, Таслий, Алий, Ибрагим, Аслижан – тууадыла. 1942 жылда уа беш сабийни атасын фронтха чакъырадыла. Ол кезиуге Масхут колхозда юч жюз малдан төрт минг этген эди, алагъа къараргъа къартла къаладыла.

Къазауатха биргесине баргъан адамла уа – барысы да малчыла, уруш эте билген бир инсан жокъ. Аланы Тихорецкге келтиредиле, артда уа Чечен жанына элтедиле, ай бла жарымны юйретип турадыла. Ахыр кюнню ингиринде командирлери: «Былайдан тебиреп, жетинчи кюнде урушха кирликбиз», – деп билдиреди. Жолгъа атланадыла, аякъ юсюнде жукълагъанча, танг атхынчыгъа дери барадыла, алай эте, Бакугъа жаяулай жетедиле. Биргелерине аш-азыкъ жокъ, ауузланыргъа чыккыр бла бир ууакъ тузланган чабакъланы келтиредиле. Ачдан, узун жолдан къыйналып тургъан адамла аны терк ашайдыла, Каспий тенгизде жууунадыла. Поезд да жетеди. Тау арты бла айланып, Новороссийскде тохташадыла, биргелерине – командирлери да, уллу санлы эрменли киши, подполковник.

7 октябрьде, къар да, жауун да къатыш жауа, нёгерге эки дюгерли жашны берип, Масхутну тасхагъа жибередиле. Ингирликде, уруш тохташханда, немециле – 10–15 метрде къалауурларын къоюп, солуй. Тынч-тынч барып къарасала, индекде, шинельлери бла башларын жабып ючеулен жукълап турадыла,

бир быстыр юсюнде азыкълары да салынып. Иги тюрслеп къарагъанда, билеклеринде – къара жорлары.

– Артхаракъ туруп, оноу этебиз: экибиз ушкоккланы тартып турабыз, биреу окопха тюшюп, сауутларын алабыз деп. Сен тюш, мен тюш болабыз. Негерлерим: «Биз, уллу санлы адамла, индекде быланы уятып къоярыкъбыз, сен тюш», – деп, мени жибердиле. «Не болса да тюшерме, алай сиз да уллу кёллю болмагъыз, къымылдагъанлай, уруп къоюгъуз!» – дейме. Шинельни да тешип тюшеме. Биринчи автоматларын дюгерлилеге ётдюреме, ызы бла жайылып тургъан азыкъланы жыйышдырама да береме. Уятабыз немецлилени, секирип ёрге турадыла, сауутларын излейдиле. «Къынкъ этсегиз, къагъып къоярыкъбыз!» – деп, бармагъыбыз бла билдиребиз да, аллыбызда тебидиле. Подполковник аланы кёргенде, къууанады. «Была сизге, юйюгюзге саулай къайтсагъыз, алтынны орунуна боллукъдула», – деген сёзлени да айтып, ючюбюзге да къагъытла жазып береди, – деп эсгере эди Масхут.

17 октябрьде Батча улу жаралы болады. Жуюукъда ротаны командири, политрук, бир доктор бар эдиле, кеслерине чакъырадыла. Ёрге турургъа къарыу, онг да жокъ, окъла жауун кибик жауадыла. Алагъа бауурундан сюркелип жетеди да, доктор жарасын байлайды. «Тюзюнлей штабха бар, энди сен мында этерик жокъду», – деп, командир къазауатдан эркин этеди. Къарыусуздан, къазауат бошалса, бизникиле былайда болурла деген акъыл бла бир уллу терекни эки тамыр ортасына башын терен салып жатады. Сууукъ болгъаны ючюн, жараны ачитханына тёзерча эди, жукълап къалады. Уяннганында – тегерек шош. Былайда кългъаныма терс болдум деген сагъышла бла жолгъа атланады... кесиникилени табаргъа керекди. Алагъа эки-юч кычырымдан жетеди, постдагъыла, кёргенлей: «Ма, Батчаев келди!» – деп таныйдыла. Эрттенликге уа жарасы аурутуп башлайды, командири жол негери болуп, госпитальгъа жетдиреди. Анда уа – ким бутундан, ким кёлундан, ким башындан жаралыла, саула – жюрюялмагъанланы носилкала бла не да арбала бла ташый.

Алайдан а кетерге керек. Къара суугъа ушаш бир сууну жагъасы бла барадыла, бирде суугъа кирирге да тюше. Андан чыкъсала, суу чурукъларыны башындан тегюледи, артда уа ала къатханча боладыла, бир жанындан – ала, бирси жанындан – жарасы, атлам этерге онг жокъ, андан ары баралмазлыгъын ангылайды, акъырын болуп, башхалагъа да хата келтирмезча, бираз къарыу алыр муратда кечени суу жагъада ётдюрге, эрттен бла уа жолгъа чыгъаргъа мурат этеди. Узакъ болмай а – Чирик кёлге ушагъан бир кёл, аны жаны бла уа бир уллу

терек аууп. Кечени алайда ётдюрюрге таукелленеди, алай ач, къарыусуз да болгъан аскерчи жукълап къалады.

Эрттенликде танг жарый башлагъан заманда нёгерлери кетген жол бла адамла бара. Была кимле болурла деп, тюрслеп къараса – немецлиле. Совет аскерни хорлап, алайны алып. Энди уа жоюлдум деген акъыл келеди, не этерге билмейди. Шинелин тешеди, кийимлерин ары жыйып чулгъайды, терекни тубюне букъдурады. Бир такъыйкъагъа окъуна къоярыкъ туююл эдиле гитлерчиле аны, жаралы, бир тюрлю ишге жараусуз болгъан аскерчини тапсала, сагъыш эте турмай, илишаннга саллыкъ эдиле. Алагъа кесин эслетмей, ингирге дери кёлню ичинде, башын терекни тамырларындан къаратмай, къарангы болгъандан сора, терекни тубюнде бугъунуп, ыйыкъ чакълы заманы оздурады. Ачдан а чыдааялмайды. Былай тургъандан эсе, ёлген игиди, душман агъызмаса да, ачылыкъ жойдурлукъду деген акъыл бла, къадаргъа ышанып, къызыл аскер болгъан жанына атланады. Немецлилени постларына жетеди, аланы аралары уа – он-он беш метр тенгли, андан кенги жокъ. Душман солдатла, бир бирлери бла таурух да айта, тютюн иче. Къалауур болмагъан жерни марап, алайтын къутулады, энди немец къайгъы жокъ. Бара баргъанда, кесиникилеге жетеди, алай алагъа да тюзюнлей алларына чыгъып къалыргъа жарамайды, танымазла, атдырырла. Бир узун чыбыкъны алады, аны къыйырына пилоткасын къысып, ёрге кётюреди. Бизникиле аны кёредиле, тегерегин аладыла, документлерин сурайдыла, аланы жангыз да штабда кёргюзтюрююн айтады. Элтдиле, анда уа командири танийды, анга ишни болушлун ангылатады. Командири кесини ашындан сыйлайды, сора бир солдатны чакъырып: «Муну полевой госпитальгъа элтип кел, расписка алып къайтырса», – деп буюрады. Анда жарасына къарайдыла, жангыдан байлайдыла. Кече бла уа, машиналаны душманнга билдирмезча чыракъларын да жандырмай, Гюржюде Цхалтубо деген жерге келтиредиле.

Юч ыйыкъ озгъанлай, жаралары бир кесек ышыкъ болгъандан сора, ингирде жыйылыу этедиле, анга командирле, докторла да келедиле. Урушха къайтыргъа жараулуланы бир жанына жыядыла, энди ушкок кётюралмазлыкъланы уа – бирси. Масхутну экинчи къауумгъа къошадыла, окъ-топ атылгъанда, къолуна заран тюшгенди, топну кесеклери уа дагъыда санына-чархына чачылгъандыла.

Туугъан жерине къайтханда, халкы жокъ – кёчюрюлюп. Жууукъларыны юсюнден хапар излей, ала Ош областны (бусагъатда Баткен область) Къызыл-Къая сахарына тюшгенлерин тохташдырады. Заман созмай, юйюрю болгъан жерге атланады – уруш, къыйын жол, жаралары къарыуун алгъан адам

атасына, эгечи Аминатха, юйдегисине, сабийлерине тюбегенде, жүреги жарыйды. Ол эм насыплы такъыйкъаладан бири эди. Жарсыугъа, анасы кѣчгюнчюлюкге дери ауушхан эди. Уруш бошалгъанлай, алагъа къарындашы Мута да къошулады, ол къазауатны ахырына Хорламгъа дери фронтда тургъанды, лейтенант чын алгъанды. 1957 жылгъа дери Къыргъызда колхозда уруннганды. Кѣчгюнчюлюкде юйюрге дагъыда эки сабий тууадыла: Салих бла Асият.

Туугъан эллерине къайтханда, юйлеринде уа – башха адамла жашап. Ссуда алып, юйлерин сатып алыргъа тюшгенди. Кѣп да бармагъанлай, атасы ёледи. Мында Масхут урушха кетгинчиге дери ишлеп тургъан «Къызыл Малкъар» колхозгъа киреди, къойла, сора уллу бурулгъан мюйюзлери бла къочхар сюрюулени кютгенди.

Къудас а, туудукълары эсгергенча, ишге къаты, огъурлу адам болгъанды. Билим алыргъа онгу болмагъанды, жети сабийни ёсдюргенди, юйге къарагъанды, кѣп таулу тиширыулача, жүн ишлегенди, эшиу эшгенди. Сабийле бла туудукъла бек суйген а ол къыфцадан¹ къайнатманы кенг къангагъа жукъа жайып, аяз болгъан жерде къоюп, мырзай этсе эди.

Масхутну бла Къудасны ауруп бир адам да хазна кѣрменгенди, ол угъай 80 жылы болгъанда окъуна, Масхут газетлени кѣзюлдреуюкле киймей окъугъанды. Окъургъа уа суйгенди, «Коммунизмге жол» газетни хазна бир номерин къоймагъанды. Усталыкъ билим алыргъа насып болмагъан эсе да, окъуй-жаза уа билгенди. Туудукъларына, аскерде къуллукъ этген заманларында писмола жиберип тургъанды, анда аланы халларын соргъанды, алагъа аскерде кеслерин къалай жүрютюрге керек болгъанларын юйретгенди, насийхатла этгенди. Бек биринчи уа, сабыр болурларын излегенди. «Тийишлисича къуллукъ этигиз, хылы-мылы затлагъа къошулмагъыз. Бир тапсыз зат эшитирге да тюшер, аллынга не тюрю адам да чыгъаргъа боллукъду, жаратмагъан жерингде къабынып, ачууланып къалма. Къызынма, алгъа сагъыш эт», – деп юйретгенди. Аланы аскерге ашыргъан кезиулеринде уа жолгъа кереклерин, аш-азыкъ алыргъа ахча бергенде, бир сомну энчи узатып болгъанды. Аны да: «Ал муну, жашым, алай эки жылдан а аны артха къолума тутдур», – деп бергенди. Огъурлу къарт аны жанындан суйген туудукълары артха къолума сау-саламат къайтсынла деген акъыл бла этгенди.

Сабийлерин бла туудукъларын, аладан туугъанланы да адамлыкъгъа юйретирге итингенди. «Кесигизни тукъумугъузгъа айып келтирмезча жүрютюгюз. Ётюрюк айтмагъыз,

¹ *Къыфца* – къара эрик.

урламагъыз, тырнамагъыз, кесигизни къыйыныгъыз бла жашагъыз. Башха адамгъа бойсунуугъа кирмегиз, ол заманда инсанлыгъыгъызны тас этериксиз. Бир ётюрюк башхасын чыгъарады, урлап башласанг, ол андан да аманды. Кесигизден къарыусузну да басынчакъламагъыз, намысын тюшюрмегиз, хурмет эте билигиз», – деп къайтара тургъанды. Билимни бек багъалагъанды. Ол да, Къудас да жашларына, къызларына да билим берирге кюрешгендиле, аланы барысы да окъугъандыла, усталыкъ алып, ишлеген да этгендиле, урунган жерлеринде ыспаслы да болгъандыла.

Масхут дуниясын 1990 жылда алышханды, Къудас андан сора бир жыл бла эки айны жашагъанды. Бир бирлери бла ала бир заманда да даулашмагъандыла, бир къарамдан ангылагъандыла, бир бирлерин багъалагъандыла, аягъандыла. Масхут бла Къудас жууукъларыны, сабийлерини бла туудукъларыны, учхунларыны, къоншуларыны эслеринде огъурлу, жарыкъ адамлача къалгъандыла. Аланы арбазлары сабийледен бош бир заманда да болмагъанды. Аланы эсгере, туудугъу Батчаланы Илияс былай айтады: «Арбазыбызны бир жанында къалын, тюз да кюйюзча, жумушакъ кырдык ёсгенди. Биз а, битеу орамны сабийлери, барыбыз да алайда, жыйылып, ойнаргъа сюйюучю эдик. Ол кырдыкга жыгъылгъанлыкъгъа, ачыгъан да этмей эдик. Ала уа, бизге къарап, ышарып, къууанып тургъандыла. Дауурубуз, къычырыкъ-хахайыбыз ючюн бир заманда да хыны этмегендиле. Ол угъай, аммам бизге мырзай, бёрекле этип сыйлап болгъанды. «Къарт болгъан жерде берекет да болады» деп бошдан айтылмайды, ала тегерекге къаллай эсе да бир энчи нюр теге эдиле».

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия

ИШДЕ – ЖИГЕР, ЖАМУАТДА – НАМЫСЛЫ

Урунуу Махтаулуугуну орденлери толу кавалери Газаланы Исмайылны жашау жолу кертчиликни, иш кёллюккю, тириликни юлгюсюдү. Ол 1930 жылны 8 январында Чегем ауузунда Быкмылгы деген эрттегили элде Хасанбийни бла Шамаханни уллу юйюрлеринде тууганды, эгечлени араларында жангыз жаш эди. Таулула не заманда да ишге кзаты адамла болгандыла, Исмайыл да гитчеликден жумуш этерге юйренгенди, атасына-анасына болушханды. Тёрт класс билим алганды, андан сора жашауу саулай да урунуу бла байламлы болганды.

Ол алыкзга гитче заманда Быкмылгы элни, чачып, анда жашагганланы кёчюргендиле. Хасанбий юйюрю бла, Яникойгга кёчюп, анда жангыдан журт кзурагганды. Алай мамыр, тюзеле баргган жашауну уруш бузгганды. Сабий болгганы себепли, аны фронтха чакзырмаггандыла.

Аны ызындан а жангы кыйынлык жетгенди – кёчгюнчюлюк, Исмайылгга ол кезиуде 14 жыл толгган эди. Газаланы юйюр Къзахстанны шимал жанында Жамбул областыда Амангельды элге тюшгенди. Ол кезиуню эсгере, Исмайыл элни адамларыны огъурлулуктары, ала кзоншуда тынч, иги жашагганларын айтычуду. Бир кере кзойла кюте тургганлай ныгышда кзатынла: «Харип, анасы ёлгенин билмегенлей айланады», – дегенлерин эшитип, алайда эси аууп кзалады, кесине кзаллай бир замандан келгенин да билмей эди. Алай бла кёчюрюлгенден сора, кеп да бармагганлай, Исмайыл бла тёрт эгечи атадан, анадан да ёксюз кзаладыла. Баргган жылларында алыкзга гитче болгганлыкыгга, ёгюзле бла тырнаууч этгенлеге кшошулуп уруннганды, не ишден да кзачмагганды.

Юйде жангыз эр киши болуп, эгечлерини алларында жууаплылыгыын да сезе, колхозгга киргенди, жыл сайын эм иги ишчиге саналып тургганды, 1955 жылда уа аны атлагга кзараргга кёчюргендиле. Атланы гитчеликден бери да суйгени ючюн, бу иш кыйын болса да, жаратханды. Атасы Хасанбий жашын эр киши халда ёсдюрюп мурат бла, ол жюрюп башла-

гъанлай окъуна, атха миндиргенди, биргесине алып тургъанды. Колхозда кѣчгюнчюлеге жылкыгъга таматалыкъ этерге къоймагъандыла, таматаны нѣгерине алгъандыла. Хар жылдан жылкысы ёсгени ючюн, таулу жашха саугъагъа тай бере эдиле, алай башчыгъа уа салмагъандыла. Къартыракъ бир киши, анга къарап туруп: «Мен энди экинчи болуп барлыкъ туююлме, тамата этмей эсегиз, кетерикме деп бир айт. Сенича ишчини тас этмез ючюн, къзахлаыла айтханынга бой саллыкъдыла», – деп юйретеди. Исмайыл тюз алай этеди, сора, кертиси бла да, анга жылкыны ышанадыла.

Он сегиз жылы толгъанда, Исмайыл Уллубашланы кызылары Зулийхат бла юйюк къурайды. Зулийхат да, анасы ауругъаны ючюн, гитчеликден ишлерге юйренгенди, аны орунуна чюгюндюрге барып тургъанды. Къолу жарашып, иги ишлегени ючюн, анга саугъагъа бир машок бал туз берген эдиле. Абаданла уа, анга къарап: «Ол гитче, чаганы кючден кѣтюрген сабий тенгли биз а къалай ишлеялмадыкъ», – деучю эдиле.

Зулийхат эрине жашауда, ишде, не кыйын болумда да керти шуѣх болады. Къызылары Мариям эсгергенича, атасыны ишде нѣгери болмагъаны, атлагъа уа кече-кюн да къараргъа тюшгени себепли, аналары сабийлени жукъларгъа жатдыргъандан сора, Исмайылны 3–4 сагъатны окъуна тынчайыр ючюн, аны алышып тургъанды. Бир кере, Зулийхат жылкыгъа къарагъан кече, атла колхозну чюгюндюр бахчасына киредиле. Мадар этерге керек. Исмайыл жылкыны, алайда тауладан бирине чыгъарып, энишге танг ата тюшюрген эди, жылкы киргенди деселе, мен таудан келе турама деп, палахдан къутулурча.

Гитче сабийлери бла жаш юйюк чатырда жашагъанды, тынч туююл эди, кыйышда сууукъдан суу челекде окъуна бузлагъанды. Алай ала кыйын кезиулери жарашып, бир бирге кѣл этдире ѣтдюргендиле.

Туугъан жерлерине Газаланы юйюк 1960 жылда къайтханды, мында Яникойда орналгъандыла. Ол жыл Исмайыл колхозгъа малчы болуп киргенди, колхозну башчысы тилеп, ийнекле ни да саугъанды. Алай бла 90-чы жыллагъа дери урунганды, саугъаланмай бир жыл да къалмагъанды. СССР-ни Баш Советини Президиумуну буйругъу бла Исмайыл 1975 жылны 14 февралында Битеусоюз социалист эришиуде болдургъан жетишимлери, производствону эм тирликни кѣбейтиуге, планланы толтуруугъа салгъан кыйыны ючюн Урунууну Махтаулугъуну 3-чю даражалы ордени бла белгиленгенди. 1976 эм 1990 жыллада анга Урунууну Махтаулугъуну 1-чи эм 2-чи даражалы орденлери берилгендиле.

Зулийхат да эрини жетишимлерине къууанганды, аны бла ёхтемленгенди. Ол кезиулю майдалын неда грамотасын келтирсе, кёп сабийли ана: «Андан эсе, конвертде бир зат берги эдиле», – деп ышарыгучу эди. Исмайылны ишде багъалагъандыла, алай гитче иш хакъ уллу юйюрге жетмегенди. Аны юй бийчесине эм багъалы саугъасы тигиучю машинка эди, аны Къазахстанда болгъанында, эм иги ишчигеча берилген ахчагъа алгъанды. Ол, керти да, байрам эди, аны бла тиширыу сабийлерине, эрине да кийимле тикгенди, кечеден тангнга кёнчек, кёлек хазыр этип къойгъанды. Тигерге бир жерде да юйренмегенди, ал заманда эски кийимлени сёгюп, аланы къумачха салып, алай келишдиргенди, артда уа ансыз да уста бичгенди.

«Анабыз сабыр, огъурлу инсан эди, аны таныгъанла жер башында андан тынч адам болмаз деучю эдиле. Ингирде олтуруп, хапар айта, ол не да бу терс эди десек, унамагъанды. Кимде да огъурлу, иги ышанланы табып, сиз аны терс ангылагъан болурсуз деп къойгъанды. Биз аны бир минут окъуна солуп кёрмегенбиз, кюндюз юй жумушла бла кюрешгенди, кече уа эшиу эшгенди, тикгенди. Сабийликден эсгериулерибизге шёндю бишген юй гыржынны ийиси, бишлакъны бла энди алыннган сют башны татыулары синггендиле, аланы анабыз эрттенликде биз къопхунчугъа хазырлаучу эди. Къонакъланы, арбазгъа киргенни сыйларгъа бек суйгенди. Ол акъыллы тиширыу эди, атабызны бек багъалагъанды, аны даражасын бийикде тутханды, аны хайырындан атабызны сёзюн бир киши да бузмагъанды, аллай зат эсине да келмегенди. Жарсыугъа, анабыз дуниясын алышханды», – дейди Мариям.

Алай бла огъурлу ата бла ана сегиз сабийни ёсдюргендиле: Ибрагим, Тахир, Алим, Алий, Мариям, Магомет, Фатима, Аминат. Аланы гитчеликден уруунугъа да юйретгендиле, жашла, жети жылларындан башлап, аталарына ийнек сауаргъа, маллагъа бла атлагъа къараргъа, бичен чалыргъа, жыяргъа болушхандыла. Арт юч-тёрт жылгъа дери Исмайыл биченде жашларыны аллында дуруну тутуп баргъанды. Къызла уа аналары бла юй жумушланы этгендиле, эшиу эшгендиле, дырыннга да баргъандыла. Миллетибизде къоншугъа болушхан адет барды. «Бир кюннге ёгюз ёлмез, экиге иеси бермез, – деп, аналары жашларын, къызларын да изеуге баргъанда, – тюз кесигизча ишлегиз, адамлагъа болушугъуз», – деп, насийхат этгенди.

Бююнлюкде ала барысы да билимли-окъуулу адамладыла, ишлеген жерлеринде намыслары жюрюйдю. Жашла барысы да аскерде къуллукъ этгендиле, Тахир Каменканы мектебинде устазды, Ибрагим Нальчикде «Успех» школну директоруну экинчисиди, Алим, Алий бла Магомет къурулушгучуладыла. Ма-

риям Нальчикни администрациясында билим бериу департаментни бёлюмюню специалистиди, «Россейни битеулю билим бериуюню сыйлы ишчиси» деген белги бла сауғьаланганды, Фатима Яникойда почтаны таматасы болуп тургъанды, Аминат аскер бёлюмде операторду. Туудукъланы арасында да школну бошагъанлары бийик билим аладыла.

Эм уллу байлыгъына Исмайыл юйюрюн санайды. Аланы жашауларында магъаналы кюнлени, жетишимлерин табийгъатха чыгъып, барысын да жыйып, белгилейди. Сабий туса, не да жангы юйюр къуралса, эки къой союп тургъанды, бирин кесини юйюне, бирин да къууанч болгъан жерге атап. «Мен сизни ач боласыз деп, не да бир башха аллай хыйсап бла жыймайма, аш менсиз да табарыкъсыз. Былай эте турсакъ, туудукъла бир бирлерин сюерикдиле, излерикдиле, къаты тутарыкъдыла», – деучюдю. Бююнлюкде да ол сабийлерин, туудукъларын, аладан туугъанланы да бир бирлерине сакъ болургъа, болушургъа юйретеди, хар бирини жарсыууна тынгылап, тюз жолну, амалны кёргюзтеди. Юйюрню магъанасын да бир бирге билеклик этиуде, къууанч, бушуу кюнде да бир бирге табылыуда кёреди.

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия

СУРАТЧЫ

Байсыланы Мухадинни жашы Ахмат 1967 жылда Огъары Малкъарда туугъанды.

Ахмат 1984 жылда школну бошап, ол жыл окъуна Донецкде сатыу-алыу бла байламлы институтну «Механика» бёлюмюне киреди. Анда окъуй тургъанлай, ол радиожурналистика бла кюрешип башлайды. Ахмат анда «Привет!» деген бериуню къурап, аны кеси бардырады.

1985 жылда ол аскерге къуллукъ этерге чакъырылады. Андан 1987 жылда къайтып, 1991 жылда окъуун да бошап, «Инженер-механик» усталыкыгъа дипломун алады.

Байсыланы Ахмат 1993–1995 жыллада Тюркню Гази Университетинде (Анкарада), «Экономика бла управление» бёлюмюн бошайды. Андан сора сатыу-алыу бла кюрешип башлайды.

Ахмат журналистика бла, бютюн да сурат бла, сабийлигинден бери кюрешеди. Школда окъугъан жылларында окъуна стенгазета чыгъарып тургъанды, аскерде къуллукъ этген заманында уа – боевой листокла. Ол артдан артха суратха уллу кёл салып тебирейди. Алай бла сурат алыу аны жашауунда энчи жерни алады.

Байсы улу 2012 жылдан бери суратлары бла тюрлю-тюрлю кёрмючлеге къатышып башлайды: Къабарты-Малкъар

да, Къарачай-Черкесде, Москвада, Ингушетияда, Хакасияда, Башкъртостанда, Тюркде, Молдовада, Къыргъызстанда, Эстонияда.

Ахмат 2017 жылдан бери Россейни Журналистлерини союзуну члениди. «Известия» газет бла, дагъыда башха газетле бла келишим журютеди. Интернетде да кесини суратлары бла окъуучулары танышдырады. Республикабызны ариу табийгъаты бла, адамлары бла кёплени шагъырей этеди.

2012 жылдан бери «Свой Стилъ» деген фотоклубну члениди. 2020 жылдан бери уа – Россейни фотохудожниклерини членине аладыла. Битеу къыралланы фотохудожник форумларына да къатышады:

2014 ж. – Испарта (Тюркде);

2015 ж. – Сафранболу (Тюркде);

2016 ж. – Адана (Тюркде);

2018 ж. – Гагаузия (Молдовада);

2019 ж. – Ош (Къыргъызстанда);

2023 ж. – Ташкент (Узбекистанда);

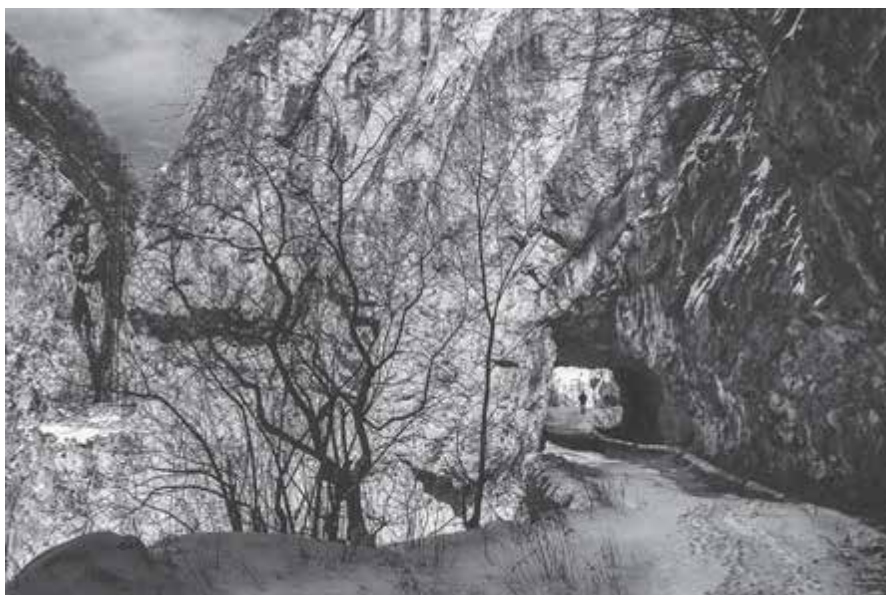
2014 ж. – Бирчинчи Халкъла аралы фотофестиваль Мармарис шахарда (Тюркде)

2015 ж. – 25-чи «Природа. Человек. Культура» фестивалда Уфа шахарда (Башкъртостан).

2023 ж. – Фотофорум-кёрмючде «Тюркский мир встречается на площади Истикляль» Стамбул шахарда.

РГО (Москва), «Мать и дитя в национальных костюмах» (Москва), «Водные сокровища России» (Москва), «Фиксаж» (Москва), конкурс Минприроды (КБР), «Это Кавказ» ТАСС (Москва), «Берега» (Рязань) эм башхала бардыргъан фотоконкурсаны лауреаты да, призёру да болгъанды, анда хорлагъан да этгенди. Аны очерклерини, зарисовкалары, суратлары тюрлю-тюрлю газетледе бла журналлада басмалана турадыла: «Заман», «Черекские Вести», «Советская Молодежь», «Горянка», «Кавказ Эйр», «Кавказское Гостеприимство».

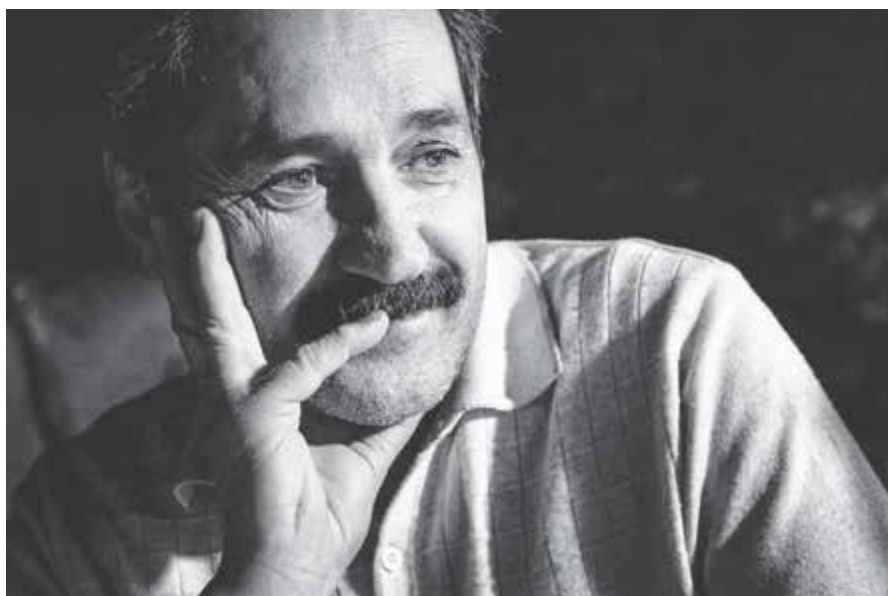
БЁЗЮЛАНЫ Асият

Малкѳарны эски жолу

Дырында

Ахматланы Леуан

Тепсеучю

Жангызлыкъ

Байрамда

Табийгъатны кючю

Жолучу

Эки тёлү

Эришиу

Дырынга

Суймекликни юлгюсю

Тау жол

Эски журт

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин

АБИРЕКЛЕ: КЪЫПТАМАКЪ, КЪАУРАБУТ, ГАККЫБАШ

Акочукъ, аппасыны кабинетине суху кирип:

– Аппа, аппа, билемисе, мен атам бла Чегет башына чыгып келеме! – деп, къуу-анчлы дыбылдырагъанды.

– Да аны не аперимлиги барды: канат жолгъа минесе да, таугъа ырахат чыгъаса, – дегенди аппа, Акону жигитлигин уллу тергемей.

– Угъай, аппа, биз жаяу чыкыгъанбыз! – дегенди жарыкъ ауазлы Ако.

– Жаяуму? – деп, зарф машинадан айырылгъанды аппа.

– Хау, аппа! Алгъа Тонгуз-Орун кёл башына баргъанбыз, андан а – жаяу жол бла кенделен «Ай» кафеге дери!

– Да сен а жигит жаш болуп келесе да! – деп махтагъанды сора туудукъчугъун аппа.

– Бир къадар кийик да кёргенбиз, аппа!

– Ай, аперим, аперим! Тейри, кёп айлангансыз, арыгъансыз сора...

– Бош бир кесекчик, – дегенди Ако, жомакъдан къуру къаллыгъы келмей.

– Бар, ач болгъан болурса, бир жукъ аша.

– Атам «Айда» мени иги тойдургъан эди, алай ач болуп къалгъанма ансы, – дегенди Ако кёлю бла. – Ушхуурдан сора жомакъгъа тынгыларгъа келирме да, аппа?

– Ананг ючюн, атанг ючюн, ыннанг ючюн, аппанг ючюн да ашасанг, келирсе, – деп ышаргъанды аппа.

– Аппа, суйсенг а, киштигибиз ючюн да ашарма! – деп, кюле, чыкыгъанды Ако кабинетден.

* * *

– Байрым кюн Уллу Юйде Тёре жыйылгъанды, – деп башлагъанды аппа жомагъын, Ако киргенлей. – Бёкем Аюкка Кенгешмен отоуда төрде олтура эди, агъач халкъны хурметли акъсақбаллары уа – жарым гюрен болуп, аллында.

– Агъач жамауаты, элни Баш Тёреси ишин башлайды, – деп сёлешгенди Элменни болушлукъчусу, туз киштик – Гырнау. – Сёзню хурметли Элменибиз Бёкем Аюккагъа беребиз.

Деменгили Элмен, жеринден ауур туруп, жыйылгъан жамауатха къарап чыкыгъанды да:

– Бююн эки тарыгъыугъа къараллыкъды. Бири хурметли къошунчу Борсукъаны тарыгъыуу, бири уа – хурметли тирменчи Жубарны. Угъай демей эсегиз, Борсукъадан башлайыкъ.

– Демейбиз, хурметли Аюкка, башласын, – дегендиле төречиле.

– Борсукъа, сора Төреге тарыгъыуунгу айт.

Борсукъа, жеринден туруп:

– Сыйлы төречиле, кесигиз билгенликден, мени къарындашымы огъурсуз Бөрүк, талап, ёлтюрюрге аздан къойгъанды, аны жууапха тартыгъыз деп тилейме, – дегенди Борсукъа.

Элмен баш, полициячы сюлесин Жютю Тырнакыгъа бурулуп:

– Эшитдингми? – деп соргъанды. – Бөрүкню, тутуп, аллыбызгъа келтир, анга Баш Төре сюд этерикди.

– Хау! Хурметли Элмен, сени айтханынг, мени этгеним! – деп, какасын къулагъына тиреп, сир тургъанды Жютю Тырнакы, инбашында окъа чынлары да жылтырай.

– Төре санга бек ышанады, олтур. Энди уа тарыгъыуун тирменчи айтсын. Жубаргъа къарап: – Жубар, тынгылайбыз, – дегенди Элмен.

– Сыйы уллу Төре, кесигиз билгенликден, мен тирменчиге. Тартхан унум аз кёрюнюп, манга халкы кёлкълды болуп турады. Ийнаныгъыз, анда мени бир терслигим жокъду.

– Къалай жокъду?! – деп ачыусунганды къарт къоян, – мен санга бир тулукъ нартых элтген эдим да, сен берген ун а тулукъну ючден бири да болмагъанды!

– Хау, къоян тюз айтады, манга да алай этгенди! – деп сёлешгенди къарт тюлкю да. – Терс туююлме деп, къалай айтаса!

– Сабыр болугъуз, сабыр болугъуз! – деп, низамгъа чакъыргъанды агъач жамауатын Гырнау.

Элмен а:

– Жубарны ауузуна чапмай, айтырыгъына бир тынгылайыкы, – дегенди.

Агъач жамауаты шошайгъанлай, тирменчи Жубар:

– Мен тирмен гюрбеге мирзеу къуйгъанлай, чыпчыкъла, басынып, уллу къоранч саладыла, анга бир мадар къалай этейик деп чыкыгъанма аллыгъызгъа.

– Алаймыды? – деп жарсыгъанды къарт къоян. – Тейри, терс болдум дейме, кеч мени, хурметли Жубар.

– Мен да кечгинлик тилейме, – дегенди къарт тюлкю да. – Ашыгъышлыкъны иши алайды да.

– Хурметли Элия, эшитдингми? – деп сёлешгенди Элмен къыртчыгъагъа.

– Хау, эшитдим, хурметли Элмен.
– Алагҗа сени сёзюнҗ иги ётерикди, низамгҗа жый! – деп буюргҗанды анга Аюкка.

– Хау, хурметли Элмен! – дегенди Элия.

Гырнау, олтургҗан шинтигинден туруп:

– Хурметли төречиле, эки соруугҗа да кҗаралды, ёзге айтырыгҗы болгҗан бармыды? – деп сёлешгенди.

– Барды, – дегенди устаз У-ду Ду. – Барды, хау.

– Айт сора, Тёре тынгылайды.

– Жюйюсхан Элмен, санга айталмай тургҗан бир затым бар эди да, энди аны баямламай жарамазлыгҗын ангылап сёлешеме.

Элмен Аюкка, сагҗайып:

– Айт, нек айтмайса, устаз У-ду Ду? Тынгылайма.

– Хурметли Элмен, сени баланг Бойнакҗ школгҗа жюрюмей тохтагҗанды. Келеди деп, кёп сакҗладым, алай аны окҗур халы болмаз дейме, – дегенди, бир терслиги болгҗанча, абызырай.

– Аны манга айтмай нек тургҗанса да? – деп ачыусуннганды Элмен.

– Да тюзелир деп, – дегенди устаз, ичинден а: – Тюерсе деп кҗоркҗуп, – дегенди.

– Ай, хайырсыз дегин а! Юйге уа бир барайым! – деп, жеринден тургҗанлай, Кенгешменнге хазначы Маймул, хахай этип киргенди да:

– Охахай! Охахай! Абирекле хазнабызны тонадыла! – деп хахайлагҗанды. – Ызларындан сюрсегиз, жетериксиз!

Полициячы Жютю Тырнакҗ, аны эшитгенлей, чабып барып, квадроциклине мингенди да, сырыйнасын кҗычырта, кҗууулгҗанды.

– Абиреклени кҗайсы жары кҗачханларын да сормай, бу нек кҗууулуп кетди? – деп сейирсингенди хазначы Маймул, Элменнге соруулу кҗарай.

– Тоноучуланы эслеген иш а этгенмисе? – деп соргҗанды Элмен, кҗаугҗа-зат этмей.

– Эслеялгҗан эдим, хау.

– Кимле эдиле сора?! – деп соргҗанды Элмен.

– Биягҗы Кҗылтамакҗ, Кҗаурабут, Гаккыбаш абирекле. Миннген атлары уа – кҗочхар тенгли бюрчеле! – деп, кёзлерин жандыргҗанды Маймул. – Туякҗ таууш этип, аланы баргҗанларын бир кёргю эдинг.

– Аппа, кҗочхар тенгли бюрчеле уа боламыдыла да? – деп соргҗанды Ако, – ала гумулжук тенгли да тюйюлдюле сора?

– Нек болмайды, полициячы склесин бар эсе? – деп ышаргҗанды аппа.

Ако, не эсе да бир зат айтама деп, ауузун ачханлай, уллу къабыргъа сагъат тогъуз кере зынгырдагъанды да, аппа:

– Жукълар заман болгъанды, хайда, бар, төшегинг сакълап турады, – деп, Акону башчыгъын сылагъанды.

– Аппа, тынч кечели, – дегенди Ако.

– Ариу тюшле кёр, жашым, – дегенди аппа да.

– Абиреклени уа тутханмы эдиле? – деп соргъанды жашчыкъ, эшик аллында ызына бурулуп.

– Аны уа кезиуюнде билирсе, хайда, бар.

ТАСХАСЫ БОЛГЪАН КЕРТМЕ ТЕРЕК

Аппа чардакъгъа чыгып, андан бир тери дорбачыкъ алып тюшгенди да, арбазда ёсген балан терекни салкъынында шинтикге олтургъанды. Сора, ашыкъмай, дорбаны башын буууп тургъан шынтагыны артха бура кетип, ачханды да, ичине узалып, бир ашыкъ чыгъаргъанды. Ол эмен къабукъ къайнагъан сууда боялгъан мор ашыкъ эди, «чык» – батыу жанына эриген къоргъашин къуюлгъан да, сыйдам эгелген да жугъутур ашыкъ. Аппа дорбачыкъны къанжал табакъгъа къотаргъанды да, аланы сабыр къатышдыра, сагъышха кетгенди.

Ако, аны къатына келип:

– Аппа, была не затладыла? – деп соргъанды.

– Была уа, жашым, – ашыкъла, атамы ашыкълары, – дегенди аппа, жугъутур ашыкъны къолунда бура. – Бусагъатдагъы сабийлени быладан хапарлары жокъду. Къарачы, ашыкъны алты жаны, хар бирини да – ёз аты. Ма бу – быдыр жаны «фокду», батыу жаны уа – «чык». Къабыргъасындан суюсенг а, сыйдамыракъ жаны – «тау», аны тюр жаны уа – «алчи». Ашыкъны «чык» жанындан жатдырсанг а, мюйзлю жаны – «къыт», токъал жаны уа – «бий».

– Не эте эди атанг а была бла? – деп соргъанды Ако.

– Ойнагъан.

– Была бламы? – деп сейирсингенди Ако, – бу сюекчикле бла къалай ойнаргъа боллукъду?

– Мен къалай ойналгъанын айтханлыкъгъа, сен ангылаялыкъ тюрюлсе, кёргюзтюрге керекди, – дегенди аппа, жугъутур ашыкъны баш бармагъы бла ышый.

– Аппа, сора кёргюзт, мени да ашыкъ ойнарыгъым келеди.

– Ашыкъ оюнла кепдюле, алай мен суйген оюн бузда ойналады, сора мен санга жай чилледе буз кёл къайдан табайым?

– Паркетде ойнаргъа уа жарарыкъ тюрюлмюдю, ол да бузча сыйдамды да?

– Къара сен муну башчыгъына, – деп кюлгенди аппа, – кел, кёрейик!

Экиси да залгъа киргендиле да, столну къабыргъагъа къысып, шинтиклени аны юсюне къааплагъандыла. Сора тытыр бла полда, аралары эки къарыш юч жанаша ызлыкъ тартханды аппа. Ашыкъланы экиге юлешип, ортанчы ызлыкъгъа, араларын юч эл этип, бешишер ашыкъ тизгенди.

– Энди, – дегенди аппа туудугъуна, – ашыкъладан беш атлам кетип, аланы кезиу-кезиу «жугъутур» бла урлукъбуз.

– Аппа, биринчи уа къайсыбыз урабыз?

– Аны билир ючюн а, чѐп атарыкъбыз неда, бугъулуч ойнагъандача, санар айтырыкъбыз.

Санарны мен айтайым, аппа, мен жангы санар билеме.

– Охо. «Жугъутурну» атар ючюн а, ма былай тутаргъа керекди, – деп, аппа ашыкъны «фок» жанын ёрге айландырып, «бий» жанын эки бармагъы бла къысханды. Баш эм балан бармакълары бла. – Энди «жугъутурну» тутуп тургъанынча, ашыкъ тизгинни марап атаргъа керексе, атханда да, «жугъутур» буз юсюнде, эсе да паркет юсюнде «чык» жаны бла учхалай, бурулуп барырча. «Жугъутур» ючюнчю ызлыкъдан чартлатхан ашыкъ – сени. Ма былай, – деп, аппа «жугъутуру» бла ашыкъланы марап атханды да, бирин ызлыкъдан тышына чартлатханды. Сора, ашыкъны жерине сюеп:

– Атып кѐрчю, – деп, «жугъутурну» Акогъа бергенди.

Ако атханды, алай ашыкъ терс жанына чартлагъанды. Экинчи, ючюнчю кереси да алай болуп, Ако эриге башлагъанды.

– Жашчыкъ, алгъа ашыкъны бурургъа тюзел, мараргъа уа терк юйренириксе, – дегенди аппа, кѐлюн кѐтюре.

– Сора санарны айтып ойнайыкъ, алайсыз оюнубуз тюз боллукъ туйюлдю, – дегенди Ако.

– Сора, башла. Айт, жангы санарны мен да билейим.

*– Гѐ-бе-лек-чик, гѐ-бе-лек,
Гѐ-бе-лек – ал-тын-кѐ-лек,
Гу-бу кий-ген эс-ки тон,
Гѐ-бе-лек-чик ма-нга кѐон!*

– деп, жашчыкъ аппадан башлагъанды да, биринчи атаргъа кесине тюшгенди. Ако алай боллугъун алгъадан да биле эди, алай аны ол хыйлачыгъын эслемегенча этип къоаяыкъ.

Асыры оюннга болгъандан, кѐзлерине ийнанмай, алагъа къарап тургъан Айшаны да эслемегендиле.

Акочукъ, аппасы юйретгенча, буруп атып ийгенди да, бир ашыкъны чартлатханды:

– Эйра, эйра! – деп, ёрге-ёрге секире, анасын кѐрюп тохтагъанды сора.

– Ата, ой, паркетими халек этип турасыз да, – деп жилиям-сырагъанды Айша.

– Келин, жанынгы бош кыйнайса, паркетинге бир жукъ да болмагъанды, биз а зауукъ ойнадыкъ, – деп, Акогъа кёз кысыханды.

– Кел, жашым, кел, жомакъ сени сакълап турады, – деп ышаргъанды аппа ушхуурдан сора. – Ананг а урушмай кыйдуму?

– Акогъа кыошулуп, аппа бир иш этгенди да, жүрегим тугаргъа аздан кыалгъанды деп тарыкъгъанды атагъа. Ата уа не этгенибизни билгенинде, харх этип кюлгенди, – деп, жарыкъ сёлешгенди Ако.

– Паркетни уа тырнагъан эдик. Энди жапманы линолеум полунда ойнай турурбуз, – деп ышаргъанды аппа.

Ако жерине олтургъанды да, аппа жомагъын башлагъанды.

* * *

– Жол арытхан Бойнакчыкъ, мыккыл болуп бара, бир уллу агъач кертме терекни кёргенди да:

– Ачдан ёле тура эдим да, не тап болду! – деп кыууанганды. Алай не кёп кюрешген эсе да, кертмелеге уа жеталмагъанды.

Таш юсюнден эссиз айыучукыгъа кыарап тургъан Женгил атлы агъазачыкъ:

– Ой санга не уа! – деп кюлгенди.

– Мангамы кюлесе? Сенчик да мангамы кюлесе?!

– Бу терек бош терек тыйюлдю, тасхасы барды сора уа!

– Угъай, сенчик да мангамы кюлюрге кюрешесе?! Бусагъат керекчигинги берейим, ашап тоя билмеген хамашхар!

– Сенича баймакыгъа кесин ким тутдурады! – деп, Женгилчик, кыачып, таш тубюне киргенди.

– Чыкъ бери! – деп жаныгъанды мамурач.

– *Хамашарчыкъ, чыкъмасанг,*

Къоркъакъ дерме атынга.

Тутуп сени жыкъмасам –

Жетмейим муратыма!

Женгилчик а:

– *Чыгъайым, чыгъайым,*

Махтанчакыны жыгъайым,

Гыстыныча, атайым,

Бир иги жилиятайым! –

деп, ауазын тюрлендирип, тишлерин кыыжылдатып сёлешгенди таш тубюнден.

Мамурач кьоркьгъанмы этди, сермеп таш алгъанлай, ахы кетгенди: таш тюбюнде багъырбаш жилин чулгъанып тура эди. Жилин, башын кетюрюп:

– С-с-с...

Кимди жукъуму бёлген?!

С-с-с...

Кимди ёллюгю келген?!

Къабайым, урайым,

Гып-гыжы къатдырайым! –

деп, айры тилин чыгъаргъанлай, батыр Женгилчик кесин жилиннга атханды.

Кёз илинмей эди аланы сермешлерине.

Сыс-Сыс, къачып, инине¹ къутулмаса, Женгилчик аны буу-уп къоярыкъ эди.

– Уф-ф-ф! – Женгилчик, терен солуй, терлегенлерин сюртгенди. – Уу жилин эди, алай жетмесем, уруп къоя эди да! Уф-ф-ф, уф-ф-ф!

– Урупму? Мени урупму дейсе?!

– Хау, уруп, къурушдуруп къоя эди, алай жетмесем.

– Мен аны жерге жагъып къоярыкъ эдим, ма былай, ма былай! Жанын тили бла суууруп аллыкъ эдим, ма былай, ма былай! – дегенди мамурач, батыр болуп.

– Сора олмуду манга ыспасынг? – деп ёпкелегенди Женгилчик. – Жилинны хорлагъан – мен, махтанган а – сен!

– Сен да махтан, ким угъай дейди.

– Махтана билмейме ансы... Сен а бир ариу махтанаса...

– Сора сени ючюн мен махтанайым. Сен а юйреннген эт, – деп, Бойнакчыкъ жыр айтып башлагъанды:

– Бойнакъ, Бойнакъ, Бойнакчыкъ,

Ашан ашдан тоймакчыкъ,

Тогъуз ауушдан ауду,

Тутуп, маралны сауду.

Махтау, махтау Бойнакчыкъгъа,

Татлы балдан тоймакчыкъгъа!

Бойнакъ, Бойнакъ, Бойнакчыкъ,

Бек суйгени – къаймакчыкъ.

Бёрюню суугъа атды,

Сюлесинни жилиятды.

Махтау, махтау Бойнакчыкъгъа,

Бойнакъ суйген къаймакчыкъгъа!

¹ *Ин* – жилин тешик.

*Бойнакъ, Бойнакъ, Бойнакъчыкъ,
Бойнакъчыкъ, боюну – акъчыкъ,
Уу жилияны да къууду...*

– Тохта, бир тохта, Бойнакъчыкъ, мени ючюн махтана эсенг, кесинги махтама да, мени махта!

– Мен а къалай жырлайма да?

– Кесинги махтап.

– Алаймыды? – Бойнакъчыкъ, сагъышлы болуп, желкесин къашыгъанды.

– Былай этейик, – дегенди Женгилчик, – сен мен бол, эсе да мен болгъанча бол да, алай жырла, ангылаймыса?

– Ангылап турама: мен сен болама да, жыр айтама, алай, – дегенди, биягъы желкесин къашый, Бойнакъчыкъ, – алай уллу айыу гитче агъазчыкъ къалай болалсын ансы, кенг куркада жашагъан тар тешике къалай киралсын ансы?

– Угъай, угъай, Бойнакъчыкъ. Сен мен болгъанча боласа ансы, сен мен болмайса. Болгъанча боласа ансы, болмайса!

Женгилчик Бойнакъчыкъны башын бютюн да къатышдыргъанды.

– Мен билгенден, экибизден бирибиз тели ханс ашагъанды, – деп жарсыгъанды Бойнакъчыкъ.

Болмаз къалгъанда, Женгилчик былай дегенди:

– «Сен-менлени» къояйыкъ да, шуёхум, «Бойнакъ» деген жерде «Агъазчыкъ» деп айт, алай жырла.

– Андан бери къыйнап турмай, алай айтып къойсанг а, – деп къууанганды Бойнакъчыкъ. – Гитче эсенг да, акъылынг – уллу. Жангыдан башлайым, сен а тынгыла:

*Агъаз, агъаз, агъазчыкъ,
Бир гитчечик, бир азчыкъ...*

– Угъай, угъай! Гитчечик эсем да, азчыкъ а нек болама?! – деп ёпкелегенди Женгилчик.

– Да гитчечик бла азчыкъны не башхалыгъы барды?

– Уллу бла гитче, кёп бла аз, бармыды башхалыкълары? – деп соргъанды Женгилчик.

– Айхай барды. Алай гитче бла азны уа башхалыкъларын кёрмейме. Гитче да – гитче, аз да – гитче. Санга бир уллу таба хычинден бир гитче туурамчыкъ жетсе, ол санга азлыкъ этерик туйюлмюдю? – деп, айыучыкъ Женгилчикке хорлатмагъанды.

Бу жол Женгилчикни башы къатышханды.

– Гитчени да гитче биледи, – деп жапсаргъанды мамурачаны. – Гитче къабынчыкъ бал къабынчыкъ эсе, ол кёпню тутады.

– Бойнакџчыкџ, кел, тенгинг кибик кџр да, «аз» дегенни «баз» деп тюрлендир.

– Жанынг ыразылай, ол манга ишмиди! – деп махтаннганды да Бойнакџчыкџ, жырлап башлагџанды:

– *Агџазчыкџ, Агџазчыкџ –
Пилге, арсланнга базчыкџ...*

– Ма алай, ма алай, – деп кџууаннганды Агџазачыкџ.

*Тогџуз ауушдан ауду,
Тутуп маралны сауду.
Махтау агџазгџа!
Махтау агџазгџа!*

*Агџаз, агџаз, агџазчыкџ –
Пилге, арсланнга базчыкџ.
Сюлесинни тутар ол,
Бџрюню да кџытар ол.
Махтау агџазгџа!
Махтау агџазгџа!*

– Кџалай кџарыулума мен, кџалай батыр! – деп махтаннганды Жџнгилчик, жилинны кџутултуп ийгенине да кџарамай. – Кџалай кючлюме, кџалай жигит! Барып, атамы-анамы да бир кџууандырайым, – деп, Жџнгилчик юйюне кџууулгџанды.

– Тохта, алай бир тохта! – деп, Жџнгилчикни ызындан кџычыргџанды мамурач. – Бу терекни тасхасын айта бар!

– Заманым жокџду, барып, анама бла атама бир иги махтанайым, – дегенди Жџнгилчик, чабып бара. Алай, ач айыучукџгџа жан аурутуп, ызына бурулгџанды да:

– Терекге жеталмагџан, миннген этеди-и-и! – деп кџычыргџанды.

– *Махтанча-а-акџ,
Чепкен этегинг – ча-ча-а-акџ! –*

деп кџычыргџанды Бойнакџчыкџ да ызындан.

КЪЫҢ КЪОБУЗ СОКЪҢАН СЕКИРБЕКЧИК

– Аппа, аппа! – деп, чабып киргенди Ако кабинетге, – билемисе, аппа, Маратны бюгюн мен хорлагџанма.

– Эшта?!

– Хау! Ма былай, ма былай, сора ма былай этип ийгенме да, Маратны сыртындан салгџанма! – дегенди Ако, бир тюрлюле кџымылдай.

– Ай аперим! Бюгюн жигит болганса сора.
– Билемисе, къуру ол хорлап тура эди мени, энди кёрейим къалай жыкъса да! – деп менсингенди Ако.
– Тьюйюшмей а къалдыгъызмы?
– Угъай, тьюйюшмегенбиз. Кеси жюриген роботуму да къайтарганма, ма-а, – деп, илляуюн кёргюзтгенди.
– Мен а Ако илляуларын не этеди деп, сейир болуп турганма, – дегенди аппа, ышара.
– Къоркъма, аппа, къытдырган илляуларымы барысын да къайтарлыкъма энди.
– Айхай да, къайтарырса, энди уа жеринге олтур да, жомакъны барганына тынгыла.
Ако, диваннга олтуруп, шумсуз болганды.

* * *

– Бойнакъчыкъ бир ариу ишленген агъач юйчюкге келип тохтаганды, – деп, аппа жомагъын андан ары бардырган-ды. – Эй, ким барды юйде? – деп сөлешди ол.
Тауушха юйден тизгинли сюлесинчик Сюлей чыкыганды:
– Сау кел, жууукъ бол, мамурач.
– Сау келдим, жууукъ да болдум! – дегенди Бойнакъчыкъ. – Бир къабар затынг жокъмуду? Ачдан ёлюп къалама да!
– Кел, юйге кир, аш да, суу да табылып, – деп, жарыкъ болганды Сюлейчик.
– Юйге кире туруп заманым а жокъ эди, алай, бек тилей эсенг, кирейим, туз-дамынгдан кёрейим.
Сюлейчик наныкъ къайнатма келтиргенди. Къангагъа къалачла, кампетле да салганды. Бойнакъчыкъ эрлай къанга юсюнде болганны аллына тартханды да, ашха жарашханды.
Сюлейчик къангагъа олтурургъа, Бойнакъчыкъ, хантдан бурху да къоймай, агъач аякъны жалагъан окъуна этгенди. Сора какаларын чепкен этеклерине сюртгенди да:
– Алтынай шуёхумдан къагъыт алганма да, жазылганын чыгъаралмайма, – деп, Бойнакъчыкъ хуржунундан, тапчыкъ бюкленген къагъытын чыгъарганды. – Сен окъуй билемисе?
– Билеме. Бу соруугъа Сюлейчик бек сейирсинди.
– Ётюрюк айта уа болурмуса?
– Ол дегенинг, мамурач?
– Алдамаймыса дейме!
– Алдагъан дегенинг а неди? Мен аллай сёзлени билген угъай, эшитген да этмегенме.
– Билеме деген да – сен, билмейме деген да – сен! – Бойнакъчыкъ, Сюлейчикге ачыуланып, къагъытын артха салганды.
– Мен окъуй билеме дей эдим.
– Сен кимни алдаргъа кюрешесе, телигеми санайса мени?!

Ариу кылыккылы Сюлейчик тели деген сёзню да билмей эди. Бойначыккыдан асыры уялгъандан, не этерге билмей, баш-тёбен болгъанды.

– Ётюрюкчюдю деп, алдауукъчуду деп, сеничалагъа айтадыла. Махтанчакъ деп да.

Бойнакчыккы кетерге тебирегенлей:

– Ахшы жолгъа, – дегенди Сюлейчик, Бойнакчыккыны ашыра.

– Охо, охо! Ахшы жолгъа барайым, билгенледен сорайым! – деп, Бойнакчыккы, ойнай-ойнай, кетгенди.

Секирбекме, сенгирчке,

Ори-ори, орайда!

Мени озалмаз бюрче,

Ори-ори, орайда!

Секиреме, учама да,

Ори-ори, орайда!

Жауларымдан къачама да,

Ори-ори, орайда!

Кёк кырдыкда бугъама да,

Ори-ори, орайда!

Къобузуму согъама да,

Ори-ори, орайда!

Татлы кырдык татама да,

Ори-ори, орайда!

Къобузуму тартама да,

Ори-ори, орайда!

Бойнакчыккы, бу ариу жырны эшитип:

– Кимсе, къайдаса кесинг да? – деп селешгенди.

– Мамурач, менме! Эслеп атла, эзип иш къоярса.

– Сенмисе, Секирбекчик?! Къыл къобузда не ариу ойнайса кесинг да, не ариу жырлайса! – деп сейирсингенди Бойнакчыккы.

– Жаратамыса?

– Хау, алапат согъаса, алапат жырлайса!

– Сюе эсенг, сыбызгъы да согъайым?

– Сокъ, Секирбек, сокъ. Мен а бир кесек солуюм.

– Кел, мамурач, бугъумуч ойнайыккы, – дегенди ол, тартыу-ун бошап.

– Энди ойнаргъа да боллуккыду, мен бугъайым, сен а изле!

– Угъай, алай жарамайды. Санайым да, ким чыккыса да, ол бугъарыккыды:

Бир, эки, юч –

Балта, салта, чёгюч.

*Тёрт, беш, алты –
Багъыр, кюмюш, алтын.
Жети, сегиз, тогъуз, он –
Чарыкъ, чабыр, чепкен, тон!
Мен бугъама, сен а изле.*

Бойнакъчыкъ, ыразы болмаса да:
– Хайда, букъ, – дегенди.
– Кёзлеринги къат-т-ты къысып, оннга дери сана.
– Мен алай ойнамайма! Излерик да – мен, санарыкъ да – мен! Угъай, мен алай ойнамайма, – деп тохтагъанды Бойнакъчыкъ.

– Ойнамасанг, ойнама. Санга жалынып нек кюрешеме, барып, Маймул бла ойнасам а.

– Угъай... тохта... ючге дери санайым.

– Ол кезиучюкге къайры бугъарыкъма мен?

– Эки кере санасам а?

– Юч кере сана, – дегенди Секирбек.

– Бир, эки, юч, бир, эки, юч, бир, эки, юч! Букъдунгму? – деп къычырды Бойнакъчыкъ.

– Букъду-у-ум!

Мамурач Секирбекни терк окъуна тапханды.

– Сен мени хыйла бла тапханса. Саналмайды! Жангыдан бугъама, – дегенди Секирбекчик.

– Нек саналмайды? Изледим – тапдым!

– Сен букъдунгму деп, нек соргъан эдинг? Къайры букъгъанымы билирге соргъан эдинг! Саналмайды, саналмайды!

– Саналады! Саналады! Сен букъдунг, мен а тапдым! Хайда, кёзлеринги жум. Энди мен бугъама!

Секирбекчик, оннга дери санагъанды да:

– Букъдунгму, Бойнакъчыкъ?! – деп къычырды.

Бойнакъчыкъ, чууун чыгъармай, барып, эмен терекни артына букъгъанды. Ол терекни хуурунда¹ уа бал чибинле уя этип эдиле. Бойнакъчыкъны бурунуна бал ийис ургъанлай, оюнун унутханды.

Бойнакъчыкъ бош къууана эди.

Бал чибинле, айыгучукъну кёрюп, къозгъалгъандыла, къаугъа этгендиле:

– Охахай, гудучу!

Охахай, урочу!

Уругъуз, тюйюгюз,

Жилътып ийигиз!

¹ Хууур – терек тешик.

Бал чибинле, тул-туман болуп, Бойнакчыкыны юсюне басынгандыла.

– Ох! Ах! Ух! О-о-ой! – Бойнакчыкы, кычып барып, сууга секиргенди.

Жагда чабакъ тута турган Маймулчукъ:

– Бекми таладыла? – деп жарсыганды, Бойнакчыкы жагда чыкыгандан сора.

– Ашап кыоя эдиле да. Бу аман чибинле былай огъурсузладыла деп а, кимни эсинде бар эди? – Бойнакчыкы кийимлерин тешгенди да, сыгып-сыгып, кюннге жайганды.

Секирек а, Бойнакчыкыны излей, чепден чепге, ташдан ташха секире, суу жагда келсе, мамурач, суусарчыкы да – алайда.

– Мамурач, бу этгенинг неди? – дегенди Секирекчик, – сени излеп, жетмеген жерим кыалмай айланама.

– Кыой, сорма. Бал чибинле ашап кыоя эдиле да!

– Мамурач, нек сора? – деп жарсыганды Секирекчик.

– Бал ашарыгым келгени ючюн, ёзге уа нек! Кеслеринден сора бал жарашхан жокъ суна болурла, – деп тарыкыганды ол. – Кеслери ашап, манга уа бермей...

– Сормай алыргыа жарамайды, – дегенди бир назик ауазчыкы.

Ол байрым гюлге кыонуп турган кызыл гёбелек эди.

– Кимди ол манга акылы юйретген?! – деп кыозуганды Бойнакчыкы. – Кимди?! Кыоркымай эсенг, былай бир чыкычы!

– Ол а – устазыбыз Гёбелекке, – дегенди Маймулчукы.

– Устазы дединг?!

– Хау.

– Не иги болду! Кыагытымы бир окыутайым.

– Тохта, тохта! Окыуй билмеймисе сора?!

– Санай да, – дегенди Секирекчик, – тергей да.

– Аны уа кыайдан билесе?!

– Санай билмеген, тергей да билмейди, – дегенди Секирекчик. – Сени – бир кертменг, мени – эки кертмен, Сюлейни – юч кертмеси. Ненча боладыла кертмеле?

– Бир кертменг сени болсун, нек болады мени бир кертмен?!

– Кыойчугуз, даулашмагызы, – деп, Гёбелекке экисин да тыйганды. – Бойнакчыкы болушлукы излей келгенди, биз анга кыара танытыргыа керекбиз.

Алайлай:

– *Оххай, гудучу!*

Оххай, уручу!

Уругуз, туююгуз,

Жилытып ийигиз!

Бал чибинле, тул-туман болуп, мамурачха чапхандыла биягъы.

– Ох! Ах! Ух! О-о-ой! – деп, Бойнакъчыкъ, къуругъан кийимчиклерин ызындан тагъып, алай учханды.

Къарыуун тауусхан Бойнакъчыкъ абынып жыгъылгъанды да, кийимлери да юсюне тюшгендиле. Кёп тургъанды къобаргъа къоркъуп мамурач.

Бал чибинле бу жол мамурачха ойнап чаба эдиле.

Чибин таууш узайгъанлай, Бойнакъчыкъ башын кётюргенди. Кётюргенди да, сейирге къалгъанды: бал чибинле анга къошун бла бир бал къоюп кетип тура эдиле.

БУДУТ ТАЙЧЫКЪ ТАЙКА

Айша тюкеннге кетип, Ако юйде кеси эди.

Робокопу бла ойнай тургъанлай:

– Билемисе, мени уа нем барды-ы-ы! – деп, Марат юйге чабып киргенди.

– Къолунгда – кыйыры быстыржурун къамичинг, ангамы махтанаса?

– Билмединг! Билмединг! – деп къулгенди Марат.

– Кёргюзт сора.

– Кёзлеринги къаты къыс да алай, – дегенди Марат, Акону ичин бютюн къозгъай.

– Да кёзлерими къыссам, къалай кёрлюкме?

– Ач десем ачарса, бусагъатда уа къат-т-ты къыс!

Ако кёзлерин къысханды, алай толу ийнанмай, Марат, анга сыртын буруп, хуржунундан бир затны чыгъаргъанды да, къолларын аркъасына этгенди.

– Ач энди.

– Ачдым, энди кёргюзт.

– Ма-а-а!

– Бу неди? – деп соргъанды Ако бюсюреусюз.

– Бу уа хойнух! Эски оюнланы къуру сени аппангмы билген сунаса.

– Бучукъ бла не ойнарыкъса, бош алдай тураса мени, – деп, ыспассыз этгенди Ако мюйюз хойнухну.

– Алдамайма! Бусагъат кёргюзтейим. Аны ючюн бизге эркин жер керекди, – дегенди да Марат, экиси да столну, шинтиклени да къабыргъагъа тюртгендиле. Сора: – Къара, ма былай! – деп, Марат хойнухну, полда буруп ийип, къамчиси бла уруп тебирегенди. Хойнух, асыры къызыу бурулгъандан, тохтап къалгъанча кёрюне эди.

– Сен а бурургъа сюемисе? – деп соргъанды Марат.

– Хау, сюеме. Нечик къызыу бурулады!

Ако быстыр кѡамичи бла ургѡанлай, хойнух чартлап кетгенди.

– Тап урмайса, ма была эт, – деп юйретгенди Марат.

Ако хойнух бурургѡа терк тюзелгенди, алай бу оюн анга эригиулю кѡрюнюп, кѡамичисин, хойнухун да Маратха кѡай-таргѡанды.

– Сора аппангы ашыкѡлары бла ойнайыкѡ, – дегенди Марат Акогѡа.

– Анам урушурукѡду.

– Сора бош кѡарап кѡояйыкѡ.

– Охо.

Ако аппасы берген ашыкѡланы шкафдан чыгѡаргѡанды да полгѡа кѡотаргѡанды...

Айша юйге киргенде, кѡоркѡгѡан окѡуна этгенди:

– Ах кюнюм, жашчыкѡ, кѡутургѡан бугѡамы киргенди бери?

– Угѡай, Марат бла мен бир кесекчик ойнагѡанбыз.

– Тоба-тоба, андан эсе бугѡа кирги эди.

Ол кезиуде ат туякѡ таууш эшитип, Ако юйден чартлап чыкѡгѡанды:

– Аппа, аппа келдингми?! – деп кѡууаннганды жашчыкѡ.

– Келдим, жашым, келдим, – деп, атдан тюшгенди да, Акону миндиргенди.

– Аппа, бир кесек айланып келейимми?

– Сора Ёсенги кѡпюрден узакѡ барма, – деп, кѡабакѡ эшиклени ачханды.

Акогѡа алты жыл болгѡанлыкѡгѡа, ол атда бек уста жюрюйдю. Анасындан ташада уа, тенгчиклерин сукѡландырып, атны чапдыргѡан окѡуна этеди ол.

– Жашым, бюгюн а не тындырдынг? – деп соргѡанды аппа, Ако кютю кийик улакѡчыкѡ бла кабинетге киргенлей. Ёксюз Улакѡайгѡа Ако кеси кѡарай эди.

– Кѡп зат тындыргѡанма, аппа! – дегенди Ако, аперимлик излей.

– Ай иги жаш, иги жаш, – деп махтагѡанды аппа аны. – Не жумушла эдиле?

– Аппа, сен сейирсе, аллай бир жумушну эсимде кѡалай тутарыкѡ эдим, чачылгѡандыла!

– Сора бири дамы кѡалмагѡанды?

– Угѡай, улакѡчыгѡым кѡалгѡанды, ма-а-а.

– Сют ичириучюнг ючюн кѡачып кетмегенди сора ол? – деп ышаргѡанды аппа, Акону башын сылай.

– Улакѡай, жегейчигин да ойната, алай зауукѡ эмеди, аппа. Сау шешаны тауусса да, тоймайды ансы, – дегенди да Ако, диваннга олтургѡанды, улакѡчыкѡ а, аны аякѡларына кѡысылып жатханды. – Аппа, жомакѡ хазыр эсе, мен хазырма, башла.

* * *

Бойнакъчыкъ кеси жангыз гюл талада кетип баргъанлай, кёкден анга булут атчыкъ – Тайка – энип келгенди.

– Бойнакъчыкъ, сюе эсенг, кел, кёкде учурайым! – дегенди ол, тепсей, пырх-чырх эте. – Мин, къоркъма!

– Ким къоркъады да! – деп, Бойнакъчыкъ къошунчугъун таш тюбюне букъдургъанды да, эрлай секирип, Тайкагъа мингенди. Мингенди да, жангы жырчыкъ айтханды:

*– Булут тайчыгъым
Учады кёкде.
Тайым талчыгъып
Къалмаз бийикде!*

*Учады кызыу
Бу базгъынчыгъым.
Къушланы зуу-зуу
Деп озгъанчыгъым!*

Тайка, учуп барып, бир уллу акъ булутха къоннганды. Ол булут, къуш жастыкъ кибик, жумушакъ эди.

Тайка да, Бойнакъчыкъ да булут юсюнде эрикгинчиге дери секирип ойнагъандыла.

– Кел, булут Тайка, бу уллу Акъ Булутну кыйырындан жерге бир къарайыкъ, – дегенди Бойнакъчыкъ, – аз сейир болмаз?

– Кел, къарайыкъ! – дегенди Тайка да.

Бийикден жер алай уллу кёрюне эди, алай ариу – Бойнакъчыкъны аузу ачылып къалгъанды. Кеси жашагъан Зауукълу элни тюрсюнлю агъач юйчюклерин кёргенинде уа, бютюн да къууаннганды, алай эсине анасы тюшюп, мудахсыннганды мамурач: анга бек тансыкъ эди. Бусагъатчыкъда Тайка бла арбазларына къонуп къалса, къалай иги боллукъ эди. Алай харф танымай а къалай къайтсын мамурач юйге?! Эриклегенлери аз эди да, бедеш этип да бир башласынла. Шуёхчугъундан салам къагъытны кеси окъугъунчу, артха жол жокъду энди.

Алайлай бир кёгюрчюнчюк, учуп келип, кызыууу бла Бойнакъчыкъны къоюнуна киргенди. Ол аны танышы Гур-Гурчукъ эди.

– Гур-Гурчукъ, не болгъанды санга, кимден къачып келесе?! – деп соргъанды мамурашчыкъ, къайгъы этип.

– Илячин къуууп келед, илячин! – деп жилигъанды Гур-Гурчукъ. – Букъдур, ансы мени алып кетеди!

– Къоркъма, Гур-Гурчукъ, мен сени анга бермем. Бер деп да бир келсин!

Бойнакъчыкъ алай айтыр-айтмаз, илячин учуп жетгенди да:

– Мамурач, бери бер, ол мени кѣгюрчюнюмдю! – деп, дау этип тохтагъанды.

– Сора нек болады сени кѣгюрчюнюнѡ?!
– Ачма да, андан! – дегенди илячин.

– Мен да ачма, алай сен менисе деп айтмайма да!

– Туталсанг, айтыр эдинг!

– Тутсанг, сен да айтырса! – деп, Бойнакъчыкъ Гур-Гурчукъну Илячиннге бермегенди.

Булут Тайка да Бойнакъчыкъ жанлы болгъанды да, дауурдан жукъ чыкъмазлыгъын билип, илячин учуп кетгенди.

– Сау бол, – дегенди Гур-Гурчукъ Бойнакъчыкъгъа. – Сен да, Булут Тайка. Балачыкъларым аллыма къарап тура болурла, барайым, – деп, Гур-Гурчукъ да, жан-жанына сагъая, учханды.

Булут Тайка да, Бойнакъ айыучукъну махтап, былай айтханды:

Бойнакъ айыучукъ

Ахшы жашчыкъды,

Игичиклеге

Ол жууашчыкъды:

Къалач да берир,

Къурмач да берир,

Юркюн да берир,

Бѣркюн да берир.

Бойнакъ айыучукъ

Керти батырды,

Хыличилеге

Ол бек кзатыды:

Тутхан да этер,

Ургъан да этер,

Тюйген да этер,

Ийген да этер.

Сора:

– Мин сыртыма, – дегенди булут Тайка. – Энди уллу Къара Булутха барайыкъ, анда да бир ойнайыкъ.

Булут Тайка, учуп барып, уллу Къара Булутха къоннганды да, экиси да биягъы зауукъ секирип башлагъандыла.

Уллу Къара Булут, аланы дауурларына уянып:

– Кимледиле бу юсюмде чапханла, жортханла! – деп ачыуланнганды.

– Бойнакчыкъ бла мен! – дегенди булут Тайка, – шуёхум булутха биринчи кере миннгеди, бир кесек ойнайыкъ.

– Терк къорагъыз бусагъатдан! Къутуруп тургъан заманымды, бир жугъугъузну ачытырма! – деп гюрюлдегенди уллу Къара Булут.

– Энтта бир кесекчик ойнайыкъ да, булут аппа! – дегенди Тайка, жортханын тыймай.

Алайлай, от чагъып, тыхар-тухур этип кюкюрегенди да, уллу Къара Булут булгъанып-чулгъанып башлагъанды.

Булут Тайчыкъ терк окъуна Бойнакчыкъны сыртына миндиргенди да, алайдан аяусуз къачханды, алай ызларындан сакъ жауун жетип, кёк жашнагъанды, кюкюрегенди.

Булут Тайчыкъ мамурачны алгъан жерине эндиргенди да, ала бир мазаллы терекни къууушуна кирип букъгъандыла.

Жауун ёгюп, кёкде тейри кылыч керилгенди сора. Ол алай ариу эди, булут Тайчыкъны, Бойнакчыкъны бек къууандыргъанды.

АХМАТЛАНЫ Леуан

Биринчи бөлүм

ТЕЛЕФОНСУЗ ТОЙ БОЛМАЗ

Эки актлы
комедия

Оюннга къатышханла:

ТОЙМАЗ – аталары
БАТЫР – Тоймазны жашы
АЙМЁЛЕК – аналары
КЪАРАКЁЗ – Тоймазны кызы
АЙГЮЛ – Тоймазны кызы
АУБЕКИР – Айсуратны атасы
АЙСУРАТ – Аймёлекни келини
ЗУЛИЙХАТ – Айсуратны анасы
АЙЖАЯКЪ – кьоншулары
ЖАНШАР – тойну бардырыучу
Эки жаш

БИРИНЧИ АКТ

*Иш 2020 жылда тау элледен биринде барады.
Сахнада телефонла бла олтурадыла: аналары Аймёлек,
кызылары Къаракёз, Айгюл сора Батыр.*

Тоймаз (*бир кызыны алып кире*). Ой сизни огъесе, не олтурасыз телефонлагъа жабышып, юйюгюзге келин келгенде?! (*Тынгылауну басып турадыла.*)

Тоймаз. Сизге айтама!

Аймёлек. Не дейсе, алан?

Тоймаз. Сангырау-менгиреу болгъансыз дейме!

Аймёлек. Не болгъанды дейсе? (*Ёрге туруп, телефончугъун да парча жасулукъгъа чёргеп, шинтикге сала.*) Не сюелесиз босагъа аллында?

Тоймаз. Ала, юйюнге келин келгенин кёрмеймисе? Огъесе дуня баштёбен болса да, теберик болмазсыз, баям.

Аймёлек. Бу кючбююреу кызыны къалай алып келдинг?..

Тоймаз. Бюгюн пенсиямы алгъан эдим да, телефон мажарып бергенме да, алданнганды.

Къаракёз. Къаллай телефонду?

Къаракёз кызыны къолундан телефонну алыргъа кюрешеди, кыыз да телефонну къоюнуна къаты кысады.

Тоймаз. Уялмагъан, санга да заманынг жетсе алырла. Келинни да олтуртугъуз бир мюйюшге.

Аймёлек. Бу сейир заманда отоу мюйюш эртте унутулгъанды. Батыр! Къой бу телефонну, санга атанг къатын алып келгенди.

Батыр. Кимге келтиргенди дейсе?

Аймёлек. Санга, жашым, санга!

Батыр (*ёрге туруп, сейирге къалып*). Мангамы? Къалай келгенди? «Мен сени суймейме», – деп туруучу эди да.

Тоймаз. Бусагъатда багъа телефон алып берсенг, къайсы кыыз да алданырыкъды.

Аймёлек. Ой эшигим! Къыз сабийлерими орамда бир тели алдап къоймагъы эди.

Тоймаз. Эй къатын, мени телиге санапмы айтаса? Менден акъыллы бармыды бу элде?

Аймёлек. Билеме, харип, хыйлачы болгъанынгы кёп сынагъанма, жашынга да бир затынг жукъса эди да.

Жашы биягъы телефоннга къатынды.

Кыызла келген кызыны да шинтикге олтуртадыла.

Къаракёз. Сен, Айсурат, уялма, телефончугъунгу да манга берип къой, ол адетди. Манга берирге керексе, адетни бузма, Къаракёз!

Къаракёз. Санга да жюзюгюн берир. Мен муну къолунда жюзюк кёрмейме, къулагында да сыргъасы жокъ.

Айсурат (*телефонун да къаты кысханлай*). Ала, кыызла, мен сизге келин болгъунчу окъуна, чач-тюк этип къоясыз да...

Къаракёз. Къоркъма, Айсурат, сен жалан келгенликге, къарындашыбыз сени кийиндирликди. Кеси да бир эски телефонну атасыны атына алышып алгъанын билеме.

Къаракёз. Санга да атабыз алмаса, не этер эдинг?

Айсурат. Атагъыз алмаса да, башха адам алыр эди, сизни къарындашыгъыз не этер эди ансы?!

Айгюл. Бизни къарындашыбызны юч кызыл диплому барды.

Айсурат. Юч диплому болгъандан не файда, аланы да бир затха алышып алгъан болур.

Тоймаз (*Тоймаз юйге ашыгъышлы кирип*). Алан, жашынгы аяздырчы, сылхыр болуп къалады.

Аймёлек. Жашым, Батыр!

Батыр. Не дейсе, анам?!

Тоймаз. Аллахха шукур! Бу да бир сёз айтды. (*Эшикге чыгъып кетеди.*)

Аймёлек (*Батырны башын сылай*). Бу ишлемесе да, алтын балам алтынлай къаллыкъды.

Айсурат. Ёресине, тамырына дери алтын эсе да, асыры муну башын сылай, бузоу маталлы этгенсе.

Айжаякъ (*кирип келип*). Къууанч хапар эшитип келеме, келинми келтиргенсиз?

Аймёлек. Биз келтирмегенбиз.

Къаракёз. Атабыз алып келгенди.

Айгюл. Атабыз да бизни ушайды да.

Айжаякъ. Охо, келген эсе, огъурлу келин болсун! Отоудамыды кеси уа?

Аймёлек. Дуния тюрленгенде, ким отоу этеди, ма келин аллында олтурады.

Айжаякъ. Ой эшигим! Сенмисе, Айсурат? Уялмай, былайда къалай олтураса?

Айсурат. Не уялган-уялмаган барды тюрленген дуняда, Айжаякъ, сенсе жангыз да тюрленмей туралган.

Айжаякъ. Ма кёремисе, Аймёлек? Бу не келин боллукъ сунаса санга, телефончугъун атмаз, быстыр жуумаз, аш этмез, ийнек саумаз!

Айсурат. Сен, Айжаякъ, кеси юйюнге оноу эт, ол къарт жашынга.

Айжаякъ. Мени жашыма жетерге санга кёп керекди, мени жашым профессорду.

Айсурат. Андан не хайыр, портфельни да къаты тутуп, кёзлюклерин да салып, кишини да кёрмей айланады да.

Айжаякъ. Охо, харип, сени да кёрюрбюз жашауунгу.

Айсурат. Телефонунг жокъду сора, къайдан кёрлюксе?

Айжаякъ. Сен а телефон бла уллу хайыр этерсе Тоймазны юйюне?! Тоймаз (*кирип келип*). Нек турасыз? Тойгъа хазыр болургъа керекди. Абызырап къалган жашны да ариу кийиндиригиз. (*Биягъы эшикге чыгъады.*)

Айсурат. Мен а – мен, бу чубур жыйрыкъ бламы сюелликме тойда?!

Къаракёз. Биз, Айгюл бла мен, санга жерни сыйпап айланырча узун жыйрыкъ тигербиз.

Айсурат. Сора нек турасыз? Терк болугъуз!

Айжаякъ. Кёрмейсиз бу къызны. «Аягъы киргинчи – таягъы» деп бошуна айтылмагъанды.

Айсурат. Сен бери ызымдан къанымы бузаргъамы келгенсе? Юйюнге бар да, кеси оноунгу эт, тойда бу жырткъ жыйрыкъ бла олтурлукъ туйюл эсенг.

Айжаякъ. Сени чубур жыйрыгъынгдан эсе, жылтыргъан жыйрыкъ окъуна игиди.

Аймёлек. Эй, Айжаякъ, тойну къайда этсе боллукъду?

Айсурат. Анга нек сорасыз? Тойну ресторанда неда театрда бардырлыкъбыз, мен да тепсерге сюеме.

Къаракёз. Бизде элде театр да, ресторан да болмагъанын билесе, оюла турган клубдан сора зат жокъ, эл къыйырында кафечик барды ансы.

Айсурат. Ма, ол ариу кафеде, анда этейик. Неда ара сахарда «Насыпны жулдузу» деген омакъ ресторанда той къурайыкъ.

Айжаякъ. Санга эл кыйырында кафе да жетерикди. Аймөлек, былай бир кел, сёзюм барды.

Айсурат. Менден не жашырып ишигиз барды?!

Аймөлек. Айсурат, бар кызла бла тебире тойгъа. *(Кызла бла бирси отоугъа кетеди.)*

Айжаякъ. Тоба-тоба, мен бу кызны тюз быллай уялмагъанды деп турмай эдим, сыфатына сукъланып тургъанма. Бу уа бедешлик кёреме.

Аймөлек. Эсибизде да жокъ эди. Батырны атасы алып келгенди, пенсиячыгын да кыапханды саулай.

Айжаякъ. Муну, келин этгинчи, терк юйюне ашырыгъыз. Ансы барыгъыз да мынга ишлеп турлукъсуз. Тоймаз бек аман терс болгъанды.

Тоймаз *(кирип келип)*. Биягъы менми терс болдум. Сизни заманыгъызда телефон болмагъанына, насыбыгъыз да бар эди, ансы юйсюз, эрсиз кыаллыкъ эдигиз. Мен энди телефонну артха сыйыралмам.

Айжаякъ. Юйюнгде ненча телефон бар эсе да, барын да артмагъына ат да, ашыр, унамаса уа – ахчачыкъ да кыош.

Тоймаз. Къой, Айжаякъ, эл бедешлик этме бизни. Бусагъатда сабийден башлап, къартха дери телефонла бладыла: ашай турсала да, ишлей турсала да, аякъ жолгъа барсала да, киногъа къарай турсала да. Жукълап къалсала уа, телефон кеси аллына тангнга дери жаншар. Эндиги адамла тюрленирик туюлдуле, кыяма айланнгынчы.

Айжаякъ. Тюз айтаса, Тоймаз! Мени жашымы, профессорну, телефону жокъду анга кыуанып туруучу эдим да, энди бир къара ящикни алгъанлай, къайры барса да, – кел ашаргъа десем да, аны кётюрюп келеди. Неди бу десем а, компьютер деп кыояды. Аны ачып къараса уа, бир-бирде ышара, коле туруучуду. «Сен серми болгъанса? – деп урушхан этиучюме.

Тоймаз. Къююгъуз энди керексиз хапарны, боллугъу болгъанды. Ётген жауунну жамычы бла кыуумайдыла дейди эрттегили нарт сёз. Энди тойну оноун этигиз.

Аймөлек. Да халкъда жюрюгенича этейик, кимден аман жерибиз барды.

Айжаякъ. Арбаз – эркин. Тойну мында кыурап къююгъуз.

Аймөлек. Да келин ресторанда, шахарда этигиз деп тохтагъанды. Аны билмейме, алай эл кыйырында кафеге бек кёп адам сыйынырыкъды.

Тоймаз. Эл жыяргъа уллу бохча бла бир ахча керекди.

Айжаякъ. Ой сени огъесе, сен а отсталый кёреме. Кафеде этсенг тойну, эл адамы, бохча ачып, ахча узатырыкъдыла. Юйюнгде арбазда этсенг а, къююрде ийис этип тургъан кыумачланы жыйып келирле, юйюнгю да аман ийисге алдырыла.

Аймөлек. Сен аны ючюнмю айта эдинг?..

Айжаякъ. Угъай ауруунгу алайым, сагъыш этмей айтхан эдим.

Аймөлек. Бар, Айжаякъ, сен тойгъа хазырлан. Биз Тоймаз бла кафеге барайыкъ. *(Кетедиле бары да.)*

Сахнагъа кызла бир бирлерин кыууун киредиле.

Келинни юсюнде – эски жыйрыкъ.

Къаракёз. Тохта алай, келин, не шайтанлы боласа, ийнени азчыкъ тийиргенме. (*Къаракёзню къолунда чирги ийне.*)

Тоймаз къачып эшикге чыгъады, башындан тутуп.

Айсурат. Сен, Къаракёз, билип, суйюп, чанчханса ийнени, бир бек ачыгдынг, бутларыма да къалтырауукъ алдыргъанса.

Къаракёз. Жыйрыкъны тигип бошаргъа керекди.

Айсурат. Жыйрыкъ тикгинчи, менден бошарыкъса.

Къаракёз. Санга уа тигаллыкъды, Айгюл, келчи бери.

Айгюл. Не шайтанлы боласа, келин?

Айсурат. Келин болгъунчу окъуна ийне ууун ётдюрдогъюз жумушакъ жериме. Энди олтуралмай турлукъма тойда да.

Къаракёз. Охо, иги болду. Энди намыс этерсе.

Къаракёз. Намысны адам кеси ючюн этеди, ансы намыс этерге иги адамла излеп айланмайды.

Айгюл (*Къаракёзню къолундан тутта*). Тутчу ийнени. Да муну халысы жокъду да.

Къаракёз. Халысы жыйрыкъ этегинде къалгъан болур, баям.

Айгюл. Мен башха ийнеге халы суууруп келейим. (*Бир улуу чирги ийнеге базыкъ халы суууруп келеди.*) Айсурат! Бурчу аркъангы неда теш да, алай тигейим.

Айсурат. Ат иер тикген ийне алып келгенсе да.

Айгюл. Тигип бошайыкъ.

Айжаякъ (*кирип келип*). Не бир бирни къуууп айланасыз?!

Айсурат. Ма биягъы келди.

Айсурат артха отоугъа къачады, ызындан Айгюл чабады.

Къаракёз. Не болду энди уа?

Айжаякъ. Не боллукъ эди. Кийинип келейим.

Къаракёз. Сени бла бирге юйге къазауат келеди ансы, болушлукъ кёрмейбиз.

Тоймаз бла Аймёлек келедиле.

Тоймаз. Тап болады хар зат.

Айжаякъ. Не зат тап боллукъду?

Аймёлек. Да, эй къыз, эл къыйырында кафени алып келебиз. Хар шинтикге минг сом дейдиле. Къайдан алып берликме?

Айжаякъ. Къоркъма, адамла келтирилле. Ол тойну ётдюрюучю уа не дейди?

Аймёлек. Ол а мен он минг турама дегенди.

Айжаякъ. Охо, тойну бардырма къой да, минг сом къарынын аурут-маз...

Тоймаз. Оллаха, жырчы болсам эди, къалай бай жашарыкъ эдим, сизге да тюбемез эдим.

Айжаякъ. Ишлеген а ким этерикди, барыгъыз да жырлап, орайда айтып айлансагъыз?!

ЭКИНЧИ БЁЛҮМ

*Батыр бла Айсурат бийигирек олтуруп турадыла, бирсиле:
Тоймаз – бир стол артында, Аймёлек, Къаракёз, Айгюл,
Айжаякъ – сюелгенлей.*

Айжаякъ. Ала къайдадыла была, бу жууукъ юлюш? Келирге машина тапмаймы тура болурла огъесе кюбюрню машинагъа сыйындыралмаймы кюрешедиле?!

Айсурат (*къычырып*). Келе турадыла, сенде бир тёзюм жокъду Айжаякъ.

Айжаякъ. Сен а, Айсурат, бюгюн ауузунгу ачмай турсанг боллукъ эди.

Айгюл. Мен алларына къарайым. (*Тышына чыгъып, терк окъуна артха чабып киреди.*) Келе турадыла.

Аубекир, Зулийхат, эки жаш кюбюрню кётюрюп чыгъадыла.

Жаншар (*къайдан эсе да чыгъып*). Келигиз, келигиз, Аубекир, сен бу столгъа олтур.

*Аубекирни кесин жангызлай олтуртду, Зулийхат сюелип къалады.
Эки жаш кюбюр юсюне олтурадыла.*

Айжаякъ. Зулийхат, хомух къызынга тансыкъмы болгъанса?

Зулийхат. Асыры ариудан жангыз къызымы эрке ёсдюргенме.

Айжаякъ. Кёребиз аны алай болгъанын.

Жаншар. Бюгюн биз бери нек жыйылгъанбыз?

Айжаякъ. Тойгъа жыйылгъанбыз.

Жаншар. Тойгъа уа нек жыйылгъанбыз?

Айжаякъ. Не тели соруула соруп турасыз?

Жаншар. Ангыларыкъ туююлсюз, кесим айтайым: Тепсерге, жырларгъа келгенбиз. Ансыз той болмайды. Энди битеу телефонларыгъызны букъдуруп къююгуз ансы, мен той бардыралмам. Биринчиден, мен жыр айтайым.

Жыр айтады. Барысы да телефонлагъа къарап башлайдыла.

Жаншар. *Ой-орайда, ой-орайда!*

Тоймазны жашы къатын алгъанды.

Ой-орайда, ой-орайда!

Батыр ариу къыз къоллу болгъанды.

Кючбюсюреу Айсуратны алдагъанды,

Ой-орайда, ой-орайда!

Айжаякъ. Ой-орайда, алай къуралсын Батыр! Тоймаз алдагъанды, ой-орайда!

Жаншар. Сен да, Айжаякъ, жырны иги тарта кёреме.

Ай жаякъ. Той жырсыз болмайды деген эдинг, энтта керек болса, жыр айтырыкыма.

Ай сурат. Андан эсе жыр айтмай тур, мени кѣлом бокъланнган этеди.

Ай жаякъ. Сен да, Зулийхат, кызынгы тойгъа дери адетге юйретсенг боллукъ эди.

Айсурат аузун ачханлай, Батыр билегинден тартады.

Жаншар. Къююгъуз даулашны, тойну бардырайыкъ, сѣзню Аубекирге берейик.

Аубекир. Хау, тюз айтаса, жангыз кызымы тоюнда даулашып турургъа жарамаз. Бу эки сабий тынч жашасынла, аладан туугъанла арбазда кѣп болсунла!

Ай жаякъ. Тынч жашасала, къайдан боллукъду сабийлери?!

Ай сурат. Сен, Айжаякъ, къуру да аузунгу ачып нек тураса? Андан эсе аузунга бир зат къапсанг а.

Ай жаякъ. Не къабарыкыма? Мен суйген зат жокъду?!

Аймѣлек. Кѣрмейсе муну айтханын?! Биз да салгъанбыз тапханы-бызны къангагъа.

Ай жаякъ. Ма сен ѣлмегин, Тапсашарланы тойларында хар не тѣюле тура эди.

Ай сурат. Айжаякъ энди озгъан этесе, той сени ючюн этилген кибикди. Нени жаратмай эсенг да, эшикле ачыкъдыла, юйюнге кетсенг, бек ыразы этерик эдинг.

Ай жаякъ. Сени ыразы этмез ючюн окъуна кеттем.

Жаншар. Къююгъуз дауурну, бусагъат жашны бла келинни тепсер заманлары жетгенди. Не айтасыз анга?

*Барысы да къарс уруп башлайдыла,
Батыр бла Айсурат тепсеуде сюзюледиле.*

Жаншар (*жыр айтады*).

Ой-орайда, Айсурат ариу сюзюледи,

Ой-орайда Батыр аякъ бюгеди.

Ай жаякъ (*къатлайды*).

Ой-орайда, алай къуралсынла,

Батырны аякъ бюкгенин да кѣрмейме.

Ой-орайда, алай къуралсынла,

Айсуратны жюзюп да кѣрмейме.

Ай сурат (*тепсегенин къоюп*). Айжаякъ, тепсеп бир кѣргюзтсенг эди, къалтырагъанынг кетмей туруучуду да, ол да болушур эди тепсерге.

Ай жаякъ. Мында мен тепсерча адам жокъду.

Тоймаз. Мен а, мен къарт болгъанмы сунаса?!

Тоймаз чыгъып, аякъ бююп башлайды.

Орса дей, Айжаякъны сюрюп тебирейди.

Ай жаякъ. Акъырын бол. Тоймаз, шайтанлы болма.

Айсурат. Кёремисе, тепсей окъуна билмейсе. Артха турчу, мен кёр-
гюзтейим санга. (*Айжаякъны бир жанына тюртюп, тепсен башлайды.*)

Аубекир. Кёремисиз мени кызым къалай ариу тепсейди?! Хайда,
алтыным, хорлатма Тоймазга!

Зулийхат. Къой, алан, кесинги тынч тут, айып этдирме!

Аубекир. Тойда не тынч турургъа керекди, сен да тепсе, жырла, жа-
нгыз кызынг юйде кълалмагъанына къууан.

Зулийхат. Бетими жоя турасыз кыыз да, сен да, элден къачарча бо-
лабыз.

Аубекир. Аллай ариу кызынг болгъанда, бетинг жоюлмаз.

Зулийхат. Къаным окъуна башыма уруп башлагъанды. (*Тепсегенин
тохтатып.*)

Жаншар. Жашны атасына сёз берейик. Айтчы бир алгъыш, Тоймаз,
Тоймаз. Бу эки сабий насыплы болсунла, телефонланы унутурча.

Жаншар. Ол насыпны къайдан табарыкъса?! Охо, болсунла. Энди
ким айтады?

Айжаякъ. Мен айтайым. Мен бек сюеме Тоймазны юйюрюн, туз,
гыржын, сапын керек болса, алагъа кирип кълалгучума. Бек халал адамла-
дыла, бек сие эдим келген келин телефонун тас этип къойса, келинлик да
этер эди. Жаш да, бир ишге тюзелсе, иги болур эди. Была баш туталырламы
деп, бек сейирге кълалып турама.

Айсурат (*ёрге туруп, кычырып*). Сен биягъы узун тилинг бла баш-
лагъанса, сени не ишинг барды бизни бла?! Сени мен энди туз алыргъа
келмезча этерме.

Айжаякъ. Кёрмейсиз уялмагъан къанны?!
Аубекир (*кычырып*). Эй къатын, тийме ариу балама.

Зулийхат. Алан, къой энди бу балангы, аны баш иеси барды. Мени
энди мындан ары къусдурма.

Аубекир. Ичген эсенг, къусарыгъынг аны ючюн болур.

Зулийхат. Ёмюрде чагъыр ичмегенме, бюгюн ичип ёлсем боллукъ
эди.

Аймёлек. Къой энди, ёлме, Зулийхат, хар зат тап болур.

Зулийхат. Охо-охо, энди мен этерик зат да жокъду, сабийни чий
чыбыкъча ёсдюрдюк, тюкге жарамазлыкъча...

Жаншар. Тынгылагъыз, энтга бир жыр айтайым, тепсегенин тохтат-
магъыз.

Ой-ой, Батыр, къалай къубулчакъды,

Орайда-орайда,

Батыр а болурму?

Ой-ой орайда,

Къатын алганын а биле болурму?

Орайда-орайда.

Батыр телефонга къарайды.

Тоймаз жашыны телефонун сыйырып, жерге уруп чачады.

Тоймаз. Сен къачан эс бурлукъса къатынынга?!

Битеу тойда болгъанла алагъа аралып кълалдыла.

Аймөлек. Не шайтанлы боласа, той бара тургъанда?!

Айсурат. Нек чачдыгъыз телефону?

Тоймаз. Къарайма да халине, анга жукъ керек тюйюлдю.

Айсурат. Юй, машина, сора ахча берсегиз, биз кесибиз жашарыкъбыз.

Айжаякъ. Хоу, тейри, хар зат алып берселе да, жашаялырсыз деп билмейме.

Айсурат. Нек жашамай эдик да?!

Айжаякъ. Сизге ким аш этерикди?! Не уа ким быстыр жууарыкъды? Не уа ким сизни ючюн тюкеннге барлыкъды?

Айсурат. Барын да этерик Батырды.

Батыр. Мени менсиз оноууму этдигиз. Айсурат, мен санга эргеми чыкъганма?

Айсурат. Атанг манга телефон алмаса, мен санга жууукъ да жанламаз эдим.

Аймөлек. Тохтагъыз, тойну бузмагъыз. Тойгъа ахча теленгенди.

Айжаякъ. Айта эдим мен, кеч болгъунчу, юйюне ашыр деп.

Жаншар. Къююгъуз даулашны, тойну барма къююгъуз, даулашып турмай, тепсеген этигиз. Мен да ишими ахырына дери жетдирирге керекме. Манга да ахча теленмей турады. Жыр айтайым, тынгылагъыз.

Ой-ой, той барады, Жаншар саулукъдан.

Батыр зауукъ жашайды атасы саулукъдан.

Ой-орайда, чыгъыгъыз, тепсегиз тобукъдан.

Ичигиз чагъыр, хомухла, гыбытдан.

Жыр болса, той бузулмаз.

Къууанчлы жыйыл юйюнге, Тоймаз.

Жаншар. Энди ичигизде жыр айтыр адам бармыды?

Аубекир. Мен жырлайым, къаным къайнагъанда.

Ой-ой орайда, ой-ой да,

Жарыкъ кюнню ашхам жапханды,

Жангыз къызым башына ауруу тапханды.

Ой-ой орайда, ой-ой да.

Алгъыш эте, келедиле адамла.

Эшегинг жокъ эсе да, киеюнг барды дейдиле.

Энди тюшюндюм киеу орунуна эшек тюшгенин.

Аймөлек. Айтма алай алтын жашыма, сени къызынг келин болалса, ол да киеу болур.

Зули хат. Хоу, сени жашынг киеу болалыр деп билмейме, телефончугъун къучакълап тургъан болмаса, орамгъа окъуна чыкъмай эди.

Аймөлек. Сени къызынг, орамдан да кетмей, ётген-сётгеннге ышара туруучу эди.

Жаншар. Той бошалмагъанды, бу къюбюрню ачар заман жетгенди.

Зули хат (*къюбюрге жанлай*). Жашла, туругъуз, къюбюрню ачыгъыз!

Эки жаш къюбюрню башын ачадыла.

Зулий хат (*кюбюрден хар нени чыгъарып*). Ма бу чөгюч бла кысы-хач – атасына, бу уа – анасына урчукъ, бу уа – тамата кызына, окътай¹. Хычин этерге юйренсин, мени кызым хычинни бек сюеди жауу бла, гитче кызына уа – ийне-халы. Жыйрыкъ тигерге юйрен, кызычыкъ. Мени кызым тюрлю-тюрлю жыйрыкъ киерге сюеди. Бу уа – Батыргъа телефончукъ, манга жумушха керек болсанг, чакъыра турлукъма.

Батыр (*телефонну кьолуна ала*). Да муну экраны жокъду.

Зулий хат. Энди санга экран керек тюйюлдю, кызыма иги къара, ач этме, жаланнгач этме.

Батыр, мудах болуп, жерине турады.

Жаншар. Энди тойну ахырына жеггенбиз, мен бир иги зат айтайым, кеп той ётдюргенме. Тойлада къучакълашып, бир бирге кёзбауну тегюп, артда тойдан сора юйлеринде тюйюш-дауур бола, жангы юйюрлени чачадыла, чачаргъа болушханла – аналары, кызылары дагъыда кюншулары. Бюгюн даулашханыгъызны иги этдигиз, эрикген да болурсуз. Энди жыр бла сизни ашырайым:

Бир бирни суююп жашагъыз,

Татлы сёзле жаншагъыз.

Мен сизден арыгъанма,

Тамбла да тоюм барды,

Чакъыра турадыла тойгъа... (Телефонну кьолагъына салып, жуюукъ тутду.)

Батыр бла Айсурат телефонла бла олтурадыла.

Аймёлек (*тылы ийлейди*). Келин, окътайым къайда болур?

Келин, тынгылауну басып, телефоннга жабышып турады.

Жашым, сен кёргенмисе Айсуратны анасы берген окътайны. Берсенг а, алтыным, тылыны ийлеп бошагъанма.

Батыр (*окътайны келтиреду*). Ма, анам.

Аймёлек. Келин, сен жау бламы огъесе сют баш бламы сюесе хычинни?

Айсурат. Мени анам сют баш бла да, жау бла да бериучю эди.

Аймёлек. Охо, жау бла берейим, ол да сют баш бла этиледу.

Батыр. Мен а сют баш бла сюеме.

Къаракёз (*кирип*). Манга башха тюйюлдю, арыгъанма бюгюнлю, бахчаны чага этип келеме.

Аймёлек. Кызы, бир тёз, бу экиси ашагъынчы.

Айгюл (*кирип келип*). Мен а мен, манга уа жауунг да, сют башынг да керек тюйюлдю, бюгюнлю бери эшиу эшип турама.

Аймёлек. Ала, сизге не болгъанды, тёзюмюгюзмю къуругъанды?

Кызыла чыгъып кетедиле.

¹ *Окътай* (къзах тилде) – жазгыч.

Тоймаз (*кирип келип*). Биягъы олтурадыла бу экиси. Кече телефонсуз жата болурмусуз?

Батыр. Менде экраны жокъду, ким сѣлешир деп сакълайма, къайын анам сѣлешсе, жумуш бла барыргъа керек боллукъду.

Айсурат. Мен айтырма къачан барлыгъыбызны.

Тоймаз. Алан, Аймѣлек, жашынга Батыр деп ким атагъан болур эди?

Аймѣлек. Кесинг атагъанса, къалай унутаса?

Тоймаз. Мен, былагъа къарап, тѣзюп турсам, сер да болурма, гуппур да болурма.

Аймѣлек. Не хатасы барды, ариу къатынчыгъыны къатындан бир да таймайды.

Тоймаз. Хоу, хаталары жокъду биз сауда.

Аймѣлек. Да биз онгсуз болсакъ, была да бизге къарарла.

Тоймаз. Ол заманда бютюн да уллу телефонла чыгъарыкъдыла, былагъа ким алып берликди ансы?!

Аймѣлек. Табарла, бусагъатда жашла бла къызла къайдан эсе да хар нени да табып къоядыла. Ма бизни элни ал да къой, хар арбазда юч-тѣрт омакъ машиналары барды. Сабийле окъуна школга машинала бла барадыла, телефонну да къулакъларына тагъып.

Айсурат. Аймѣлек, хычинлени кюйдюресе.

Аймѣлек. Ой, хапаргъа болуп, сени ачдан ѣлтюрдюм, жашымы да.

Тоймаз. Охо, быланы ач этме, киногъа къараялмай жукълап къалырла. Мени ишим кѣпдю, ящикле ишлей турама алма жыяргъа. Батыр, сен да болушургъа чыгъарса.

Айсурат. Батыр бошамаз, мени жумушум барды анга.

Батыр баитѣбен болуп тынгылайды.

Тоймаз. Ой анассыны, къыямагъа узакъ дей эдиле, ол а юйюме кирип турады да.

Батыр. Не болгъанды, атам? Не къыяма хапар айтаса, алма жыябыз дей эдинг да.

Тоймаз. Эй сени огъесе, санга Батыр деп жангылгъанма, сен къыз болсанг эди, эгечлеринг бла эшиу эшер эдинг.

Батыр. Ата, мен жангы телефон айфон алсам, аны бла ахча этерикме.

Тоймаз. Битлерингеми аллыкъса? Аллах болушуп, кѣкден атса да айфон, къатынчыгъынг сыйырып къояр.

Батыр. Угъай, ол аны бла да ишляллыкъ тюйюлдю, ишлетирик тюйюлме.

Аймѣлек. Охо да, сабий тапса болады, ишлетип, кѣтюрем этмейик.

Тоймаз. Ёрге кѣтюрюлмегенни къалай кѣтюрем этесе.

Айсурат. Мен кесими сабий табаргъа аяйма, тапмасам, биягъы сѣзюмю этериксиз.

Тоймаз. Тапмасанг, экигизни да арбазда быкъыгъа тагъып къоярыкъма.

Айсурат (*жилямысырап*). Мен алайсыз да арыкъ болгъанма сизге келгенли.

Аймөлек. Ой келинчик, жилима, жашымы жүрегин кыйынама.

Батыр баштөбен болады.

Тоймаз. Охо, мени ишим кепдю. Сизге тенг болуп турсам, ачдан ёллюксюз. Сен а, Аймөлек, былагъа сакъ бол, суусапарына, ашларына. (*Чыгып кетеди.*)

Аймөлек. Да не зат этейим мен, белим иничге, билеклерим кыл кибик, тобукларым да кьалтырап башлагъандыла.

Айсурат. Анабыз, сен саулугъунга иги бол, сенсиз биз керти да ачдан ёллюксюз.

Аймөлек. Көремисиз Тоймазны, бек ачуланып турады, сиз бир иш тапсагъыз боллукъ эди.

Айсурат. Биз эшикге чыггаллыкъ туююлбюз, эшикде дуния микробду.

Аймөлек. Охо, сылтаума кьор болайым деп туругъуз. Биз ёлсек, иш суймей табарсыз.

Аймөлек. Ёлмегиз, нек ёлесиз?!

Батыр. Анабыз, Къаракёз бла Айгюл ишлейдиле да.

Аймөлек. Ала да эрге чыгъарла, сизни багъып турмазла.

Айсурат. Не ашыкыгъандыла, бусагъатда къыз эрге чыкмазгъа керекди.

Аймөлек. Да сен чыкыгъанса да, Айсурат.

Айсурат. Да бир уллу телефонну берип алдады Тоймаз.

Батыр. Энди, Айсурат, аузунгу ачмай тур, келмеген сен болгъу эдинг, сени сакълай айыплы болгъанма, тамбладан башлап, хычин сен этериксе.

Аймөлек. Къой, харип, жашы, хычин этген угъай, тылы ийлей да биле болмаз.

Айсурат. Тюз айтаса, анабыз, сен иги, татлы хычинле этесе.

Аймөлек. Охо, харип, жаша, аша, сени да Аллах жаратханды. (*Къатындан ёрге турады.*) Хауагъа барайым, мында хауа жетмей кьалгъанды. (*Кетеди.*)

Айсурат. Батыр! Анам айтхан эди ишлемесенг да, аузунгу ачмай тур деп, мени анам кеси да ыннабызгъа жууап кьайтарып туруучу эди, ол зат кьаныбызда болур, сени жанынга тиймесин.

Батыр. Хоу бир да, мен сени сакълай турлукъма.

Тоймаз (*кирип келип*). Нек чыкмайса, жашы? Чыкъ, алма жыяргъа керекди. Сен да, келин, алма жыяллыкъса. Тур огъесе жабышыпмы кьалгъанса тапчаннга?!

Айсурат. Кьаллайла сёлешесиз сиз манга?

Батыр. Кел, ата, муну бла кюрешип турма, алма жыяйыкъ.

Тоймаз. Ой сени не уа, сен киши болсанг эди, ол эртте жумуш болур эди.

Батыр. Ата, закон быланы жанындады, не суйселе да, аны этип турадыла. Бизни, жашланы уа, боюнлары – кьылдан иничке.

Батыр бла Тоймаз чыгып кетедиле.

Айсурат (*ёрге да туруп*). Көрмейсе аны, кьарт болгъанлыкъгъа, боюнуму буруп атарыкъды, тынгылап турайым ансы неда бир хыйла кьурайым. Ауругъан этеме десем, не этерле, битеу тегерегиме чабып айланырла.

Къызла Къаракёз бла Айгюл кирип келедиле.

Къаракёз. Сен а алма жыяргъа нек чыкъмайса? Айып тойюлмюдю?!

Айсурат. Къусарыгъым келип турады.

Айгюл. Мен сен тюлкюню билеме, къусарыгъынг артда келликди, иште тюзелмесенг. Къарындашыбыз харип сени бла къалай баш тутар?

Къаракёз. Башы болса, муну алмаз эди.

Айгюл. Атаны хагасындан бизге бийче болгъанды орамдан кетмеген къыз.

Айсурат. Тюз айтаса, Айгюл, менме мында бийче, сиз да суйсегиз-суймесегиз да, ишлеп туругъа тюшерикди, ансы ачдан ёллюксюз.

Айгюл. Сен а, сен не ашарыкъса?

Айсурат. Анагъыз жашын бек сюеди, алтынчыгъым деп турады, мен да аны къатындан кетмейме.

Къаракёз. Ичибизни кюйдюрме, алайсыз да билебиз алай айтып тургъанын.

Батыр (*алманы келтирип, Айсуратха бере*). Мачы, къалай ариу алма алып келгенме.

Айсурат. Кёбюрек келтирсенг, не боллукъ эди эки къолунга?!

Къаракёз. Сен уялмагъан, эшикге чыгып, кесинг жыйсанг, сени уа эки къолунгму кьуругъанды.

Къаракёз. Кел, Айгюл, быланы мен тёзюп туралмайма, была не сабий ёсдюрлюкдюле?!

Къаракёз да, Айгюл да кетдиле.

Аймёлек (*кирип келип*). Къызла келмегенмидиле?

Айсурат (*аягъы бла Батырны аятгъын басып*). Угъай, келмгендиле.

Аймёлек. Ачдан ёле болурла, алагъа бир хычин къалмагъанмыды?

Айсурат. Тоймаз ашап кьойгъанды.

Аймёлек. Хоу бир да, бюгюнлю бахчадан чыкъмагъанлай кюрешеди. Охо, анга да, къызлагъа да бир шорпа салайым, этчик келтирейим да.

Айсурат. Да бизге уа эт сагъынмадынг бир айдан бери.

Аймёлек. Сиз да ашарсыз, охо. (*Чыгып кетеди.*)

Батыр. Билемисе, Айсурат, мен бюгюн бир бийик алма терекге минип, бир челек алма жыйгъанма, атам да махтагъанды, сен а жигит кёреме дегенди.

Айсурат. Сора манга бир алма алып нек келгенсе?

Батыр. Бюгюннге болады.

Тоймаз (*кирип келип*). Къайдады Аймёлекни жашы, бюгюн кесинг да батыр болгъанса, энди кесигиз баш туталлыкъсыз, мен сени кёчюрген этерикме.

Айсурат. Угъай, ата, этмегиз алай. Мен, Батыргъа ышанып, бир жары кеттем. (*Жылап башлайды.*)

Аймёлек (*чабыт келип*). Не болгъанды?

Айсурат. Къыстагъан этеди суйген алтынчыгъынгы.

Аймёлек. Ой эшигим, сен аны ючюн юйчюк ишлеп тургъан кёреме эл къыйрында.

Айсурат. Бюгюн Батыр санга болушханды, тамбла уа ким болушурукъду, бизни кёчюрсенг?

Тоймаз. Манга жарсыма, бир челек жыйгъанды да, аны да сизге береме.

Аймёлек. Къой, кюрешме была бла.

Къара кёз (*кирип*). Айгюл, бери кел, ата Батыр бла Айсуратны къыстай турады.

Айгюл чабыт киреди.

Айгюл. Мен айтхан эдим алай боллугъун.

Айсурат (*жияп*). Барысын да къучакълай, угъай-угъай, кёчюрмегиз, не айтханыгъызны да этерме.

Тоймаз. Къоркъмаз эдинг да. Кесинг да жыргъа тюшгенсе.

Ой-орайда, ой-орайда.

Сен да хайт дегенни къызыса.

Эринги суйсенг, къулуса,

Ой-орайда, ой-орайда.

Аллах жаратханды сени да,

Аллах акъыл берсин санга да.

Ой-орайда, ой-орайда.

Жашыма да Аллах кишилик берсин,

Юйюрлю жашаугъа Аллах тюзетсин.

Ой-орайда, ой-орайда.

Жабыу

БАШЛАРЫ

РАСУЛ ГАМЗАТОВ ТУУГЪАНЛЫ – 100 ЖЫЛ

ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля. Дагъыстанны жырчысы. <i>Статья</i>	2
Расул Гамзатовха аталган назмуладан	13
Расул ГАМЗАТОВ. Мени Дагъыстаным.	17
Расул ГАМЗАТОВ. Назмула.	39

ЖУЛДУЗЛАГЪА ЖОЛ АЧХАН

ПОНИЗОВКИН Андрей, ПОНИЗОВКИНА Елена. Жулдузлу математика. <i>Статья</i>	46
--	----

ПРОЗА

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Ансыз дуня тарды. <i>Повесть</i>	58
--	----

ДУДАЛАНЫ МУССАГЪА – 50 ЖЫЛ

АКЪБАЙЛАНЫ Харун. Муссаны ачыкъ дефтери. <i>Статья</i>	94
ДУДАЛАНЫ Мусса. Назмула	97

ЮЙЮР ТАРЫХЫ

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий. Ауур жюкню бирге тартхандыла. <i>Очерк</i>	123
--	-----

ОЮМ

ДОДУЛАНЫ Аминат, ГЕЛЯСТАНЛАНЫ Танзиля. Орфография жорукъланы юслеринден. <i>Оюмла</i>	127
---	-----

ПРОЗА

ЁЗДЕНЛАНЫ Альберт. Жалгъан терслеу. <i>Романдан</i>	129
---	-----

ПОЭТНИ ЭСГЕРЕ

МАХИЙЛАНЫ Азиза. Отарланы Керим – жарыкъландырыгучу. <i>Статья</i>	146
ШАУАЙЛАНЫ Исмайыл. Отарланы Керимни «Жолла» поэмасында жамауат-философия проблемала. <i>Статья</i>	149

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

Пётр ХАТУ. Назмула.	154
-----------------------------	-----

ЮБИЛЕЙ

АППОЛАНЫ Алим. Кётенчиланы Муссагъа – 60 жыл. <i>Статья</i>	161
---	-----

ТИЛ БЛА ИЛМУ

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар. Къарачай-малкъар хыйны жанрны энчиликлери. <i>Статья</i>	164
--	-----

ЮЛГЮЛЮ АДАМЛАРЫБЫЗ

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. <i>Очеркле</i>	172
БЁЗЮЛАНЫ Асият. Суратчы	182

БИЛЯЧА

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Жомакъла	191
---------------------------------------	-----

САХНА

АХМАТЛАНЫ Леуан. Телефонсуз той болмаз. <i>Пьеса</i>	209
--	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 4 (230)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Корректор *Т. С. Гелястанова*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Подписано в печать 02.08.2023.
Выход в свет 31.08.2023. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. SchoolBookC. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 14, 00. Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 500 экз. Заказ № 1716.

Стоимость одного номера по подписке через
ФГУП «Почта России» – 41,77 руб., за 6 мес. – 125,31 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в ООО «Издательство «Южный регион»
357600, Ставропольский край, г. Ессентуки, ул. Никольская, 5а

**«Минги-Тау» журнал келмей кьалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла кьагъыт байламлыкь жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына кьайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез кьарамы бирча бол-
мазгъа боллукьду. Мында чыкьгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

Расулну Къайсыннга атагъан назмусундан

*Хакимме мен. Хыйла сёз айталмам –
Не айтырыкъ тьююлма ёмюрге.
Да мен къалай къальрма адамлай,
Бир саусузну къутхармай ёлюмден?*

*Мен алайсыз сени да жарангы
Сау эталмам, бёлмезча ишингден...
Сенден къалай аярма жанымы,
Къалай кюймез жаранг да ичимде?*

*Мен ёлейим андан эсе – угъай,
Билесе сен нечик сюйгеними.
Андан болур ачыгъаны былай
Жангы жара кибик, жюрегими.*

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:
42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66

Адреси:
360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 5 «Минги-Тау»,
www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

РАСУЛ ГАМЗАТОВ